Hak Katında
İnsanın Konumu

ÖZGEÇMİŞ

1967 yılında Antalya/Korkuteli'nde doğdu. İlk ve orta öğrenimini ilçe İ.H.L.'nde tamamladı. 1984'te Ankara Ün. Dil ve Tar. Coğ. Fak. Arap Dili ve Ed. Bölümünde bir yıl öğrenim gördükten sonra; 1985 yılında Selçuk Ün. İlahiyat Fak.'ne başlayıp 1990'da mezun oldu. 1991-1993 yıllarında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenliği yaptı. 1993 sonunda Sakarya Ün. İlahiyat Fakültesi'nde Araştırma Görevlisi olarak göreve başladı. Selçuk Ün S.B.E. Temel İslam Bilimleri, Tefsir Bilim Dalında devam ettiği Yüksek Lisans öğrenimini, "*Kur'ân'da Ehl-i Kitâb'ın Kendi Dinlerine Karşı Tutumu*" adlı çalışması ile 1994'te tamamladı. Sakarya Ün. S.B.E. Temel İslam Bilimleri, Tefsir Bilim Dalında "*Kur'ân'da Ubûdiyet ve Boyutları*" adlı tez çalışmasıyla doktorasını tamamlamış olup, halen Sakarya Ün. İlahiyat Fakültesi'nde görevine devam etmektedir. Evli ve üç çocuk babasıdır.

Hak Katında İnsanın Konumu

Dr. Eyüp YAKA

HAK KATINDA İNSANIN KONUMU

Editör
Firdevs BAŞARI

Görsel Yönetmen
Engin ÇİFTÇİ

Kapak
İhsan DEMİRHAN

Sayfa Düzeni
Ahmet KAHRAMANOĞLU

ISBN
978-975-6079-64-5

Yayın Numarası
59

Basım Yeri ve Yılı
Çağlayan Matbaası
Sarnıç Yolu Üzeri No: 7 Gaziemir / İZMİR
Tel: (0232) 252 20 96
Kasım 2007

Genel Dağıtım
Gökkuşağı Pazarlama ve Dağıtım
Merkez Mah. Soğuksu Cad. No: 31 Tek-Er İş Merkezi
Mahmutbey/İSTANBUL
Tel: (0212) 410 50 00 Faks: (0212) 444 85 96

Işık Akademi Yayınları
Emniyet Mahallesi Huzur Sokak No: 5
34676 Üsküdar/İSTANBUL
Tel: (0216) 318 42 88 Faks: (0216) 318 52 20
www.akademiyayinlari.com

İÇİNDEKİLER

Birinci Bölüm
ALLAH-İNSAN İLİŞKİSİ

İkinci Bölüm
UBÛDİYETLE İLGİLİ KAVRAMLAR VE İBADETLE ARASINDAKİ FARKLAR

Üçüncü Bölüm

UBÛDİYETİN KISIMLARI

Dördüncü Bölüm

UBÛDİYETİN BOYUTLARI VE YANSIMALARI

ÖNSÖZ

Yüce Allah'ın yaratmasıyla bu kainattaki yerini alan insanlar, daha babalarının sulbünde iken Allah'ın "*... Ben sizin Rabb'iniz değil miyim?*" (A'râf, 7/172) sorusuna, "*Elbette*" diyerek O'nu Rab, kendisinin de O'nun kulu olduğunu kabullenmiş ve konumunu ifade etmiştir. En büyük mucize olan Kur'ân da, insanın sadece Allah'a ubûdiyet için yaratıldığını ve kul makamında olduğunu beyan etmiştir: "*Ben insanları sırf Beni tanıyıp yalnız Bana ibadet etsinler diye yarattım.*" (Zâriyât, 51/56)

Biz bu çalışmamızda, insanın Allah karşısındaki konumunun ubûdiyet olduğunu inceleyerek tespit etmeyi hedefledik. En başta; Allah'ın insana yönelik ilişki kurduğu en geniş alanları ele alarak, ubûdiyetin nihâî olarak Allah-İnsan ilişkisinin bir sonucu olduğunu ve insanın Allah'a yönelik faaliyetlerinin bütününü oluşturduğunu gördük.

Ubûdiyetin; adeta günümüzde gelenekselleşmiş belli fiiller olarak algılanıp daraltılmış bir ibadet anlayışından çok daha geniş bir kapsama sahip olduğunu, Kur'ân'î görüş açısından ispat etmeye çalıştık. Kur'ân ubûdiyeti; sadece Allah'a tahsis ederken aynı zamanda, O'ndan başkasına kulluktan da uzak durmayı esas alır.

Konu seçiminde gerek "*Kur'ân'da Ulûhiyyet*" adlı ciddi eserinden, gerekse çalışmamızın ilk safhalarında yönlendirici fikirleriyle kendisinden istifade ettiğim muhterem hocam Prof. Dr. Suat YILDIRIM'a; ayrıca çok kıymetli tavsiye ve titiz tashihleriyle bana yol gösteren danışman hocam

Prof. Dr. Davut AYDÜZ'e; emeği ve katkısı bulunan mesai arkadaşlarıma ve çalışma ortamı hazırlayan eşime teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Başarı Allah'tandır.

Dr. Eyüp YAKA
SAKARYA-2007

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser
a.g.m. : Adı geçen makale
A.Ü.İ.F.D. : Ankara Üniversitesi İlâhiyât Fakültesi Dergisi
A.Ü.İ.F.İ.İ.D. : Ankara Üniversitesi İlâhiyât Fakültesi İslâm İlimleri Dergisi
a.y. : Aynı yer
b. : ibn
bkz. : Bakınız
bsk. : Baskı
b.y.y. : Basım yeri yok
çev. : Çeviren
DİA. : Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h. : Hicrî
Haz. : Hazırlayan
Hz. : Hazreti
K.K. : Kur'ân-ı Kerîm
m. : Milâdî
md. : Maddesi
M.Ü.İ.F.V. : Marmara Üniversitesi İlâhiyât Fakültesi Vakfı
nr. : Numara
ö. : Ölümü
s. : Sayfa

sad. : Sadeleştiren
S.B.E. : Sosyal Bilimler Enstitüsü
T.D.V. : Türkiye Diyânet Vakfı
thk. : Tahkik eden
ts. : Tarihsiz
vb. : Ve benzeri
vd. : Ve devamı
vr. : Varak
vs. : Vesaire

ÖZET

Kâinatı ve içindekileri düşündüğümüzde bir "Yaratıcı" ve bir de "yaratılan"ın olduğunu görürüz. Bunun tabii sonucu olarak "Hâlık-mahlûk" ilişkisi ve irtibatının da varlığı neticesine ulaşırız. İşte, bu kainatta en mükemmel şekilde yaratılan insan ile Allah Teâlâ arasında pek kuvvetli bir ilişki vardır. Bunu tespitle beraber, insanın Allah karşısındaki konumunu da ifade eden "Ubûdiyet"i, Kur'ân eksenli ele alıp araştırmaya çalıştık.

Araştırma, bir *giriş* ve dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde" Allah-İnsan İlişkisi"; Allah'tan insana, insandan Allah'a doğru ilişki alanları olmak üzere iki temel kısımda incelenmiştir. Bununla, ubûdiyetin temel altyapısını oluşturmak amaçlanmıştır. İkinci bölümde ubûdiyet, etimolojik ve semantik yönden incelenerek tanımı yapılmaya çalışılmış olup ayrıca, ubûdiyetin anlam alanı, sebepleri ve değeri işlenmiştir. Üçüncü bölümde Kur'ân'daki anlatıma göre ubûdiyet, "Allah'a Ubûdiyet" ve "Allah'tan Başkasına Ubûdiyet" olmak üzere iki ana kısma ayrıldı; bunların da temelleri tespit edilmeye çalışıldı. Ayrıca, Allah'a ubûdiyetin prensipleri de ele alınmıştır. Dördüncü bölümde ise, ubûdiyetin boyutları ve yansımaları incelenmiştir. Burada insanın fıtrî yapısı esas alınarak, maddî-fizîkî ve hissî-mânevî yönlerinden ubûdiyetin Kur'ân'daki boyutları ele alınmıştır. Ubûdiyetin boyutları, üçüncü bölümdeki "Allah'a-Allah'tan Başkasına Ubûdiyet" tasnifine göre incelenmiştir.

Hülasa, ubûdiyet, Allah-insan ilişkisinde insandan Rabbine doğru en kapsamlı ve kuvvetli ilişki alanıdır. Zaten o, sırf bunun için yaratılmıştır (Zâriyât,51/56). Ubûdiyet, insanın Allah karşısındaki konumunun bütün boyutları ve bunun gerekleridir. Ubûdiyet; insanın Allah'a, belli zaman ve

mekanlarda belli şekillerde yaptığı görevleri, şeklindeki klasik, dar çerçeveli ibadet anlayışından daha geniş bir alanı kapsamaktadır. Bu anlayış çerçevesine sadece insan değil, kainattaki bütün varlıklar girmektedir (Meryem, 19/93). O halde Allah, âlemlerin Rabbi; insan da dahil olmak üzere âlemler de O'nun kuludur.

GİRİŞ

Her şey kendi aslı ve özü içerisinde bir mana taşır, bir amaca mebni anlama sahiptir. Bu amacı ve manalarını idrak etmek, hatta kendi kendisini sorgulayarak anlamaya çalışmak; Kur'ân'ın tabiriyle: "*Bütün isimlerin, eşyanın bilgisinin*" öğretildiği[1] insana düşmektedir. Zaten böyle bir faaliyeti de, ancak akıl sahibi insan yapabilir. Çünkü insan da, akılla bir anlam kazanmış ve "insan", "halife" denmeye layık görülmüştür. Onu, yaratıcısı huzurunda kulluk görevine muhatap eden de akıllı olma özelliğidir.

Yaratıcı, rızık verici, emredici ve daha bir çok kemâl sıfatlarıyla muttasıf Allah'ın tanınması; bununla birlikte O'nun karşısındaki konumumuzun kavranması maksadıyla, "*Kur'ân'da Ubûdiyet ve Boyutları*" adlı bu konuyu araştırmayı düşündük. Böyle bir konunun ve konu başlığının seçiminde, değerli hocam Prof. Dr. Suat YILDIRIM'ın "*Kur'ân'da Ulûhiyyet*"[2] isimli eseri bize ilham kaynağı olmuştur.

Araştırmamızın giriş bölümünde; sırasıyla konunun önemi ve amacı, konu hakkında yapılan bazı çalışmalarla, başvurduğumuz kaynakları zikrettik. Ayrıca araştırmanın planı ve takip ettiğimiz metodu da ele aldık.

Konunun Önemi ve Amacı

Araştırmamızda öncelikle insanın Allah ile bağlarını, ilişki alanlarını inceleyerek; onun, Yaratıcısı karşısındaki duruşunu tespit etmeyi hedefledik. Sonuçta Allah; bütün âlemlerin Rabbi, insan da O'nun yaratma sıfatının en güzel şekilde tecelli ettiği kuludur.

---

1 Bkz. Bakara, 2/31.

2 Suat Yıldırım, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, Kayıhan Yayınları, İstanbul-1987.

Zira Allah'ın ulûhiyyeti kainat için sözkonusu olunca, bununla birlikte insanın da Allah'a ubûdiyeti sözkonusu olmaktadır. Düşününce görürüz ki; "Allah'ın kainata ulûhiyyeti ile insanın Allah'a ubûdiyeti arasında çok açık bir ilişki vardır. Zira Allah, insanın tek ilahı ise insan da sadece O'nun kulu olur. Ya da bunun aksi de doğrudur: Yani, insan sadece Allah'ın kulu ise Allah da onun tek ilahıdır."[3]

İlk yaratılan insanın tüm özelliğini taşıyan beşeriyet, zaman zaman Allah'ı unutup O'na karşı isyan etmiş, hatta kendini rab olarak ilan etmeye kalkışmıştır: "*Adamlarını topladı ve onlara: 'Sizin en yüce rabbiniz benim' dedi..*" (Nâziât, 79/23-24)[4] Bundan başka, gönderilen peygamberleri bile öldürenler olmuştur.[5] Mekke müşrikleri gibi birçoğu da, kendi elleriyle yaptıkları putlara tapmışlardır. İşte insanoğlunun sergilediği bütün bu tavırların dayandığı tek sebep, kendisinin Allah karşısındaki konumunu idrak edemeyişidir. Daha sonra da, Allah'a ait sıfatları kendisinde görmeye, kendisinin hakkı olduğunu iddiaya kalkışma noktasına varılıyor. Bizim bu araştırma konumuzun; insanın Allah karşısındaki konumunu anlatma ve yüzyılımızda teknolojinin zirvesine ulaşan beşeriyete hala Allah'ın kulu olduğunu bir kez daha hatırlatma açısından önemi haiz olduğuna inanıyoruz.

İnsan hangi bilgi, tecrübe ve gelişmişlik seviyesine ulaşırsa ulaşsın o sadece Allah'a ubûdiyet için yaratılmıştır: "*Ben cinleri ve insanları, sırf Beni tanıyıp yalnız Bana ibadet etsinler diye yarattım.*" (Zâriyât, 51/56) Müfessirler bu âyeti şöyle yorumluyor: "Allah Teâlâ insanlarla cinleri, sadece Kendi zâtına kulluk yapmayı onlara emretmek için yaratmıştır; yoksa, onlara ihtiyacı olduğu için değil."[6] Demek ki insanın bu dünyadaki sebeb-i vücûdu; kendisine kul aramak ve ilahlığa yeltenmek değil, tam aksine sadece Allah'a kulluğunu itiraf ve ispat etmektir. Bu noktadan hareketle

---

3 el-Bûtî, Saîd Ramazân, *Hurriyyetü'l-İnsân fî Zılli Ubûdiyyetihî lillâh*, Dâru'l-Fikr, I. bsk., Dimaşk -1992, s. 11.

4 İlgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuad, *Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul-1982, "Fir'avn" md.

5 Bkz. Âl-i İmrân, 3/21, 183.

6 İbn Kesîr, İ'mâdüddîn Ebu'l-Fidâ İsmâîl, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm (Muhtasaru Tefsîr-i İbn Kesîr),* (thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî), Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, Beyrût-1981, III, 387.

insanın, Rabbi ile arasındaki bağları ve ilişki alanlarını; onun kulluğunu idrak etmesine vesile olması ve niçin kulluk etmesi gerektiğine bir temel olması açısından da araştırmanın önemi ortadadır.

Bu çalışmamızdan neler amaçladığımızı da şöylece özetleyebiliriz: Her şeyden önce Yaratıcı-yaratılan ilişkisini unutmamak gerekir. Buradan hareketle; yaratılmışların en şereflisi olan insanın, Yaratıcı karşısındaki konumunu ortaya koymak en temel amacımız olmaktadır. Ubûdiyet konusunu; bu temel husus etrafında ele almak ve dolayısıyla da bunun, insan hayatının her safhasını kapsadığını ve hayatının her anında insanın "yaratılmışlık" konumunu özellikle vurgulamak, bir başka gayemiz olmuştur.

Ubûdiyet konusundaki bir başka amacımız da; insanın iç ve dış dünyasında cereyân eden hâdiseler nedeniyle, Allah'a yapılan kulluğu dinimizdeki belli birkaç emre sıkıştırmanın ve kulluğun sadece bunlardan ibaret olarak algılamanın pek sağlıklı bir yaklaşım olmadığını ortaya koymaktır. Bunun yanısıra Kur'ân'daki ubûdiyetin; insanın aklı yerinde olduğu müddetçe ölünceye kadar devam eden bir süreç olduğunu göstermek istedik. Nitekim, Kur'ân anlayışındaki insan ubûdiyetinin tekdüze ve belli kalıplara sıkışmış hareketler olmadığını, insanın yaşadığı her anında kulluğunun şuurunda olması ve gerek ruhunda, gerekse dış dünyasında icra edebileceği her fiili kulluk bilinci olarak göstermeyi hedefledik.

İnsan fıtratına yerleştirilen; kötülüğe veya iyiliğe yönelme[7] eğilimine göre, Kur'ân'ın anlattığı ubûdiyet ikiye ayrılmıştır. Zaten insan için indirilmiş olan Kur'ân'ın anlattığı tüm olaylar ve konular, yine onun iman edip etmemesi veya hayır ya da şer yollarından birini seçme mücadelesi ekseninde cereyan etmektedir. İşte çalışmamızın bir amacı da, Kur'ân'da anlatılan bu iki tavrı "Allah'a ve Allah'tan Başkasına Ubûdiyet" terimleriyle ortaya koymak olmuştur.

Herkes tarafından bilindiği gibi insan, ruh ve bedenden oluşan bir varlıktır. Onun ruh dünyasındaki eğilim, istek, duygu, düşünce ve ihti-

[7] Bkz. Şems, 91/8. Ayrıca bkz. er-Râzî, Fahruddîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, Dâru'l-Kütübi'l-İ'lmiyye, Beyrût-1990, XXXII, 175; Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-İ'lmiyye, Beyrût-1988, XX, 51; Ebussuûd, Muhammed b. Ömer el-İ'mâdî, *İrşâdü Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İhyâi't- Türâsi'l-Arabî, Beyrût-1990, IX, 164.

yaçları her insanda değişik boyutlarda olmaktadır. Ayrıca insan, hem kendisiyle hem de başkalarıyla etkileşim içinde olan bir varlıktır. İşte Kur'ân; ubûdiyeti insanın nefsine, çevresine ve iç dünyasına yansıtmıştır. Yani insanın hem iç hem de dış dünyasını ubûdiyet prensipleriyle düzene koymuştur. Hiç kimse bu hakikatten kaçıp kurtulamaz. Buradan hareketle, ubûdiyetin bazı boyutları ve bunların birtakım yansımalarının olduğunu ortaya koymak da, araştırmamızdaki hedeflerden bir başkasıdır.

Araştırmanın Kaynakları

Araştırmamızda istifade ettiğimiz kaynakları iki kısımda değerlendirebiliriz. Birinci kısımda "ubûdiyyet" ve "ibadet" adı altında yapılan çalışmaları; ikinci kısımda da diğer kaynakları ele alacağız. Ancak bu kaynaklardan ikisi hakkında önemine binâen biraz bilgi vermek istiyoruz.

"Ubûdiyet" ismiyle yapılan en eski çalışma olarak İbn Teymiyye'nin (ö.728/1328) "*el-Ubûdiyye*" adındaki eserini görmekteyiz.[8] Müellif bu eserinde; insanın Allah'a niçin ubûdiyette bulunacağını gerekçeleriyle birlikte anlatmıştır. Dar anlamdaki ibadet anlayışının dışına çıkarak insanın kulluğunu incelerken bunu; hayatın tüm alanlarını kapsayıcı bir yaklaşım sergileyerek, "ubûdiyet" adıyla formüle etmiştir. Ubûdiyette "tevhîd"in önemini anlatan müellif; başkasına itaatin, ubûdiyetteki "tevhîd" dokusunu zedeleyen en önemli unsur olduğuna vurgu yapmıştır. Bu hususta, ubûdiyetle ondaki "tevhid" dokusuna aykırı fikirleri de aklî ve naklî delillerle çürütmeye çalışmıştır. Eserde, Allah'tan başkasına ubûdiyetin sebepleri de bazı tasnifler yapılarak işlenmiştir. İbn Teymiyye bu eserde ubûdiyeti, sevgi esasına dayandırarak ele almış ve adeta sevgiyi; ubûdiyet konusunun ana mihveri kabul etmiştir. Ayrıca, Allah'a ubûdiyet ile sevgi arasında bir orantı bağının olduğuna dikkat çekerek şunları ifade etmektedir: "Allah sevgisi kalpte ne kadar artarsa, ubûdiyet de o nispette artıp

---

8 Eser, ilk baskısını el-Mektebetu'l-İ'lmiyye, Beyrut 1969'da, ikinci baskısını da Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1981'de yapmıştır. Ayrıca ülkemizde de "*Allah ile Kul Arasında Vasıta ve Kulluk*" adıyla Abdullah Bid'a Düşmanı tarafından Türkçe'ye çevrisi yapılmış ve Kazdal Yayınevi, İstanbul-1969'da basılmıştır. Not: "Abdullah Bid'a Düşmanı" isminin, çeviriyi yapan şahsın asıl ismi değil; müstear bir isim olduğu kanaatindeyiz. Bu hususu da ayrıca belirtmek yerinde olacaktır.

kuvvetlenir. Ubûdiyet ne kadar artarsa, Allah sevgisi ve ayrıca O'ndan başkasına ubûdiyetten kurtulma azmi de o derecede artar."[9] Müellif bu ifadesiyle; sevginin, ubûdiyetteki en önemli dinamiklerden biri olduğunu anlatmak istemiştir.

Ubûdiyet konusunda önemli bir başka eser de, İbn Teymiyye'nin (ö.728/1328) öğrencisi olan İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350) tarafından telif edilen "*Medâricü's-Sâlikîn*" adlı çalışmadır.[10] İbn-Kayyim bu kitabının ilk başlarında Fâtiha sûresinin izahını yapmıştır. İnsanları, "ibadet ehli" ve "ibadetten yüzçevirenler" olarak iki kısma ayırmış, ubûdiyetin de tanımını yapmıştır. Ubûdiyetin önemini uzun uzun anlatan müellif; hocası İbn Teymiyye gibi, sevgi esasına dikkat çekmiş ve Allah'a ubûdiyetin bu esas etrafında odaklandığını şu şekilde ifade etmiştir: "Ubûdiyetin hakikati, sevginin kemâlidir."[11] Eserde, ubûdiyetin kapsamı ve kuralları incelenmiş, ubûdiyetin insan hayatının sonuna kadar devamı üzerinde durulmuştur.

İbn Kayyim, ubûdiyeti "genel" ve "özel" anlamda incelemeye çalışmış, bu iki tasnif arasında ubûdiyetin birçok boyutunun ve derecelerinin olduğunu ifade etmiştir. Bu dereceleri işlerken "huşû", "tevbe", "ihbât", "tebtîl" vb. birçok kavramın da tanımlarını yapmıştır. Ubûdiyeti çok geniş olarak işleyen müellif bu eserde, konuları ele alırken tasavvufî görüşlerden de istifade etmiş ve bu konudaki yanlış anlayışları da eleştirmeye çalışmıştır. Bu noktada, ubûdiyetteki aşırılıklarla sapmalara dikkat çekmiş ve kulluğun Kur'ân ve Sünnet çizgisinde olması gerektiğini vurgulamıştır.

Konuyla ilgili bir başka klasik eser de Muhammed Nevevî el-Câvî'nin (ö.1316/1898) "*Merâkı'l-Ubûdiyye*" adlı kitabıdır. Bu eser İmam-ı Gazâlî'nin (ö.505/1111) "*Bidâyetü'l-Hidâye*" kitabının şerhidir.

Günümüzde "Ubûdiyet" adıyla yazılan eserler ise şunlardır: Saîd Havvâ, "*Ğızâü'l-Ubûdiyye*"; Ebû Abdirrahmân b. Akîl, "*Cedeliyyetü'l-Akl ve'l-Fikr ve'l-Ubûdiyye*"; Şâkir el-Bedrî, "*I'bâdu'r-Rahmân fî Medreseti'l-*

---

9 Bkz. İbn Teymiyye, *a.g.e.*, s. 108.

10 İbn Kayyim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb el-Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn beyne İyyâkena'büdü ve İyyâkenesteîn,* (thk. Muhammed Beyûmî), Mektebetü'l-Îmân, Mısır-1997.

11 İbn Kayyim el-Cevziyye, *a.g.e.*, I, 78.

Kur'ân"; Tâhâ Abdullâh el-Afîfî, "*Hakkullâhi ale'l-I'bâd ve Hakku'l-I'bâdi alellâh*"; Muhammed Mustafâ Abdurrahmân, "*Edebü'l-Ubûdiyye*"; Abdülazîm Manzûr, "*Vâcibâtü'l-Ubûdiyye*"; "Etienne de La Baétte, "*Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev*".[12] Ayrıca ülkemizde Zekeriyya Pak'ın "*Kur'ân'da Kulluk*" adlı eseri de ciddi bir çalışmadır.[13] Burada yazarı belli olmaması nedeniyle ayrıca zikretmemizde fayda olduğuna inandığımız bir başka çalışma da, "*Mefhûmul-Ubûdiyye fi'l-İslâm*" adlı eserdir. Bu kitabı, yazarı belli olmadığı için dipnotlarda "*Mefhûmul-Ubûdiyye*" şeklinde kaynak gösterdik.

"İbadet" adı altında yapılan çalışmalardan ulaşabildiklerimizi de şöyle sıralayabiliriz: Yûsuf el-Kardâvî, "*el-İbâde fi'l-İslâm*"; Şa'bân Muhammed İsmâil, "*el-İbâde fi'l-İslâm Mefhûmühâ ve Hasâisühâ*"; el-Mevdûdî (ö.1979), "*Kur'ân'ın Dört Temel Terimi (İlâh-Rab-Din-İbadet)*[14]; Tahir Olgun, "Müslümanlıkta İbadet Tarihi";[15] Halil Şentürk, "*Psikoloji Açısından Hz. Peygamber'in İbâdet Hayatı*"; Mehmet Bayraktar; "*İslâm İbadet Fenomenolojisi*"; İsmail Karagöz, "*Kur'ân'da İbadet Kavramı*"; Nevzat Aşık, "*İbadette Aşırılığa Karşı Hz. Peygamber'in Tutum ve Tavrı*".

Bütün bu çalışmalarda insanın kulluk hayatı ve vazifeleri çeşitli açılardan incelenmeye çalışılmıştır. Araştırmamızda temel kaynağımız olan *Kur'ân-ı Kerîm* başta olmak üzere, en çok başvurduğumuz kaynak eserleri şöyle sıralayabiliriz.

Çalışmamız esnasında kullandığımız âyet meallerinde ekseriyetle Suat Yıldırım'ın "*Kur'ân-ı Hakim ve Açıklamalı Meali*" olmak üzere, Hasan Basri Çantay; Ali Özek ve arkadaşlarının meallerinden istifade etmeye çalıştık.

---

12 M. Ali Ağaoğulları tarafından Türkçe'ye çevrilen bu eserde, daha çok siyasi ve sosyal alanda insanlar yöneten-yönetilen konusunda (efendilik-kölelik) incelenmiştir. Ayrıca bu çalışma, istifade ettiğimiz Türkçe çevirisinin yanında, Mustafa Safvân tarafından da "*el-Makâl fi'l-Ubûdiyyeti'l-Muhtâra*" adıyla Arapça'ya tercüme edilmiştir.

13 Bu eser, *Kur'ân'da Kulluk*" adıyla Marmara Üniversitesi S. B. E., İstanbul-1998'de doktora tezi olarak yapılmış olup, daha sonra Kayıhan Yayınları (İstanbul -1999) tarafından yayınlanmıştır.

14 Eser, Mahmut Osmanoğlu tarafından Türkçe'ye terceme edilmiştir.

15 Bu kitabın başında Ahmed Hamdi Akseki tarafından yazılan uzunca *Takriz*'den de istifade ettik.

Çalışmamızda, gerek kavram tahlillerinde ve gerekse diğer bölümlerde temel klasik tefsir kaynaklarının yanında, çağdaş tefsir eserlerine de başvurduk.

İkinci bölümde bilhassa ubûdiyetle ilgili kelimelerin sistematik tahlillerinde temel lügatlardan istifade ettik. Yine aynı bölümde ubûdiyetin mahiyeti, anlam alanı ve tanımını tespit ederken Mukâtil b. Süleymân (ö.150/767) "*el-Eşbâh ve'n-Nezâir*"; el-Cürcânî (ö.816/1413), "*Kitâbu't-Ta'rîfât*"; Toshihiko Izutsu, "*Kur'ân'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*" ile "*Kur'ân'da Allah ve İnsan*"; Mustansır Mîr, "*Kur'ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*"*;* H. Mehmet Soysaldı, "*Kur'ân Semantiği Açısından İnançla İlgili Temel Kavramlar*"; Ûde Halîl Ebû Ûde, "*et-Tetavvuru'd-Dilâlî beyne Luğati'ş-Şi'ri'l-Câhilî ve Luğati'l-Kur'âni'l-Kerîm*"; Ali Ünal, "*Kur'ân'da Temel Kavramlar*" gibi kavram çalışmalarına da müracat ettik.

Bütün bunların dışında özellikle birinci bölümdeki Allah-insan ilişkisini işlerken, İlahiyat Fakültesi dergilerinde neşredilmiş çeşitli makalelerle birlikte, çoğunlukla ikinci bölümdeki ubûdiyetin tanımında ve diğer yerlerde Diyânet İslâm Ansiklopedisi maddelerinden de istifade ettik.

Araştırma Planı

Araştırma konumuzda uyguladığımız planı da şöyle özetlemek mümkündür. Çalışmamızın Birinci Bölümünde Allah-insan ilişkisini ele aldık. Bunu öncelikle "Allah'tan İnsana Doğru Olan İlişki Alanları" ve daha sonra da "İnsandan Allah'a Doğru Olan İlişki Alanları" şeklinde iki ana başlığa ayırdık. Allah'tan insana doğru ilişki alanlarını; yaratma, yaşatma, rızıklandırma, insanın halife kılınması, resûl ve kitap gönderme, öldürüp hesaba çekme gibi en temel ve en kapsamlı konu başlıklarıyla incelemeye çalıştık. Bunun amacı ise araştırmamızın asıl konusu olan ubûdiyeti temellendirmek ve bunun alt yapısını oluşturmaktır. İnsandan Allah'a yönelik ilişki alanlarını ise O'nun, insana doğru olan ilişki yönlerine bir karşılık olarak ele almaya çalıştık. Yani Allah'ın insan için yaptıklarına bir karşılık olarak insanın da; her şeyden önce O'nu tanıması, ubûdiyette bulunması ve ubûdiyeti de Rabbine en geniş anlamda şükrünün bir gereği olarak yapması gerektiği neticesini vurgulamaya çalıştık.

İkinci Bölümdeki "Ubûdiyetle İlgili Kavramlar ve İbadetle Arasındaki Farklar" ana başlığı altında, konuyla ilgili kavramlar incelenmiştir. Ayrıca ubûdiyetle ibadetin tanımları ile aralarındaki farklar iki ayrı başlık altında işlenmiştir.

Aynı bölümde ubûdiyetin daha net anlaşılması için maksat ve kapsamı irdelenmiş; "niçin ubûdiyet?" sorusuna cevap bulmak amacıyla, "ubûdiyetin sebepleri" ile "ubûdiyetin değeri" araştırma planına alınmıştır.

Ubûdiyeti en genel anlamda iki ana kısma ayırarak "Allah'a ve O'ndan Başkasına Ubûdiyet" nitelemesiyle, bunun mesnetlerini Üçüncü Bölüm içinde işlemeyi uygun bulduk. Bu bölümde her iki ubûdiyet çeşidinin de dayandığı temel esasların maddelenmesi ve ayrıca Allah'a ubûdiyetin de Kur'ân'da zikredilen prensiplerinin de bu bölüm içine alınması planlanmıştır.

Dördüncü ve son bölümde ise ubûdiyetin, onu yaşayıp tatbik eden insanın fıtri özellikleri dikkate alınarak boyutları irdelenmeye çalışılmıştır. Burada da ubûdiyeti, iman ve küfür niteliklerine göre ele almaya çalıştık. Yani araştırmamızın bu bölümünde de "Allah'a Ubûdiyet ve Allah'tan Başkasına Ubûdiyet" ayrımının hakim olduğu görülecektir. Burada, herkesin malumu olan ve belli şekil, şart, zaman ve mekan unsurları içinde ifa edilen namaz, oruç, zekât, hac vb. ibadetlerle; tesbih, sabır, tevekkül gibi ubûdiyetin bölümlerini tek tek ele alarak incelemedik. Bunun yerine, bunlara muhatap ve mükellef olan insanların, fıtrî özellikleri ile yaşadığı çevre açısından ubûdiyeti, "içtimâî" boyutuyla da kısaca incelemeye çalıştık. Bazen bir ibadetin birkaç boyutu olduğunu gördük ve bunlara da dikkat çektik. Bazen de mesela, Allah korkusunun kendi içinde kendine has, hissî boyutları olduğunu gördük ve bunlara da işaret ettik. Ayrıca bu bölümde, ubûdiyetin bazı yansımalarına da kısaca temas edildi.

Araştırma Metodu

Araştırmamızda takip ettiğimiz metoda dair şunları söyleyebiliriz: En başta "Abd" olmak üzere ubûdiyetle ilgili kavramların tespit, tahlil ve tanımları yapılmaya çalışıldı. Her kavramın önce lugavî anlamları incelendi ve anlam farklılıkları ile Kur'ân'daki kullanışlarında kazandıkları

anlamları, çeşitli tefsir kaynakları ile Kur'ân kavramlarına ait eserlerden de görüşler alınıp değerlendirmeler yapıldı. "Abd" kavramının hem lügavî hem de Kur'ân'daki kullanımlarını tespit ettikten sonra, diğer kavramların da onunla ortak anlama gelen yönlerini bulup karşılaştırmaya çalıştık. Kavramlara ait kelimeleri lügat kitaplarından araştırırken, varsa onların zıt anlamlarını da zikrettik. Bir kavramla ilgili âyetleri gözden geçirerek, içlerinden konuyla en çok ilgili olanlarından birkaçını araştırma metni içine aldık ve diğerlerine dipnotta atıfta bulunduk. İşlenen konularla ilgisi ve meseleleri daha iyi anlamamız açısından, âyetlerin tefsirlerini ya iktibas ederek ya da mefhûmen metin içerisinde zikrettik.

Ubûdiyet kavramına ait birçok tanım ve anlayışlar zikrettik. Bu bilgilerin daha düzenli olması ve kolay anlaşılması amacına binaen, bu kavramın sözlük anlamı ile Kur'ân'daki kullanımlarını iki ayrı ara başlık altında toplamaya çalıştık. Araştırmamızda çok âyet zikredildiği için, geniş yer kaplayacağı endişesiyle bunların sadece Türkçe meallerini verdik. Ancak, gerekli görülen yerlerde de bazılarının Arapça metnini zikrettik.

Araştırmamızda semantik tahlil ve tanımlarını yapmaya çalıştığımız ubûdiyetle ilgili kavramların Kur'ân'da çok çeşitli olması; aslında ubûdiyetin, şu zamanda yerleşmiş dar ve ufuksuz kulluk anlayışından çok farklı, çok geniş bir kapsama sahip olduğunu göstermektedir. Onun için ikinci bölümde, "kavramlar" başlığı altında bir hayli fazla kavramı ele alıp incelememiz, ubûdiyetin bu kapsamını ortaya koyma maksadına yönelik bir gayrettir.

Araştırmada; mutlak manada "itaat, teslimiyet, aczini ifade" anlamına gelen ubûdiyetin, ilâhî vahyin koyduğu inanç değerleri açısından nitelendirilerek temelde iki ana kısma ayrıldığını mesnetleriyle birlikte ortaya koymaya çalıştık. Ubûdiyetin, Kur'ân tarafından da nitelendirildiği bu iki zıt değer; iman ve küfürdür. Yani Kur'ân'da geçen tüm hâdiseler ve konular ubûdiyetin bu iki çizgi üzerinde olup-olmaması mücadelesi etrafında dönmektedir. Burada, her iki ubûdiyetin de temelinde ve özünde yatan sebepleri irdelemeye, özellikle Allah'tan başkasına yapılan ubûdiyetin dayandığı argümanları tespit etmeye çalıştık.

Son olarak, mükellef olunan ubûdiyeti; insanın sadece bedenî hare-

ketlerle değil duygularıyla da yaşaması gerektiğini ortaya koymaya çalıştık. Yani ubûdiyetin insanda, hissî-manevî, bedenî, ferdî ve içtimaî boyutları vardır. Fakat biz burada fazla detaya girmeden, ubûdiyetin boyutlarından birkaçına örnek vermekle yetindik. Tabii ki insan, ubûdiyetin bu boyutlarını yaşarken, kendi arzusuna göre değil sadece mabudun gösterdiği çizgide gidebilir.

Takip etmeye çalıştığımız bu metot ve plan, içeriği ile birlikte araştırmamızın; daha önce değerlendirmesini yaptığımız ibadet ve ubûdiyetle ilgili te'lif edilen eserlerden farklı yönlerini ortaya koymaktadır.

Birinci Bölüm

ALLAH-İNSAN İLİŞKİSİ

ALLAH-İNSAN İLİŞKİSİ

A- ALLAH'TAN İNSANA DOĞRU İLİŞKİ ALANLARI

İnsan olarak sahip olduğumuz akıl ve diğer melekelerimizi kullanmak suretiyle hem kendi varlığımızı hem de bizi çevreleyen tüm âlemi düşündüğümüzde, her şeyin başka bir şeyle ilişki ve irtibatının olduğunu görüyor ve anlıyoruz. Gerek kendimizi gerekse içinde yaşadığımız âlemi tefekkür ve anlama çabası bizi, insanın kendisi ile, her şeyin üstündeki Kudret arasında birtakım ilişkilerin bulunduğu neticesine götürüyor. İşte bu kavranılan veya varılan sonuç Allah-insan ilişkisidir. Bu ilişkinin sınırı, alanı ve çeşitleri her insanın idrak kapasitesine göre farklılık arzeder. Çünkü bu ilişki alanını kesin hatlarla belirlemek ve buna bir sınır çizmek, âciz bir yaratık olan insan için çok zor ve hatta imkansızdır. Zira, bu ilişkinin çeşit, derece, miktar ve alanını ancak Yaratıcı bilir. Bu konuda insan, sadece O'nun bildirdiği kadarıyla ilim sahibidir. "*... Sen benim içimdekini bilirsin, halbuki ben Senin Zâtında olanı bilmem...*" (Mâide, 5/116)[16] Müfessirler bu âyete şu anlamı vermişlerdir: "Yani; benim bildiklerimi Sen bilirsin. Ama ben, Senin bildiklerini asla bilemem."[17]

Allah-insan ilişkisini, O'nun beşeriyete bildirdiği kadarıyla, konumuza

---

[16] Ayrıca bkz. Bakara, 2/32.

[17] Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki'l-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl* (thk. Abdürrezzâk el-Mehdî), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût-1997, I, 726.

temel olacak şekilde ana hatlarıyla ele almaya çalışacağız. Bu ilişkinin bize bildirildiği tek vasıta ise Vahiydir. Zaten Kur'ân'ın da ana konusu, Allah-insan münasebetidir.[18] Ayrıca "Kur'ân'da bütün yaratıklar arasında en büyük önem, insana verilmiştir. (....) Kur'ân, Ulûhiyyet meselesi üzerinde durduğu gibi insanın mahiyeti, rûhî durumu, görevleri, kaderi vs. onun temel konularıdır."[19]

Allah-insan veya Allah-kul ilişkisinde, insanın yeryüzüne gönderilişi ve tekrar Allah'a dönüşü, en genel ilişki alanıdır. "*O sabredenler, kendilerine bir belâ geldiği zaman: Biz Allah'ın kullarıyız ve biz O'na döneceğiz, derler.*" (Bakara, 2/156)

Kur'ân'a göre, Allah'a karşı (denk) olabilecek hiçbir şey yoktur.[20] Bütün varlık âlemi O'na muhtaç ve mevcudiyeti O'na bağlıdır. Yani; insan olsun, diğer varlıklar olsun hepsi, O'nun yaratıklarıdır ve varlık hiyerarşisinde O'ndan aşağıdadır. Buna binâen sorumluluk açısından da insanı, Allah'a muhatap tek varlık olarak görebiliriz ve zaten gerçek de öyledir. Ancak; "*Ben cinleri ve insanları, sırf Beni tanıyıp yalnız Bana ibadet etsinler diye yarattım.*" (Zâriyât, 51/57) âyetine baktığımızda, Allah'a kulluk sorumluluğu yönünüden insanla birlikte cinlerin de mükellef olduklarını görürüz. Ayrıca bu âyette cinlerin de zikredilmesinin sebebi; "onların da ubûdiyetten muaf olmadıklarına ve onlara tapan müşriklerin dikkatini, cinlerin de Allah'ın kulu olduğu noktasına çekip işaret etmektir."[21]

Allah; bizzat mevcut ve kendisiyle kaimdir.[22] Kendi vücudunda hiçbir şeye muhtaç değildir. Bu suretle hayat, ilim, irâde, kudret, semî', basar, kelâm gibi vücuda ait sıfatlarla sıfatlanmıştır. Fakat eşyanın zatları; Allah'ın zatının tersine, özü itibariyle yok olmaya mahkumdurlar.[23] Çünkü, "Allah'ın dilediklerinin hâricinde semâvât ve arzdakilerin hepsi ölüp gideceklerdir. Yani Allah Teâlâ'nın dışında hiç kimse kalmayacak-

---

18 Halis Albayrak, *Kur'ân'da İnsan-Gayb İlişkisi*, İstanbul-1996, s. 274.

19 Izutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, (çev. Süleyman Ateş), İstanbul ts., s. 93.

20 Bkz. İhlâs, 112/4.

21 İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru't-Tûnüsiyye, Tûnus-1984, XXVII, 28.

22 Bkz. Bakara, 2/255.

23 Bkz. Rahmân, 55/26-27.

tır."[24] Bu keyfiyet de Allah'ın her noksandan münezzeh olduğunu meydana koyar. Bu durumda insanın Allah ile ilişkisi de bir kulluk-efendilik, âbidlik-ma'budluk ilişkisidir.[25] Böylece varlığın temellerini, **görülmeyen (gayb)** ya da **kutsal ile ilişkinin** oluşturduğu ortaya çıkmış olmaktadır.[26] Fakat buradaki gayb'dan maksat, Allah'ın insanlar tarafından görülemeyişi olmakla beraber "*Gözler O'na erişemez. O'nun ilmi ise bütün gözleri ihata eder. (Gözlerin görmediği her şeye nüfuz eden, her şeyden haberdar olan) latîf ve habîr O'dur.*" (En'âm, 6/103) O; varlığı malum olan ve bütün âlemin de bu hakikate bir delil, bir işaret olduğu bir Gayb'tır.

Allah'ın Kur'ân'da kendisini vasfedişine baktığımızda O, gaybta olmasına rağmen şehadette yaşayan insanın en fazla ve sürekli ilişkide olduğu yegane Varlıktır. İnsanın Allah'tan başka sürekli ilişkide olabileceği başka bir varlık tasavvur edilemez. Çünkü insan nerede ise Allah oradadır. Hatta uykusunda bile onunla beraberdir.[27] "*O'dur ki..... Yere gireni ve yerden çıkanı, gökten ineni ve göğe yükseleni bilir. Hasılı siz nerede olursanız olun O, ilmi ve kudreti ile sizinle beraberdir. Allah bütün yaptıklarınızı görür.*" (Hadîd, 57/4) Âyette geçen "**... O, sizlerle beraberdir...**" ifadesinin anlamı şudur: "Nerede olursanız olun O, sizi murâkabe eder ve amellerinize de şâhittir. Çünkü Allah, sözlerinizi duyar, yerinizi görür ve sırlarınızı da bilir.[28]"

Her konunun beşeri idrak kapasitesine uygun seviyede anlatıldığı vahiyde, insanla ilgili tüm kavramlarda Allah-insan ilişkisinin ipuçlarını görmek mümkündür. "Kur'ân'ın dünya görüşünde, Allah kavramı üzerinde kurulan ve onun etrafında sıralanan bir kavram insicamı vardır ki Cahiliyye sisteminde böyle bir durum bulunmaz. Yeni sistemde bütün semantik alanlar ve anahtar terimler bu merkezin, bu yüksek odak kelimenin nüfuzu altındadır. Hiçbir şey bunun etkisinden kurtulamaz. Yalnız din ve imanla ilgili kavramlar değil, bütün moral kavramlar, hatta evlenme, boşanma, miras, ticareti ilgilendiren senetler, borçlar, faiz, ölçü ve tartılar

---

24 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, III, 418.
25 Cavit Sunar, *Tasavvuf ve Kur'ân, A.Ü.İ.F.D.*, Ankara -1966, XIV, 61-63.
26 Ali Şeriâtî, *İnsan*, (çev. Şamil Öcal), Ankara -1997, s. 105.
27 Halis Albayrak, *Kur'ân'da İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 256.
28 İbn Kesîr, *a.g.e.*, III, 445.

gibi tamamıyla dünya hayatıyla ilgili şeyler de bu düşünce ile yakından alakadârdır."[29]

Allah-insan ilişkisinde kendini en çok hissettiren sıfatlardan birisi de, Allah'ın Rubûbiyet sıfatıdır.[30] "Rabb" kelimesinin mutlak ve marife olarak kullanılışı sadece Allah içindir. Fakat Kur'ân'da *er-Rabb* şeklinde hiç varid olmaması dikkat çekicidir. Allah'tan gayrısı için ise, muzâf olarak kullanılması caizdir. Bu kelime Allah lafz-ı celalinden sonra Kur'ân'da Cenâb-ı Hakk'ın en çok kullanılan ismidir (970 defa). İlk vahiyden itibaren *Rabb* kelimesi Kur'ân'da en çok "Rabbüke", "Rabbühüm", şeklinde zamirlere yahut da "Rabbü's-semâvât-ı ve'l-ardı", "Rabbü'l-âlemîn", "Rabbü'l-arş" gibi mühim varlık ve kavramlara izâfe edilmek suretiyle kullanılır. Rabb vasfının her defasında muzâf olarak kullanılmasından şu neticeyi çıkarabiliriz: Kur'ân bu vasfı; Ulûhiyyetin, mahlûkât âlemiyle nisbetlerini ve münasebetlerini göstermeye vesile yapmaktadır.[31] Yani Allah, âlemle ve insanla o kadar irtibatlıdır ki; insan bunu düşünüp idrak etmese bile bu irtibat ve ilişki, gerçek bir vakıadır. Hatta insan, kendi emrine arzedilen ve görüp algılayabildiğimiz sadece bu âlemle değil; bunun da ötesindeki âlemle yani, gaybla ilişkilerinde de Allah'tan ilgisiz kalamaz.

Mü'minin gaybla ilişkisinde yine odak varlık Allah'tır. Kur'ân'ın verdiği Allah fikrinde onun varolanlarla çok yakından ilişkili olan sıfatları ve fiillerinin ön plana çıktığını görürüz. Bu durum mü'mine, her oluşta Yüce Yaratıcı'yı daha kolay hatırlama imkanı bahşeder.[32]

Kur'ân düşünce sisteminde Allah, Yunan felsefesindeki Allah gibi kendi ihtişamı ve yeterliliği içinde bulunan, insandan uzak duran, insanın hareketlerine karışmayan bir varlık değil, aksine insanın işlerine çok karı-

---

29 Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan,* s. 53.

30 Burada geçen Rubûbiyet hakkında Seyyid Kutub şunları söylüyor: "Rubûbiyet; kendisinden başka Rab olmayan Allah'ın dinine sarılma, başkalarının değil mutlaka O'nun saltanatını hâkim kılmanın ifadesidir." (Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân,* Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût-1967, IV, 387. Ayrıca bkz. *A.g.e.,* III, 318.)

31 Suat Yıldırım, *Kur'ân'da Ulûhiyyet,* s. 91 vd.; Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor ?,* Nil Yayınları, İzmir -1994, s. 111-112.

32 Halis Albayrak, *Kur'ân 'da İnsan-Gayb İlişkisi,* s. 272.

şan bir varlıktır.[33] Çünkü âlemde sürekli bir oluş ve yaratılış caridir. Bu tasarrufların da yegane sahibi Allah'tır. Zira "yaratmak" da "emretmek" de O'na aittir.[34] Yani her şeyi yaratan O'dur ve dolayısıyla mülkiyet de, tasarruf da O'nundur.[35] Durum böyle olunca, Allah'ın insanla olan ilişkisi güneşten daha gerçek bir vakıa olmaktadır.

Kur'ân'ın en çok üzerinde durduğu ve vurguladığı hususlardan birisi de Allah'ın; müşrik ve kâfirlerin inanıp taptığı putlara benzemeyişidir.[36] Çünkü puttan, kendisine tapana ne zarar ve ne de bir fayda gelmez. "*De ki: Allah'tan başka size ne zarar, ne de fayda vermeye gücü yetmeyen âciz mahluklara mı ibadet ediyorsunuz? Halbuki hakkıyla işiten ve bilen yalnız Allah'tır.*" (Mâide, 5/76)[37] Âyette dikkat çekilen hususlardan birisi; insanın âcizliği ve şaşkınlığıdır. Çünkü kâfirlerin taptıkları putlar, bir hiçtir. Ayrıca, "aslında, insanların verdikleri zarar ve faydalar, Allah'ın onlara verdiği güç ve imkanla gerçekleşir. Hatta, sanki beşerin hiçbir şeye gücü bile yetmez."[38] Allah Teâlâ, kulu ile daima bir ilişki içindedir ve onunla sürekli ilgilenmektedir.[39] "*... Allah, (dünyada) dönüp dolaştığınız yeri de, (ahirette) varıp duracağınız yeri de pek iyi bilir.*" (Muhammed, 47/19) Allah'ın insanla ilgi ve irtibatı o kadar sıkıdır ki, insanın özü olan kalbi ile kendisi arasına bile girer[40] ve hatta kalpler O'nun parmakları arasındadır. "*Muhakkak ki kalpler, Allah'ın parmaklarından iki parmağı arasındadır. Onları dilediği gibi çevirir.*"[41]

Allah-insan ilişkisine en çok şahit olduğumuz saha, insanın emrine sunulan şu kâinâttaki Allah'ın fiilleridir. Etrafımızda gördüğümüz büyük-küçük kâinât (makro ve mikro kozmos), hep Cenâb-ı Hakk'ın fiil ve eserleridir. Bütün varlık, Allah'ın isimlerinin bir tecellisidir. İsimlerinin çeşitli

---

33 Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s. 119-120.
34 Bkz. A'râf, 7/54.
35 Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 104; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 25.
36 İlgili âyet için bkz. Şûrâ, 42/11.
37 Ayrıca bkz. En'âm, 6/71Yûnus, 10/8; Enbiyâ, 21/66; Hacc, 22/73; Furkân, 25/55.
38 Zemahşerî, *a.g.e.*, I, 698.
39 Hidâyet Aköz, *Kur'ân'da Allah-Kul (İnsan) İlişkisi*, Bursa -2000, s. 19.
40 Bkz. Enfâl, 8/24.
41 Müslim, *Kader* 17; Tirmizî, *Kader* 7; İbn Mâce, *Duâ* 2; Ahmed b. Hanbel, 2/168, 3/112, 257. Ayrıca konuyla ilgili başka hadisler için bkz. Tirmizî, *Dea'vât* 89.

oluşları Allah'ın zatının vahdaniyetine bir halel getirmez. Allah'ın kulları her türlü durumlarında, Cenâb-ı Hakk'a kendi hallerine uygun bir ismiyle yönelir.[42] Hatta 'bu isim ve sıfatlarının çokluğu O'nun insanla ilişkisinin hangi yoğunlukta olduğunu gösterir desek' herhalde abartmış sayılmayız. Çünkü insan Allah'ı, O'nun isim ve sıfatlarının tecelli sahnesi olan âlemdeki delillerle tanımaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de en çok Allah'ın fiilleri yer tutar. O halde O'nu Kur'ân'da en çok tanıtan da fiilleridir. Allah kendisini Kur'ân'da daha ziyade fiilleriyle izhar ediyor. Varlıkta gördüğümüz her şey O'nun fiil, eser ve icraatlarıdır. Tarihte geçmiş her şey de, O'nun fiillerinin tecellisiydi.[43] Çünkü Allah dilediğini yaratır: "*... Doğrusu göklerin, yerin ve ikisi arasında olan bütün varlıkların hakimiyeti Allah'a aittir. O dilediğini yaratır. Allah her şeye kâdirdir.*" (Mâide, 5/17). Yani semâvât ve arz, O'nun mülkü olduğu için dilediği her şeyi yapar ve kudreti, ilmi, azameti ile yaptığı hiçbir şeyden de mes'ul değildir.[44] Çünkü O, dilediğini yapar: "*... Allah şöyle buyurdu: İşte böyledir; Allah dilediğini yapar.*" (Âl-i İmrân, 3/40).[45] O, her an bir iştedir: "*Göklerde olan, yerde olan herkes, ihtiyaçları için O'na yalvarır. (Bütün bunları gerçekleştirmek için) O, her an yeni tecellilerle iş başındadır.*" (Rahmân, 55/29). Bu âyette Allah Teâlâ, "kendisinin zenginliğini, mahlûkâtının da Kendisine muhtaçlığını anlatmaktadır. Zira mahlûkât, halleriyle ve sözleriyle Allah'tan daima isterler ve O da kendisine duâ edene icâbetle, isteyene vererek, hastalara şifâ bahşederek, günahları affederek vb. şeylerle her gün ve her an bir işle meşguldür."[46] Diriltir, öldürür, aziz eder, zelil eder, zengin eder, fakir eder. Geceyi gündüzün içine, gündüzü gecenin içine sokar, diriden ölü, ölüden de diriyi çıkarır ve rızkı dilediğine verir.[47] Kâinâtı genişletir "*Göğü Biz çok sağlam bir şekilde bina ettik, onu genişleten Biziz. Çünkü Biz geniş kudret ve hakimiyet sahibiyiz.*"

---

42 Suat Yıldırım, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, s. 54; Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor?*, s. 357-358.

43 Veli Ulutürk, *a.g.e.*, s. 32.

44 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 499.

45 Ayrıca bkz. Bakara, 2/253

46 İbn Kesîr, *a.g.e.*, III, 418.

47 Bkz. Âl-i İmrân, 3/26-27.

(Zâriyât, 51/47)[48] Bütün işler O'na aittir "*... De ki: Bütün yetki ve karar Allah'ındır...*" (Âl-i İmrân, 3/154)[49] Bu âyetler de gösteriyor ki insanın, Allah'ın isim, sıfat ve fiillerinin tecellisinden uzak olduğu bir an bile yoktur.

İnsan, varlığını sürdürürken sürekli yürüyen, eylemlilik içinde bulunan bir varlık olarak âlemde her an varlığını doğrudan veya dolaylı olarak hissettiren bir Yaratıcı'nın tasarruflarıyla yüzyüzedir.[50]

İnsan ile Allah arasında var olan bu mükemmel ve ilginç alaka, ancak insanın durumunun ve onu yaratan Allah'ın sıfatlarının bilinmesi ile daha iyi anlaşılır. "İlgi her zaman sıfata dayanır ve ondan meydana gelir. İki taraf arasındaki bağ ve ilgi, ancak her birinin sıfatlarının arasındaki fark ve üstünlüklerinin, birinin diğerine ne derece muhtaç olduğunun, muhtaç olunan yüce kudretin muamelesinin bilinmesi ile anlaşılır."[51] Bu sıfatların ait olduğu zatların ve ilgili bulunduğu yerlerin iyice tanınması ve aralarında basit bir mukayese yapılması gerekir.

"Hakk'ın Zâtının, halkın zâtlarıyla ayniyet bakımından ilişkisi Kur'ân'a göre, **maiyyet**, **akrabiyyet** ve **ihâta** olmak üzere üç derecede görülmektedir:

a) Maiyyet: Hakk'ın halk ile maiyyeti (beraber oluşu), Kur'ân'da şöyle ifade edilmektedir: "*İnsanlardan gizler de Allah'tan gizlemezler. Halbuki geceleyin, O'nun razı olmadığı sözü düzüp kurarken O, onlarla beraber idi. Allah yaptıklarını kuşatıcıdır (O'nun ilminden hiçbir şeyi gizleyemezler.*" (Nisâ, 4/108)[52] Bu âyette geçen "**O, onlarla beraberdir**" ifadesinin anlamı; Allah'ın, insanların her şeyine muttali ve haberdar olmasıdır.[53] Konuyla ilgisi açısından şu âyet mealini burada zikretmek yerinde olacaktır: "*Göklerde ve yerde olanları Allah'ın bildiğini görmüyor musun? Üç kişinin gizli konuştuğu yerde dördüncüsü mutlaka O'dur. Beş kişinin gizli konuştuğu yerde altıncısı mutlaka O'dur. Bunlardan az veya çok olsunlar*

---

48 Göğün genişletilmesiyle ilgili bilgi için bkz. mezkur âyetin mealinde Suat Yıldırım, *Kur'ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, Işık Yayınları, İstanbul-2002, s.521.

49 Ayrıca bkz. Ra'd, 13/31.

50 Halis Albayrak, *Kur'ân'da İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 249.

51 Hidayet Aköz, *Kur'ân'da Allah-Kul İlişkisi*, s. 18.

52 Bkz. Hadîd, 57/4

53 Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 596.

ve nerede bulunurlarsa bulunsunlar mutlaka O, onlarla beraberdir. Sonra kıyamet günü onlara yaptıklarını haber verecektir. Doğrusu Allah, her şeyi bilendir." (Mücâdele, 58/7)[54]

b) Akrabiyet: Hakk'ın halk ile akrabiyetinin (yakın oluşunun) Kur'ân'daki ifadesi şöyledir: "*(O anda) biz ona sizden daha yakınız, ama göremezsiniz.*" (Vâkıa', 56/85)

"*Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin kendisine fısıldadıklarını biliriz ve biz ona şah damarından daha yakınız.*" (Kâf, 50/16) Burada geçen **yakınlık (akrabiyet)** mecazdır. O zaman bundan maksat şudur: Allah Teâlâ'nın yakınlığı; ilmiyle insana yakınlığıdır ve O'ndan hiçbir şeyin gizli kalmamasıdır. Durum böyle olunca sanki Allah'ın Zâtı, insana yakınmış gibi olur.[55] "*Kullarım sana, beni sorduğunda (söyle onlara): Ben çok yakınım. Bana duâ ettiği vakit duâ edenin dileğine karşılık veririm. O halde (kullarım da) benim davetime uysunlar ve bana inansınlar ki doğru yolu bulalar.*" (Bakara, 2/186)

c) Hakk'ın Halkı İhâtasına da Kur'ân'da şöyle işaret edilmektedir:[56] "*Doğu da Batı da Allah'ındır. Hangi tarafa dönerseniz, orada Allah'a itaat ve ibadet ciheti vardır. Muhakkak ki Allah'ın lütfu ve rahmeti geniştir, ilmi her şeyi kuşatır.*" (Bakara, 2/115) Bu âyette Allah Teâlâ'nın "Vâsi" olmasının anlamı; O'nun ilminin genişliğidir.[57]

"*... Allah buyurdu ki: Kimi dilersem onu azabıma uğratırım; rahmetim ise her şeyi kuşatır...*" (A'râf, 7/156)

Bu âyetlerde de görüldüğü gibi, Allah'ın rahmetinin kuşatıcılığı o kadar büyüktür ki, "mü'min, kâfir, âsi ve itâatkâr herkesi içine almaktadır."[58]

Allah-insan arasındaki ilişki, şöyle bir taksime de tabi tutulmaktadır: "Allah ile insan arasındaki ilişki dört ana kategoride incelenebilir:

---

54 Ayrıca bkz: "*Buyurdu ki: Korkmayın, çünkü B en sizinle beraberim; işitir ve görürüm*" (Tâhâ, 20/46)

55 Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 387.

56 Cavit Sunar, *Tasavvuf ve Kur'ân, A.Ü.İ.F.D*, XIV, 61-63.

57 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, I, 19.

58 Zemahşerî, *a.g.e.*, II, 156.

1) Ontolojik Münasebet: En yüksek kemal sahibi Allah ile varlığını Allah'a borçlu, varlık dünyasının temsilcisi insan arasındaki ontolojik münasebet. Daha teknik ifade ile insan ile Allah arasıdaki Yaratan-yaratılan münasebeti.

2) Haberleşme Münasebeti: Burada Allah ile insan birbiriyle yakın ve karşılıklı münasebet içindedirler. Tabii bu yüksek haberleşmede inisiyatif Allah'tadır, O konuşur. Haberleşmenin iki yolu birbirinden ayırdedilmelidir: **a)** Sözlü haberleşme. **b)** Sözsüz haberleşme. Sözlü haberleşme yukarıdan aşağı doğru olursa dar ve teknik anlamıyla Vahiydir. Aşağıdan yukarı olursa Duâ'dır.

3) Rab-kul Münasebeti: Bu münasebet, Allah tarafından kendisinin, Rab olması dolayısıyla izzet, celal, kudret vs. sahibi olmasını gerektirir; insan tarafında da onun kul olması dolayısıyla mütevazi, itâatkâr ve kuldan istenen diğer özelliklere sahip olmasını gerektirir.

4) Ahlâkî Münasebet: Bu münasebet Allah'ın, birbirinden farklı iki cephesine dayanır. Allah bir yandan iyilik, merhamet, şefkat, af ve ihsan sahibi; diğer yandan da gazap, şiddet, adalet sahibidir. Aynı şekilde insanda da böyle zıt sıfatlar vardır. İnsan bir yandan da şükür ve takva sahibidir. Şükür ve takva, imanın bir kategorisini teşkil eder. Ve küfrün kategorisine dahil olan nankörlük ve imansızlık ile şiddetli bir zıtlık meydana getirir."[59]

Allah-insan arasındaki ilişki sadece maddî-fizîkî âlemde değil, mânevî alanda hem de çok öncelere dayanan bir ilişkidir. Bu husus Kur'ân'da şöyle ifade edilmektedir: "*Kıyamet gününde, biz bundan habersizdik demeyesiniz diye Rabbin Ademoğullarından, onların bellerinden zürriyetlerini çıkardı, onları kendilerine şahit tuttu ve dedi ki: Ben sizin Rabbiniz değil miyim? (Onlar da), Evet (buna) şâhit olduk, dediler.*" (A'râf, 7/172) Bu âyette, ruhlar âleminde insanlarla Allah arasında ezelî bir ahitleşme mevzubahistir. İnsan, Rabbi ile kendisi arasında böyle bir îcâb ve kabulün sonucu olan bu fıtrî akit (doğal sözleşme) altına girmiş ve kendi varlığında Rabb'ine şahitliği ve O'na kulluğu taahhüt etmiştir. İşte bu mukavele ve

---

[59] Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s. 95-96.

fıtrî mîsâk, insanlığın dindarlığının başlangıç noktasıdır.[60] Manevî ilişki alanına, Kur'ân'ın insandan sürekli istediği "gayb'a iman" da örnek olarak gösterilebilir.[61] Çünkü insan, sadece maddî ve fizikî bir yapıdan ibaret değildir. Üstelik Kur'ân'ın insana hitaplarına baktığımızda; sürekli olarak onun akıl, gönül ve tefekkür gibi manevî yönlerine teveccüh ettiğini görürüz ve hatta "*Sağır, dilsiz ve kördür onlar, onun için hakka dönmezler.*"[62] diyerek, insanın fizikî görme ile duymasının arkasındaki gönül körlüğüne ve sağırlığına dikkat çekmektedir. Zira, önemli olan; gözlerdeki fizikî körlük değil, gönül ve kalp körlüğüdür.[63] Çünkü böyle gözler, olayların içyüzünü anlamaz ve ibret alamazlar.[64]

"Kul yaramaz bir çocuk gibidir. Ebeveynine karşı yaramazlık eder, onların şefkat tokatlarını yer ve yine onların kucağına düşer. İnsan da gafletle Rabb'ına isyan eder ve pişman olur, yine Rabb'ına döner, O'ndan af diler. Ebeveynin çocuğunu iyi hallerinde sevmesi, kötü davranışlarında ısrar ettiğinde dövmesi nasıl gerçekse, Allah'ın kullarını sevip razı olması gerçek olduğu gibi, günahta ısrar ve hele O'nu tanımama halinde azabı ve Cehennemi de haktır. Nitekim ebeveyne çok asi, onu tanımayan evladın da evlatlıktan reddedildiği, cezalandırması için mahkemeye bizzat ana-babası tarafından başvurulduğu görülen işitilen hadiselerdendir."[65] İşte böyle durumlarda bile özellikle insandan Allah'a doğru olan ilişki, daha da artarak kuvvetlenir. Çünkü o zaman, insanın acziyeti ile Allah'ın kudretinin büyüklüğü insanın zihninde karşı karşıya gelmiş demektir. "Neticede insan Allah'a doğru pişmanlıkla, Allah da insana doğru lütufla dönmektedir. Allah ile insan arasında bağıntılı bir "**dönme**" (rucû') ilişkisi mevcut olduğu açıktır ve tevbe sözcüğünün semantik davranışı da bunu

---

60 Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul -1982, IV, 2324.

61 Konuyla ilgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, "ğyb" md.

62 Bakara, 2/18. İlgili âyetler için bkz. Bakara, 2/171; Mâide, 5/71; En'âm, 6/39; Enfâl, 8/22; Yûnus, 10/42; İsrâ, 17/97; Enbiyâ, 21/45; Furkân, 25/73; Neml, 27/80; Rûm, 30/52; Zuhrûf, 43/40; Muhammed, 47/23.

63 Bkz. Hac, 22/46.

64 Zemahşerî, *a.g.e.*, III, 164; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 549.

65 Veli Ulutürk, *a.g.e.*, s. 283-284.

yansıtmaktadır."[66] Yani kulun, günahından pişmanlıkla Rabbine dönüşü; O'nun da kulunu affı ve merhametiyle karşılaması, Allah-insan arasındaki bu "**dönme**" ilişkisine bir başka delildir.[67]

1. Yaratma

Genelde Allah-âlem ilişkisi özelde ise Allah-insan ilişkisi asıl itibariyle bir fiille başlamaktadır. Bu fiil genel İslâm düşüncesinde "**halk**" (yaratma) terimi ile ifade edilmektedir.[68] İslâmın temel kaynağı olan Kur'ân'da, "yaratma" olayı üzerinde çok durulmuş; insanın aklı ve diğer tüm algılama sistemleri bu olağanüstü hadiseye yönlendirilerek dikkati çekilmiştir.

"*Her şeyi yaratan Allah'tır. Her şey O'nun tasarruf ve yönetimindedir.*" (Zümer, 39/62) âyetinde de ifade edildiği gibi; yaratma hadisesi "her şeyi" içine almış ve hatta kâinata göre küçük bir şey olan devenin yaratılmasına bile, özel olarak dikkat çekilmiştir.[69] İşte "her şey" ile "bir tek şey" arasındaki alanı kapsayan yaratma olayı için Kur'ân'da çok çeşitli tabir ve ifadeler kullanılmıştır. Yaratmayı çeşitli yönleriyle dile getiren bu tabirlerden bir kısmı, bu anlamı doğrudan doğruya ifade eder. Bir kısmı da aslında "yaratma" anlamında olmadığı halde, Allah'a nisbet edildiği zaman **yaratma** anlamı kazanan tabirlerdir.[70]

Hâlık ile mahluku ayırıcı en belirgin çizgi "yaratma" kavramıdır. Yaratan, yaratıklarının sahibi, mâliki, mün'imi, onların rızık vereni ve besleyenidir. Bu mefhum iyi kavranılmadığı zaman birçok iltibaslara meydan verilmekte, Hâlik'ın hukuku ile mahlûkun hukuku birbirine karıştırılmaktadır.[71] Belki de Allah-insan arasındaki ilişkinin insan tarafından bozulması diyebileceğimiz inkar ve isyanın da temel sebebi burada bulunmaktadır.

---

66 Izutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, (çev. Selahattin Ayaz), İstanbul -1997, s. 158.

67 Bkz. Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *el-Edebü'l-Müfred*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut -1989, s. 216.

68 Halife Keskin, *İslâm Düşüncesinde Allah-Alem İlişkisi*, İstanbul -1996, s. 18.

69 "*O kâfirler bakıp düşünmezler mi: (Mesela) deve nasıl yaratılmış? (Ğâşiye, 88/17)*". Bu âyette Allah Teâlâ kullarından; "yaratmış olduğu varlıklardaki kudretine ve azametine delâlet eden yönlere dikkat etmelerini ve ibretle bakmalarını istemektedir."(İbn Kesîr, *a.g.e.*, III, 633).

70 Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm'de Yaratma Kavramı*, İstanbul -1995, s. 13. Daha geniş bilgi için bkz. *a.g.e.* ilgili yerler.

71 Veli Ulutürk, *a.g.e.*, s. 7.

Yani insanın, haddini ve yaratılmışlık konumunu gözardı etmesi, Yaratıcıyı inkarın temelini oluşturmaktadır.

Allah, bütün varlığın Yaratıcısıdır ve bütün varlık, Allah'ın isim ve sıfatlarının tecellilerinden ibarettir.[72] Bundan dolayı yaratma geniş bir alana yayılmaktadır. Varlık sahnesinde bulunan her şey yaratmanın konusudur.[73] Durum böyle olunca; yaratılmış biri olarak insan, yine yaratılmış bir âlem içinde bulunmakta ve sonuç olarak bu yaratma fiilinin; insanın Allah ile ilişkini ve irtibatını sağlayan en temel unsur olduğu ortaya çıkmaktadır.

Görebildiğimiz ve göremediğimiz her şey yaratmanın konusudur. Zaten Yüce Allah kendisini de bize bu sıfatıyla tanıtıp vasfediyor: "*Rabbiniz Allah, işte bu vasıflara sahip olan Yüce Zâttır. O'ndan başka tanrı yoktur. Her şeyi yaratan O'dur. O halde yalnız O'na ibadet edin. Her şeyin yönetimi O'nun elindedir.*" (En'âm, 6/102), "*Göklerin ve yerin Rabbi kimdir?" de! Onların da kabul ettiği gerçeği sen açıkla! "Allah'tır" de!..... Yoksa Allah'ın yarattığı gibi yaratan ortaklar buldular da bu yaratma işi kendilerine şüpheli mi geldi?" De ki: "Her şeyin yaratıcısı Allah'tır. O tektir, her şeyin üstünde mutlak hâkimdir.*" (Ra'd, 13/16) Bu âyetlerde dikkat çekilen en önemli hususlardan birisi, Allah Teâlâ'nın Rubûbiyeti ve yaratıcılık sıfatıdır. O'ndan başka yaratıcı yoktur ve bunda bir ortağının bir yardımcısının olması da imkansızdır. Durum böyle olunca, ubûdiyette de bir ortağının olması düşünülemez.[74] Yani, ubûdiyete de layık ve hak sahibi sadece Allah Teâlâ'dır.

Rubûbiyetin en başta gelen hususiyeti yaratmaktır. Aynı zamanda ma'budluk hakkı da sadece O'na aittir. İncelediğimiz zaman Kur'ân'da O'nun yaratma fiili üzerinde çok çeşitli yönlerden durulmuş ve başka yaratıcı olmadığına göre, ubûdiyetin de sadece O'na yapılması gerektiği belirtilmiştir.[75]

Görülüyor ki Kur'ân-ı Kerîm'de, Allah Teâlâ'nın en bariz tanıtıcı vasfı

---

72 Cavit Sunar, *Allah-İnsan İlişkisi*, *A.Ü.İ.F.D.*, Ankara -1976, XXI, 85.
73 Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm'de Yaratma Kavramı*, s. 16.
74 Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 492.
75 Suat Yıldırım, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, s. 194.

olan yaratıcılığı, çeşitli fiil ve sıfatlarla ifade edilmektedir. Bunların birbirlerinden farklı oluşları; Allah Teâlâ'nın birbirinden farklı kudret tecellilerini, yaratmanın çeşitli yönlerini, birbirinden farklı taraflarını ve inceliklerini beyan eder. Böylece canlı-cansız, görünen-görünmeyen, varlık namına ne varsa, en küçüğünden en büyüğüne kadar, hiçbirisi dışarıda kalmamak üzere hepsini ihata etmiş ve bunlar Yüce Allah'ın yaratma fiilinin tecelligâhı, O'nu anlatan âyetleri olmuştur.[76] Yaratma fiilinin bu denli geniş oluşu, Allah-insan ilişkisinin de ve dolayısıyla insandan Allah'a yönelik ilişki alanının da genişliğini ortaya çıkarır.

a) İnsanın Yaratılması

Felsefî düşünce sisteminde; oluş ve insanın varlığı meselesi, en büyük meseledir. Yani, insan nereden geliyor? İnsanın bu dünyada var oluşunun kaynağı nedir? İşte bu, insan kafasını meşgul eden başlıca sorulardan biridir. Kur'ân'a göre sorunun tek doğru cevabı şudur: Oluşun kaynağı Allah'tır; varlık insana Allah'ın bir lütfudur. Başka bir deyişle; Allah ile insan arasında, yaratıcı ve yaratılmış münasebeti vardır. Allah, insana oluş ve varlığını veren Zât'tır. Allah insanın yaratıcısı, insan da O'nun yaratığıdır.[77] Bütün mahlûkâtta olduğu gibi insan da Yüce Yaratıcı'nın "**kün**" emrine tabidir. "*O, gökleri ve yeri yoktan var edendir. Bir şeyi yaratmak isteyince "ol!" der, oluverir.*" (Bakara, 2/117)[78] İşte bu âyetle Allah, kudretinin kemâlini ve saltanatının azametini açıklamaktadır.[79]

Kur'ân'a göre ise; başta insan olmak üzere görünen ve görünmeyen her şey, Allah tarafından yaratılmıştır. Yaratma fiilinin yanında Allah, insana ruhundan üflemiştir. "*Onu iyice biçimlendirip şekil verdiğim ve ona ruhumdan üflediğim zaman, siz hemen onun için secdeye kapanın!*" (Hicr, 15/29)[80] Âyette zikredilen "Allah'ın, ruhundan üflemesi"; yarattığı insana

76 Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm'de Yaratma Kavramı*, s. 66.

77 Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s. 152.

78 Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/47, 59; En'âm, 6/73; Nahl, 16/40; Meryem, 19/35, Yâsîn, 36/82; Zümer, 40/68; Kamer, 54/50.

79 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 112.

80 Ayrıca bkz. Sâ'd, 38/72; Secde, 32/9.

hayat ve can vermesi demektir.[81] Bu durumda insan; yapılarak, yaratılarak varlığa çıkarılmış ve Yaratanla ilişkisini bitiren bir varlık değildir. Yaratılışında insana üflenen ruh; onun Yaratıcısıyla arasındaki en kuvvetli varlık bağıdır ki bu ruh, insanı insan yapan bir cevherdir. O cevher mânevîdir ve görülmezdir. Bu mânevî bağdır ki insana başlangıçtan bugüne kadar hep, görünmeyen fakat, var olan bir varlığa veya varlıklara düşünce ve duygu dünyasında yer verme ihtiyacını hissettirmiştir.[82] Zaten Kur'ân'da en önemli konu olan iman mevzuunda "gayba iman ve gayb'dan korkma"ya çok vurgu yapılmış ve dikkat çekilmiştir.[83]

Kur'ân'da da açıkça görüyoruz ki insanın varlığı, Allah'ın ona olan ilgisi ile başlamıştır. İnsanın yokluk karanlığından varlık aydınlığına çıkışı, sırf Allah'ın ilgisi sonucu yaratılması ile olmuştur. Yaratılması için kendisinin ne isteği ve ne de iradesi söz konusudur. Kendisi olamayınca iradesinin de olamayacağı aşikardır.[84] "*Rabbin meleklere: "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım" dediği vakit onlar: Â! Oradaki nizamı bozacak ve yeryüzünü kana bulayacak bir mahluk mu yaratacaksın? Oysa biz sana devamlı hamd, ibadet ve tenzih etmekteyiz" dediler. Allah: "Ben sizin bilmediğiniz pek çok şeyi bilirim" buyurdu.*" (Bakara, 2/30)[85]

İslâm düşüncesinde insan, yaratılan şu âlemin bir özeti olarak görülür[86] ve hatta vahyin dışında, Allah'ın kudretine delâlet eden ikinci bir kitap olarak algılanır. Çünkü insan, yalnız görüneni (Şuhûd) değil, görünmeyeni (Gayb) de kendinde toplamıştır. Bundan ötürü, Allah'ın asıl kitabı insandır. Hak, bütün kemâli ile insanda zuhur etmiştir.[87] "*Allah insanı kendi suretinde yarattı.*[88]" Yani "Allah Teâlâ insanı; ilim, hayat, işitme ve

---

81 Zemahşerî, *Keşşâf,* II, 541.

82 Halis Albayrak, *Kur'ân'da İnsan-Gayb İlişkisi,* s. 182-183.

83 Bkz. Bakara, 2/3; Enbiyâ, 21/49; Fâtır, 35/28; Yâsîn, 36/11; Nûn, 50/33; Mülk, 67/17.

84 Hidayet Aköz, *Kur'ân'da Allah-Kul İlişkisi,* s. 12.

85 Ayrıca bkz. A'râf, 7/172.

86 Bkz. el-Münâvî, Abdürraûf, *Feyzü'l-Kadîr*, el-Mektebetü't-Ticâriyye el-Kübrâ, Mısır -1356, V, 366.

87 Cavit Sunar, *Allah-İnsan İlişkisi, A.Ü.İ.F.D.*, XXI, 92-93.

88 Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hıkem, (thk. Hamdi b. Abdilmecîd es-Selefî), Musul-1983, XII, 430; Dârakutnî, Ali b. Ömer, *es-Sıfât*, Mektebetü'd-Dâr, Medine-1402, s. 37; Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ

görme gibi sıfatlarıyla yaratmıştır. Fakat O'nun sıfatları, insanın sıfatlarına asla benzemez.[89]" Netice olarak Allah; insanın suretine esmâsıyla, kalbine de Zâtıyla tecelli etmiştir.[90]

Başlangıcından ta ölümümüze varıncaya kadar tüm varlığımız, yani çocukluğumuz, yaşlılığımız, hastalığımız, sağlığımız,[91] kısaca yaşadığımız ve yaşayacağımız tüm hallerimiz, Allah'ın kuluna olan ilgisinin açık göstergeleridir. Çünkü yaratanımız O'dur,[92] Rabbimiz O'dur,[93] mevlâmız O'dur,[94] kulun kalbi ile arasına giren O'dur,[95] öyleki; kulun içinde gizlediği veya dışa yansıttığı hiçbir hali Alllâh'tan gizli kalmaz ve O; kuluna, kalbinden daha yakındır.[96] Zira Allah, her şeyi kemâliyle bilendir.[97]

İnsanın yaratılışında hem bedenî hem de mânevî yönleri mevcuttur. Özellikle cisminin yaratılışına dair Kur'ân âyetlerinde çok detaylı bilgiler verilmektedir. Bunları biçim olarak birkaç maddede özetlemek yerinde olacaktır.

Allah insanları dört biçimde yaratmıştır: 1. Hiç yokken topraktan erkek yaratmış mesela; Hz. Âdem (aleyhisselâm) gibi.[98] 2. Anasız-babasız, erkekten dişi yaratmış, Havva annemiz gibi.[99] 3. Sadece dişiden erkek

b. Şeref, *Şerhu'n-Nevevî Alâ Sahîhi Müslim*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut-1392, XVI, 166; Heysemî, Ali b. Ebî Bekr, *Mecmau'z-Zevâid*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut-1407, VIII, 106; Münâvî, Abdürraûf, *a.g.e.* I, 397, II, 445.

89 Askalânî, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer, *Fethu'l-Bârî*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1379, V, 183, XI, 3.

90 İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbu'n-Netice*, (Haz. Ali Namlı, İmdat Yavaş), İnsan Yayınları, İstanbul-1997, II, 97.

91 Bkz. Enbiyâ, 22/5; Nahl, 16/70; Şuarâ, 26/80.

92 Bkz. Bakara, 2/21; Nisâ, 4/1.

93 Bkz. Bakara, 2/21, 49, 76.

94 Bkz. Âl-i İmrân, 3/150; Enfâl, 8/40.

95 Bkz. Enfâl, 8/24.

96 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XV, 120.

97 Bkz. Mâide, 5/73; Mülk, 67/14.

98 Bkz. Âl-i İmrân, 3/59; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 394-395; Râzî, *a.g.e.*, XVII, 71-72.

99 Bkz. Nisâ, 4/1; Zemahşerî, *a.g.e.*, I, 401; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 364; A'râf, 7/189. Bununla ilgili olarak Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) şöyle buyurmuştur: "*Kadın eğri kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Onu doğrultmaya kalkışırsan kırarsın......*" (Buhârî, *Nikâh* 79; Müslim, *Radâ'* 65; Tirmizî, *Talâk* 12; Dârimî, *Nikâh* 45; Ahmed b. Hanbel, II, 428, 449, 530, V, 164.)

yaratmış, Hz. Îsâ (aleyhisselâm) gibi.[100] 4. Diğer insanları da bir ana ve bir babadan, Âdem ile Havvâ'dan yaratmıştır.[101] Bu şekil ve suretlerle Allah Teâlâ, dilediğini dilediği şekilde yaratacağını göstermiştir.[102] Yaratılışın bedensel yönü yanında ona bir de asıl cevher sayılan ruh verilmiştir. "*Ona şekil verdiğim ve ona ruhumdan üflediğim zaman, siz hemen onun için secdeye kapanın!*" (Hicr, 15/29) Tasavvufçuların yorumuna göre insanın yaratılışında mânevî taraf daha ağırlıktadır. İnsan iki surette halk olundu: sûret-i hissiyye, sûret-i maneviyye. Hüsn-ü takvîm ikisine de şamildir.[103]

Hasılı insana asıl değerini veren; Allah'ın ona üflediği ruhtur.[104] Batılı bir yazarın, insanın ruh yapısını değerlendirmesindeki yaklaşımları, İslâmın fıtrat hakkındaki gerçeğini[105] tasdik etmektedir:

"Evet, insanın ruhu ki onun kaderine hükmeden yegane varlıktır. Fakat ruh da varlığının yüce kaynağı ile münasebet halinde olduğunu daima hisseder. Ruh, insan için öyle bir ahlâk kanunu koymuştur ki başka hiçbir hayvan bu kanuna ne mâliktir, ne de ihtiyaç hisseder. Şimdi bir kimse tutar da ruh denen bu varlığa- başka bir şey için değil sırf deney tüpleri içine koyup aslını öğrenemediği için- madde bileşimlerinin bir neticesi, derse... doğrusu sağlam delile dayanmayan asılsız bir söz söylemiş olur. Şüphe yok ki ruh, var olan bir şeydir; o kendisini gösterir; eserleri, fedakarlıkları, maddeye hakimiyeti ve özellikle fevkalade gücü sayesinde, maddi olan insanı beşer zaaflarından ve günah bataklıklarından kurtararak Allah'ın iradesiyle yan yana olacak bir seviyeye yükselterek varlığını hissettirir. İlâhî hikmet ve gayenin de özü bu olsa gerek. İnsanın gönlünde saklı

---

100 Bkz. Âl-i İmrân, 3/47; Meryem, 39/20.

101 Bkz. Hucurât, 49/13; Zemahşerî, *a.g.e.*, IV, 377; İbn Kesîr, *a.g.e.*, I, 287, III, 367.

102 Bkz. Mâide, 5/17; Râzî, *a.g.e.*, XI, 151; Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiuku't-Te'vîl*, Kahraman Yayınları, İstanbul-1984, I, 277.

103 İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbu'n-Netice*, II, 178.

104 Bkz. Sa'd, 38/72.

105 "*(Rasûlüm!) Sen yüzünü hanîf olarak dine, Allah insanları hangi fıtrat üzere yaratmış ise ona çevir. Allah'ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler.*"(Rûm, 30/30). Bu âyetle ilgili olarak Ebû Hüreyre (ö.59/667) (radıyallahu anh) şu hadisi rivâyet ediyor: Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem): "*Her çocuk fıtrat üzerine doğar*" *buyurdu ve sonra da* "*Şu âyeti okuyun*" *dedi:* "*Allah'ın yaratılışta verdiği fıtrat...*" *(Rum; 30)....*" (Buhârî, *Cenâiz* 80, 93; Müslim, *Kader 22;* Muvatta', *Cenâiz.* 52; Tirmizî, *Kader* 5; Ebu Dâvud, *Sünnet* 18.)

bulunan, yüce varlıklarla ilgi kurma özleminin tefsiri bunda, ondaki din duygusunun izahı da bunda. İşte din budur !.[106]"

Ruhun özellikleriyle yansımalarına bakarak insanı anlamaya çalışanlar, onu özgürlüğün ve tevhîdin sembolü olarak nitelemektedirler: "Aynı zamanda ruh, şuurumun kendinde bulduğu hürriyet, birlik, sonsuzluk, tükenmezlik iradesidir. Ruh, adeta varlığımda çınlayıp duran Allah'a ait birlik iradesinin yankısıdır. Ruh izafilikten mutlaklığa, fanilikten ölümsüzlüğe, esaretten hürriyete, çokluktan birliğe, sınırlılıktan sonsuzluğa, kısacası mahlûktan Hâlik'e yükselme iradesidir."[107]

İnsanın madde ve ruhtan oluşması, onun karakterine ait çeşitliliği de gündeme getirmiştir. Yani onun bu iki öz maddesi, fıtratındaki meyil, davranış, düşünce ve şahsiyetine de tesir etmiştir. Dolayısıyla bu iki unsur onun davranışlarını ve düşüncelerini "iyi" ve "kötü" şeklinde iki değer yargısıyla karşı karşıya getirmiştir. Bir insandan aynı zaman dilimi içinde iyi ya da kötü davranış sadır olabilmekte veya düşünce olarak bu iki yöne meyledebilmektedir. Kur'ân bunun fıtrî bir özellik olduğunu ifade etmiştir: "*Herbir nefse ve onu düzenleyene, ona hem kötülüğü hem de ondan sakınma yolunu ilham edene yemin olsun ki...*" (Şems, 91/7-8)

İnsan yaratılışındaki iki temel unsur olan ruh ve toprak, onun iki boyutlı bir varlık olduğu sonucunu da vermektedir. Bu netice, onun mukaddese yönelme ve aşağı-değersiz şeyleri arzu edip onlara bağlanma gibi iki zıt eğilime de sahip olduğunu ortaya koyar.

İnsana karakter açısından baktığımızda ise onun "ilâhî" ve "şeytânî" olmak üzere iki özelliğinin de bulunduğunu görüyoruz. Yani şeytanın karakteristik bir özelliği olan "benlik", onun karakterinin unsurlarından birisidir. Ama aynı zamanda taşıdığı ruhuyla da, Allah katında en şerefli makama ulaşabilme kabiliyet ve karakterine de sahiptir.

İnsanda yaratılan en önemli özellik hiç şüphesiz, onu diğer varlıklardan farklı ve üstün kılan, en değerli yapan ve karakterindeki "ilâhî" yön ile "şeytânî benlik" yönünü kavratan şey akıldır. Ayrıca akıl, Allah

---

106 A. Cressy Morrison, *Müsbet İlim Yönünden İnsan, Kâinât ve Ötesi*, (çev. Bekir Topaloğlu), İstanbul -1986, s. 122-123.

107 Seyyid Ahmed Arvasi, *İnsan ve İnsan Ötesi*, Burak Yayınevi, İstanbul, ts., s. 43.

ile insan arasında en kuvvetli ve en önemli ilişki vasıtalarından biri olarak görülmüştür. "Allah Teâlâ aklı yaratmış ve onu kendisiyle insan arasında, insanı beşerilikten çıkarmadan bir bağ kılmıştır. Bundan başka yine onu beşerilikten çıkarmadan, kulları arasından seçtiği ve kendisine vahyettiği birisini de, kendisiyle arasında akıl bağından daha özel bir bağ yapmıştır. İşte bu, kendisiyle Allah arasında özel bir ilişkinin -ki bu bağ, kâinâttaki delillere bakarak Rabbini düşünmek suretiyle her akıl sahibinin elde ettiği bağın üstündedir- olduğu peygamberdir. Bu insânî mertebe, çalışarak kazanılmaz ve Allah tarafından, O'nun seçtiği kimselere verilmiş bir lütuf ile özel bir imtiyazdır."[108] İşte bu anlamda peygamberleri de, Allah ile bağ kurmayı sağlayan tüm insanlığın ikinci aklı olarak görebiliriz.

Doğruyu ya da yanlışı seçip onları yapabilme güç ve kabiliyetinin yanında insana, kendi davranışlarını irdeleyip bir karara varabilme yeteneği de verilmiştir. Hatasını anlayıp ondan dönebilme ve bir çıkış yolu bulabilme istidadı da verilen insan, Rabbi ile ilişki yollarını da bulabilmektedir. Sosyolojik tabirle insan; iradesi, bir şey yapabilme kabiliyeti, seçme, ayırdetme gücü olan bir varlıktır. Onun için sorumluluk, insanın iradesinin ürünüdür.[109] "*Biz: Ey Âdem! Sen ve eşin (Havva) beraberce Cennete yerleşin; orada kolaylıkla istediğiniz zaman her yerde Cennet nimetlerinden yeyin; sadece şu ağaca yaklaşmayın. Eğer bu ağaçtan yerseniz her ikiniz de kendine kötülük eden zalimlerden olursunuz, dedik. Şeytan onların ayaklarını kaydırıp haddi tecavüz ettirdi ve içinde bulundukları (Cennetten) onları çıkardı. Bunun üzerine: Bir kısmınız diğerine düşman olarak ininiz, sizin için yeryüzünde barınak ve belli bir zamana dek yaşamak vardır, dedik. Bu durum devam ederken Âdem, Rabbinden bir takım kelimeler belleyip aldı (onlarla yalvardı ve Allah da) tevbesini kabul etti. Çünkü Allah tevbeleri kabul eden ve merhameti bol olandır.*" (Bakara, 2/35-37)

Âyetten de anlaşıldığı gibi Allah'tan insana (kula), insandan (kuldan) da Allah'a doğru meydana gelen bir ilgi ve karşılıklı bir yöneliş ilişkisi mev-

---

[108] Sabri, Şeyhu'l-İslâm Mustafa, *Mevkıfu'l-Akl ve'l-İlim ve'l-Âlem min Rabbi'l-Âlemîn ve İ'bâdihi'l-Mürselîn,* Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût-1981, IV, 152.

[109] Ali Şeriâtî, *İnsan*, s. 326.

cuttur. İşte bu dönüş, ilk yaratılış gereği bütün varlığı ile Allah'a yönelmek ve arızalarla kesintiye uğrayan O'nun rahmet ve lütfunu; öfke ve dalâletten uzak olarak tekrar celbetmek için iman akdini yinelemek suretiyle, kalp, söz ve şekille tevbe etmeye ve kurtuluşa dönmektir. Bizim dünyada din ve imanımız, ilk yaratılışta takdir edilmiş olan rahmete ve iman akdine göre bir tevbe ve bir rücû (dönüş) manasındadır.[110] Bu da Allah-insan ilişkisinin ubûdiyete dönüşmesi veya ubûdiyetin oluşması demektir.

Allah'ın insanı yaratması, onun yerleşip yaşayacağı ortamı hazırlaması, rızıkları ve kısaca âlemi onun emrine teshîr etmesi, Allah'ın insana olan ilgisini ve ona yönelik ilişki alanlarını göstermektedir. Allah'ın insana olan bu ilgisi, onun yaratılışında başlamış ve sonsuza kadar devam etmektedir. Hasılı Allah Teâlâ insana; onu elleriyle yaratıp,[111] kendi ruhundan üflemesiyle,[112] melekleri ona secde ettirmesiyle,[113] bütün isimleri öğretmesi[114] ve yeryüzünde Kendi adına hükümlerini icra edecek bir halife yapmasıyla[115] çok özel ve ayrı bir değer vermiştir.

b) İnsan Dışındaki Varlıkların İnsan İçin Yaratılması

Kâinâtın hâkim ve halifesi olarak yaratılan insanın yaşaması ve bu ilâhî görevi yerine getirebilmesi için ikamet edeceği yer düzenlenmiş ve kendisi dışındaki her şey emrine verilmiştir. Allah'ın insana yönelik bu lütfu, ona verilen kıymetin derecesini de göstermektedir. Varlıkların yaratılış önceliklerinden de bunu anlamak mümkündür.

İslâm âlimlerinin umumi kanaatine göre, dünyada önce bitkiler, sonra hayvanlar, en sonunda da insanlar yaratılmıştır.[116]

"*De ki:.... O, yerin üstünde yüce dağlar yarattı, orayı bereketli kıldı ve orada arayıp soranlar için gıdalarını, bitkilerini ve ağaçlarını tam dört*

---

110 Elmalılı, *Hak Dini*, I, 325-326.
111 Bkz. Sa'd, 38/75.
112 Bkz. Hicr, 15/29.
113 Bkz. Bakara, 2/34.
114 Bkz. Bakara, 2/31.
115 Bkz. Bakara, 2/30.
116 Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, XIX, 78; Süleyman Ateş, *İnsan ve İnsanüstü (Ruh/Melek/Cin/İnsan)*, İstanbul-1995, s. 14.

günde takdir etti, düzenledi. Sonra iradesi, bir gaz halinde olan göğe yöneldi. Ona ve yere şöyle buyurdu: "İsteyerek de olsa, istemeyerek de olsa emrime gelin!" onlar da: "Gönüllü olarak geldik" dediler. Derken, iki gün içinde, gökleri yedi kat olarak şekillendirdi ve her bir göğe kendisine ait işi vahyetti. Biz, dünya semâsını kandillerle, yıldızlarla süsledik, bozulup yıkılmaktan koruduk. İşte bu, azîz ve alîm (üstün kudret sahibi, her şeyi mükemmel tarzda bilen) Allah'ın takdiridir." (Fussılet, 41/10-12) Allah Teâlâ burada, arz ve semâ ile konuşmuştur.[117]

Bütün hayvanlar da bizim gibi önce topraktan ve sudan yaratılmış, bir çeşit hayata kavuşturulmuş, bir nizam altına alınmış, hepsinin bizim gibi ecelleri ve rızıkları takdir olunmuş, belli bir vakte kadar yeyip içerler. Hepsi bizim gibi birbirlerine karşı değişik biçimlerde benzerlikler ve ayrılıklar taşırlar. Allah Teâlâ her varlığı; var oluşuna kattığı, fıtratını donattığı niteliklere sahip olarak yarattı. Sonra her varlığı yaratılış amacını oluşturan fonksiyona yöneltti. Allah, insanlardan ve hayvanlardan sonra bitkilere de kendilerine mahsus özel fıtrat kanunlarını lütfetmiştir.[118] "*Gökten su indiren O'dur. Sonra Biz onunla her çeşit bitkiyi çıkarırız. O bitkilerden bir filiz, ondan da büyüyüp birbirinin üstüne binmiş taneler başaklar çıkarırız. Hurma tomurcuklarından sarkan salkımlar, üzüm, zeytin ve nar bahçeleri yetiştiririz. Bunlardan kimi birbirine benzer, kimi benzemez. Her birinin meyvesine, bir ilk meyve verdiğinde bir de tam olgunlaştıkları zaman bakın! Elbette bütün bunlarda iman edecekler için birçok dersler vardır.*" (En'âm, 6/99) Tabii ki, bütün bunların amacı; bu rızıkları yaratan Allah'ın kudretinin kemâline, rahmet ve hikmetine dikkat çekmektir.[119]

İnsanın her an birlikte olduğu veya her zaman ihtiyaç duyduğu bitki ve hayvanların dışında, direkt olarak faydalarını bilemediğimiz nice varlıklar bile, hep insan için yaratılıp onun emrine verilmiştir: "*Allah, sükûnet bulup dinlenmeniz için geceyi yarattı. Etrafınızı görüp çalışabilmeniz için de aydınlık olan gündüzü var etti. Doğrusu Allah, insanlara büyük lütuf*

---

117 Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 194.
118 Hidayet Aköz, *Kur'ân'da Allah-Kul İlişkisi*, s. 83.
119 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 603.

sahibidir, fakat insanların ekserisi şükretmezler. (....) Allah o yüce Zâttır ki sizin için yeryüzünü yerleşme yeri, göğü de kubbeli bir çatı yapmış, size sûret verip sûretlerinizi de güzel kılmış ve sizi helal hoş nimetlerlerle rızıklandırmıştır. İşte sizin Rabbiniz olan Allah bu Zâttır. Demek âlemlerin Rabbi olan Allah, ne yücedir." (Mü'min, 40/61, 64) Zaten insanoğlu kendisi için yaratılan nimetlerin, değil sadece faydalarını, sayılarını bile bilmekten acizdir.[120]

Bu kurulu nizama idareci, hâkim ve halife olmak üzere Yüce Allah insanı yaratmıştır. Arz ve semâvâttaki her şey, bir amaç ve hedefe bağlanmıştır. Kâinâtın en mükemmel varlığı olan insan da, en yüce ve en mütekâmil gaye için yaratılmıştır. Bundan dolayı, bu kurulu kâinât insanın hizmetine verilmiştir.[121] "*Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra Arş'a istivâ eden, geceyi, durmadan kendisini kovalayan gündüze bürüyüp örten; güneşi, ayı ve yıldızları emrine boyun eğmiş durumda yaratan Allah'tır. Bilesiniz ki, yaratmak da emretmek de O'na mahsustur. Alemlerin Rabb'i Allah ne yücedir!*" (A'râf, 7/54) Yaratma kudretine sadece Yüce Allah sahiptir ve dolayısıyla ubûdiyetin de sadece O'na yapılması gerekir.[122]

Allah Teâlâ yalnız yerde bulunanları insan için yaratmakla kalmamış, gökleri ve gök cisimlerini de insana hizmet için görevlendirmiştir. "*Hem göklerde ve yerde ne varsa hepsini, Kendi tarafından bir lütuf olarak sizin hizmetinize veren de O'dur. Elbette bunda düşünecek kimseler için ibretler vardır.*" (Câsiye, 45/13)[123] Tabii ki kâinâtı yaratıp onu emrine verdiği insan da, bu yaratıcıya kul olması ve sadece O'nu Rabb olarak tanıması için yaratılmıştır. "*Ben cinleri ve insanları, sırf Beni tanıyıp yalnız Bana ibadet etsinler diye yarattım.*" (Zâriyât, 51/56)

"*Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk ediniz. Umulur ki, böylece korunmuş (Allah'ın azabından kendinizi kurtarmış) olursunuz.*" (Bakara, 2/21)

---

[120] Bkz. İbrâhim, 14/34.
[121] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXV, 133.
[122] Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, VII, 140.
[123] Ayrıca bkz. Lokmân, 31/20.

"Kur'ân'ı okuyan kimse, bütün varlıklarla olduğu gibi, cansız varlıklarla bile bir anlaşma ve uyuşma havasına girer. Bütün varlıkların kendisini saygıyla karşıladığını, aynı Yüce Rabbın eseri olduklarını, bütün eşyanın kendisine munis bir dost gibi davrandığını hisseder. Materyalist düşünce sistemlerinde olduğu gibi, her şey kendisiyle mücadele edilmesi gereken bir vahşet ve düşmanlık intibaı vermez. Bilakis tabiat dediğimiz bütün varlık ve hatta cansızlar bile ona, aynı Yaratıcının emirlerine boyun eğen, fıtrî vazifelerini sadakatle yerine getiren itaatli askerleri gibi görünür. Onların bu dünyadaki imtihanında, kendisine yardımcı olmak için emrine müheyya beklediklerinin şuurundadır."[124] Çünkü varlıkların fıtratına, kendilerinin insana hizmet için yaratıldıkları gerçeği Yaratıcı tarafından yerleştirilmiştir. İnsan ve şeytan dışındaki hiçbir varlık, hizmet ve itaat noktasında itiraz ve isyan etmemiş ve bunu tarih de kaydetmemiştir. Zaten onların zahirde insana yaptıkları bu hizmet ve itaatlerini asılda, kendilerinin Allah'a müteveccih ubûdiyetleri olarak değerlendirmemiz mümkündür. Cansız varlıklara bile bir kıymet ve şahsiyet verilmiştir. Kur'ân tarafından muhatap alınmışlardır:

"*O, yeryüzüne sabit dağlar yerleştirdi. Orada bereketler yarattı ve orada tam dört günde isteyenler için fark gözetmeden gıdalar takdir etti. Sonra duman halinde olan göğe yöneldi, ona ve yerküreye: İsteyerek veya istemeyerek, gelin! dedi. İkisi de "İsteyerek geldik" dediler. Böylece onları, iki günde yedi gök olarak yarattı ve her göğe görevini vahyetti. Ve biz, yakın semâyı kandillerle donattık, bozulmaktan da koruduk. İşte bu, azîz, alîm Allah'ın takdiridir.*" (Fussılet, 41/10-12) Şu halde herkes ve her şey vazifeli bir memurdur. Emirle hareket eden bir askerdir.[125] Bu ve benzeri âyetlerdeki hitab ve konuşmaların bir temsil olduğunu ve gerçekte cansızların böyle bir konuşmaları ve cevap vermeleri bulunmadığını ileri sürenler bulunsa da, bu cansızlar alemi tâ yaratılışlarından beri lisân-ı hâl ile Allah'ın emirlerine tam bir itaat ile boyun eğmektedirler. Hatta az önce geçen âyetin tefsirinde alimler arz ve semânın konuşmalarını; "onların, Allah'ın emirlerine boyun eğip itaat etmeleri" veya "Allah'ın her ikisinde

---

124 Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor?*, s. 79.
125 Elmalılı, *Hak Dini*, III, 2191.

de özel söz yarattığı ve onların da O'nun arzusuna göre konuşmuş oldukları" şeklinde izah etmişlerdir.[126] Yani cansız dediğimiz etrafımızdaki kâinât niçin yaratıldılarsa hiç sapmadan o gayeye hizmet ediyorlar. Cibilliyet ve fıtratlarındaki gayeleri tahakkuk ettiriyor ve kendilerine aynı Rabb'in verdiği emri harfiyyen yerine getiriyorlar.[127] Âlemdeki varlıklarda gözlenen bu düzen, uyumluluk ve intizam insana; kendisinin yaratılış gayesi serüvenindeki geliş ve gidişin bir yöne doğru olduğunu, hayat akışının Allah'a ubûdiyet düzeni içinde olduğunu keşfetmesine büyük bir ipucu ve bir program bilinci sunmaktadır.

Allah'ın yaratmasında ve yarattığı varlıklarda karmaşa ve kaosun aksine bir düzen, denge ve uyum görünmektedir. "*O ki, birbiri ile âhenkdâr yedi göğü yaratmıştır. Rahmân olan Allah'ın yaratışında hiçbir uygunsuzluk göremezsin. Gözünü çevir de bir bak, bir bozukluk görebiliyor musun? Sonra gözünü, tekrar tekrar çevir bak; göz (aradığı bozukluğu bulmaktan) âciz ve bitkin halde sana dönecektir.*"[128] Bugün, madde yapısının temel taşları olan atomlarla moleküllerin, insandaki genetik şifrenin keşfi de; en küçük varlıklar aleminde bile bu ahengin olduğunu gözler önüne sermiştir. Bütün bunlar ise yaratılıştaki kusursuzluğu ve mükemmelliği göstermektedir. "İşte evrende hüküm süren bu engin nizam, Allah'ın yarattıklarına verdiği umumi hidâyetin tezahürleridir. Allah'ın kuvvet ve kudretinin ilgi ve alakasının zerrelerden kürelere, göklerdeki yıldızlara ve galaksilere, hücrelerden organlara, damardaki kanın zerresinden hücrelerin yapısına kadar tüm kâinâtı ve kâinâttakileri ihata etmiş olmasını, gereği gibi anlayıp kavramış olmak, herhalde iman açısından Allah-kul (insan) ilişkisinin anlaşılmasını bir kat daha arttıracaktır."[129]

c) Yaratmanın Sürekliliği

İnsandaki hareketlilik, hayatındaki hızlı değişimler ve yenilenmeler, onun her an sürekli ve hızlı bir yaratma aksiyonu ile karşı karşıya olduğu-

---

[126] Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, XV, 224.
[127] Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor ?*, s. 79-80.
[128] Mülk, 67/3-4. Ayrıca bkz. Furkân, 25/2; Rahmân, 55/7; Â'lâ, 87/2.
[129] Hidayet Aköz, *Kur'ân'da Allah-Kul İlişkisi*, s. 92-93.

nu göstermektedir. Allah-insan arasındaki en canlı ve bariz ilişki ortamı hiç şüphesiz, yaratma olayıdır. Yaratmadaki süreklilik, ikisi arasındaki ilişkinin de sürekliliğini ve canlılığını göstermektedir. Bunu, kâinâttaki sürekli değişim ve oluş hareketliliğinden de anlayabiliriz. Çünkü bu âlem yaratılarak öylece terkedilmemiş, boş yere ve gayesiz de yaratılmamıştır: "*Onlar, ayakta dururken, otururken, yanları üzerine yatarken (her vakit) Allah'ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin derin düşünürler (ve şöyle derler:) Rabbimiz! Sen bunu boşuna yaratmadın. Seni tesbih ederiz....*" (Âl-i İmrân, 3/191)[130] Bu âyettte de vurgulandığı üzere, Allah Teâlâ'nın hikmetsiz bir işi olmaz. Nitekim O, Âl-i İmrân 190'ıncı âyette[131] bahsedilen şeyleri de, kullarının Kendisini tanımaları, isyandan kaçınıp itâat etmeleri için birer delil yapmış ve onları bu gaye ile yaratmıştır.[132] Bu gayesiz ve boş yere yaratılmama, Allah-insan ilişkisinin devamlılığını gösteren bir başka gerçektir. Zaten bu âyetteki, mü'minlerin övülen hasletlerinin; yaratma işinin hikmetini açıkladığını da görebiliriz.

"Yaratma bir kere olmuş bitmiş değil, devamlıdır. Yaratıcılık Yüce Allah'ın sıfatıdır. O'nun yaratıcılık sıfatı elbette tecelli edecektir. Yüce Allah sadece Hâlik (Yaratıcı) değil, aynı zamanda Hallâk'tır. Yani devamlı ve tekerrür halinde yaratır. Mübalağalı bir şekilde yaratır. Yaratma Allah'ın işidir. Yaratıcılık O'nun ayrılmaz bir vasfıdır. (....) Yaratma bir zaman olup bitmiş bir vakı'a değil, Allah'ın iradesiyle devamlı tekerrür etmekte olan bir hadisedir. Çünkü Allah, sebepler içerisinde bir ilk sebep değildir. Bu kâinâtı bir kereye mahsus yapıp gitmiş bir usta da değildir. Her an yaratmayı yenileyen, yarattıklarına hakim olan, onlarda tam tasarruf eden, duâlara icabet eden, mazlumun ahına yetişen, her an Fa'âl, Hayy, Kayyûm, her an bir işte olan, her türlü kemalin kaynağı olan yüce Zattır".[133]". "*Sizi güçsüz yaratan, sonra güçsüzlüğün ardından kuvvet veren ve sonra kuvve-*

---

[130] Ayrıca bkz. Sa'd, 38/27.

[131] "*Muhakkak göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip sürelerinin uzayıp kısalmasında düşünen insanlar için elbette birçok dersler vardır*" Âl-i İmrân, 3/190.

[132] Bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 486; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, III, 201.

[133] Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm'de Yaratma Kavramı*, s. 151,156. Geniş bilgi için bkz. *a.g.e.*, s. 152-156.

tin ardından güçsüzlük ve ihtiyarlık veren, Allah'tır. O, dilediğini yaratır. O, hakkıyla bilendir, üstün kudret sahibidir." (Rûm, 30/54)

Yaratmanın sürekliliğini, Allah'ın kendisini devamlı ve en çok tanıttığı "Yaratıcılık" sıfatını ifade eden lafızların yapısından da anlamak mümkündür. Mesela; "*el-Hallâk*", Hâlık ism-i fâilinin mübâlağalı şeklidir. "Durmadan yaratan, işi-gücü yaratmak olan" manasına gelir.[134] Yaratmanın sürekliliği, Allah-insan ilişkisinin de devamlılığını gösterir.

Kur'ân'da Allah'ın yaratıcılığı konusuna çok geniş yer verilmiştir ve yaratmayı ifade eden değişik kelimeler de kullanılmıştır. Bunlardan biri olan Cea'le; "halk/yaratma" manasına olduğu zaman, yenilenme ve tekerrür anlamında kullanılır.[135] "*Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah'a mahsustur. (Bunca âyet ve delillerden) sonra kâfir olanlar (hâla putları) Rab'leri ile denk tutuyorlar.*" (En'âm, 6/1; Bakara, 2/30)

O'nun her an bir işte "*Göklerde olan, yerde olan herkes, ihtiyaçları için O'na yalvarır (bütün bunları gerçekleştirmek için) O, her an yeni tecellilerle iş başındadır.*" (Rahmân, 55/29) olduğunu, her şeye hakim ve her şeyde tam bir tasarruf sahibi olduğunu, zaman ve mekan kayıtlarının Yaratıcı indinde birer mahluk olduklarını, kayıtlayıcı unsur olamayacaklarını ve nihâyet işleri; yaratıkların işine benzemeyen Allah'ın her dem taze şeyler yaratmakta olduğunu ifade eden el-Hallâk ismini bize hatırlatıyor. Hülasa Allah bugün de fa'âldir ve faaliyet halindedir, hallâktır (yaratmaktadır).[136]

Zaten canlı cansız bütün kâinât Yüce Yaratıcının "kün" emri ile karşı karşıyadır ve bundan kurtulmak hiç mümkün değildir. Âlemdeki değişim ve yenilenmenin sürekliliği, bugünkü modern ilmin keşiflerinden de anlaşılmaktadır.[137] "*Bizim, yeryüzüne gelip, onu uçlarından eksilttiğimizi görmediler mi? Allah (dilediği gibi) hükmeder, O'nun hükmünü bozacak kimse yoktur. Ve O hesabı çabuk görendir.*"[138]

---

[134] Suat Yıldırım, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, s. 194.
[135] Veli Ulutürk, *a.g.e.*, s. 40.
[136] Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor?*, s. 55.
[137] Daha geniş bilgi için bkz. Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm'de Yaratma Kavramı*, s. 51.
[138] Ra'd, 13/41. Ayrıca bkz. Enbiyâ, 21/44. Suat Yıldırım, *Kur'ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, s.253.

"İnsanın gaybla, özellikle Allah'la varoluşsal ilişkisi, Allah'ın varlığına inansa da inanmasa da sürekliliği olan bir ilişkidir. Onun inanmış olması veya inkar etmiş olmasının bu ilişkiyi kesme imkanı yoktur, ancak insanın gaybla varoluşsal ilişkisinin biçimini, niteliğini belirleyecek olan yine insanın kendi tercihidir."[139] İşte bu nokta insanın, yaratıcısının ona olan ilgisine bir cevap ve bir karşılık olan ubûdiyetin gerekliliğini idrak noktasıdır. Bu bilince erişmek ise, insanın kendi elindedir. Çünkü böyle bir kabiliyet onun fıtratına yerleştirilmiş ve artık tercih kendisine aittir: "*O halde sen, batıl dinlerden uzaklaşarak yüzünü ve özünü, hak din olan İslâm'a yönelt, Yani Allah'ın insanları yaratmasında esas kıldığı o fitrata uygun hareket et. Allah'ın bu hilkatini kimse değiştiremez. İşte dosdoğru din budur. Fakat insanların ekserisi bunu bilmezler, anlamazlar.*" (Rûm, 30/30) Buradaki "Fıtrat"; Allah'ın, insanı üzerine yarattığı din olan İslâm'dır.[140] Ayrıca bu âyette, "insan rûhunun tabiatı ile bu dinin tabiatı biribirine bağlanmakta; her ikisinin de Allah'ın yapısı olduğu, varlık kanunlarına uyduğu, hedef ve gayeleri bakımndan biribirine muvâfık olduğu belirtilmektedir."[141]

"*Ona yolu da gösterdik; artık ister şükreder, ister nankör ve kâfir olur.*" (İnsân, 76/3) Yani, Allah Teâlâ insana hakkı ve bâtılı, hidâyet ve dalâlet yolunu açıklayıp göstermiştir. Artık o, ister şükredip imana gelir, isterse inkâr ederek kâfir olur.[142]

Elbette bütün bu muhteşem yaratma-yaratılma olayı ve bundaki Allah-insan ilişkisinin muazzam bir sebep ve neticesi, bir gaye ve varacağı ulvî nokta vardır.

d) Yaratma Sebebinin Ubûdiyet Oluşu

Allah-insan ilişkisinde insanın yaratılması, yaşatılması, rızıklandırılması, her şeyin onun emrine verilmesi ve en şerefli varlık kılınması; Yaratıcı'dan insana doğru olan ilişki alanlarından birkaçıdır. Buna mukabil,

---

139 Halis Albayrak, *Kur'ân'da Allah-Gayb İlişkisi,* s. 267.

140 Bağavî, Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd, *Meâlimü't-Tenzîl,* Dâru Tayyibeti'n-Neşr, Riyâd-1997, VI, 269.

141 Seyyid Kutub, *Fî Zılâl,* VI, 453.

142 Bağavî, *a.g.e.*, VIII, 292.

insandan Allah'a doğru olan ilişki alanının da tabii olarak Ubûdiyet olduğunu söyleyebiliriz..

"Her şeyden önce Allah, insanın ve insan hayatıyla ilgili olan her şeyin yaratıcısıdır. O, insanın ihtiyaçlarını, imkan ve yeteneklerini tam olarak bilen yegane varlıktır. O, insandan bir şey yapmasını isterken bunu o insanın imkan ve yeteneğine göre buyurur."[143]

Aynı şekilde yaratılış da Hakk'ı tanımak ve O'na kul olmak içindir. Yoksa insana ruh, yanlış algılasın, şeytana uysun diye üfürülmemiştir. O halde dinsizlik fıtrata aykırı bir sapıklık olduğu gibi, Allah'tan başkasına tapmak da öyledir.[144] Madem ki Rabbimiz Allah, bizi yaratmak suretiyle varlık sahnesine çıkarmıştır; o halde sırf bunun için Allah'a kulluk borcumuz vardır.[145]

Allah'ın yaratması, insanın O'na ubûdiyetini gerektirir. "*Rabbiniz Allah işte bu vasıflara sahip olan Yüce Zâttır. O'ndan başka tanrı yoktur. Her şeyi yaratan O'dur. O halde yalnız O'na ibadet edin. Her şeyin yönetimi O'nun elindedir.*" (En'âm, 6/102) Bu âyette de belirtildiği gibi, Rubûbiyet ve yaratıcılık sıfatlarına sahip sadece Allah Teâlâ'dır. O halde, ubûdiyete lâyık ve hak sahibi de sadece O'dur.[146] Ayrıca Seyyid Kutub (ö.1966) bu âyeti izah ederken şunları söylemektedir: " Rubûbiyetin özelliklerinde şunlar yer alır: Hâkimiyet, yönetim ve herkesin boyun eğip itaat ettiği sulta, kulların birleştiği hayat nizamı ve bütün mefhumlarıyla ibâdetin sadece Allah için yapılması. Teslim olmak, emre itaat etmek ve hakka boyun eğmek de bu özellikler arasındadır."[147] Zira âyetteki "**fa'büdûhü**" ifadesi, "Allah'a itaat ediniz" anlamına da gelmektedir.[148]

Allah'ın yaratıcılığı ile ubûdiyetin zikredildiği âyetlerde çoğunlukla, O'nun Rab olduğu ifadesine yer verilmektedir. Mesela: "*Şüphesiz ki*

143 Mehmet S. Aydın, *Kant'ta ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlâk İlişkisi*, Ankara -1991, s. 167.

144 Elmalılı, *Hak Dini.*,VI, 3823.

145 Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor ?*, s. 27-28.

146 Zemahşerî, *Keşşâf,* II, 51; Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali Yûsuf, *el-Bahru'l-Muhît,* Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût -1993, IV, 198.

147 Seyyid Kutub, *Fî Zılâl,* III, 318.

148 Bağavî, *Meâlimü't-Tenzîl,* III, 173.

Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra da işleri yerli yerince idare ederek arşa istiva eden Allah'dır. Onun izni olmadan hiç kimse şefaatçı olamaz. İşte O Rabbiniz Allah'tır. O halde O'na kulluk edin. Hâla düşünmüyor musunuz!." (Yûnus, 10/3) Yine Seyyid Kutub, bu âyeti izah ederken, Rubûbiyet ile ubûdiyet arasındaki ilişkiyi, her iki kavramı da tanımlayarak şöyle tesbit etmektedir: "Rubûbiyet; kendisinden başka Rab olmayan Allah'ın dinine sarılma, sadece ve mutlaka O'nun saltanatını hâkim kılmanın ifadesidir. Rubûbiyeti kabul, yalnız Allah'a ibadet etmekle mümükün olur. İbâdet, ubûdiyettir. Ubûdiyet ise, yalnız ve yalnız O'na uyup itaat etmektir. Çünkü ulûhiyeti itirafın gereği budur." [149]

İnsanı, insanlığın varoluş sebeplerini ve sırlarını anlamak isteyenler bunu sorgulamışlar ve cevap bulmaya çalışmışlardır. Bu sorma isteği, Yaratıcının ruhlara yönelttiği: "*... onları kendilerine şahit tuttu ve dedi ki: Ben sizin Rabbiniz değil miyim? (Onlar da), Evet (buna) şâhit olduk, dediler.*" (A'râf, 7/172) soru ve cevabın devamı olsa gerektir.

"Acaba insanlık, neden bu dünyanın ötesi ile ilgilenmek kaygusuna düşmektedir? Belli bir şahsiyet aşamasına erişmiş olan insanlar için metafizik bir değerin, hayati bir önemi vardır. Kendileri için hayatın artık bir anlamı kalmadığına inanan birçok insan, kendi kendilerini öldürmek isterler. Bunlar, hayatları ile hiçbir anlam gerçekleştiremediklerine inandıkları için kendi kendilerini yok etmeye kalkarlar. Böylece içgüdülerinin en kuvvetlisi olan nefsi koruma güdüsü bile insanın metafizik kanıksızlığına yenilmiş olur. Kendi kendini yok etmeye kalkanlar, bu işe derin bir metafizik hoşnutsuzluğun zoruyla girişirler."[150] O halde insan için hayatı anlamlı ve yaşamaya değerli kılan şey, ubûdiyettir.

Materyalist, dünyayı yalnız mekanik açıdan görmektedir. Ona göre tabiat; hedef ve gayesi olmayan bir harekettir. Materyalizm'e göre ne dünyanın ne de bizim kendi varlığımızın bir hedefi vardır. Materyalizm'in bu ana düşüncesi, aynı zamanda onun en büyük hatasıdır. Çünkü bütün mekanik olgularda bir hedef mevcuttur.[151]

---

149 Seyyid Kutub, *a.g.e.*, IV, 387.
150 Kâmıran Birand, *İnsanlığın Sırrı, A.Ü.İ.F.D.*, Ankara -1961, IX, 26.
151 Kâmıran Birand, *a.g.m.*, IX, 30.

Kur'ân'daki pek çok âyet, bütün bu kâinâtın gerçek bir maksatla ve bir hikmetle yaratıldığını ifade eder. Elbette dünya, bu uçsuz bucaksız uzayda boşu boşuna dönmüyor. "*Muhakkak göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde düşünen insanlar için elbette birçok dersler vardır. Onlar ki Allah'ı gâh ayakta divan durarak, gâh oturarak, gâh yanları üzere zikreder, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında düşünürler ve derler ki: "Ey büyük Rabbimiz! Sen bunları gayesiz, boşuna yaratmadın. Seni bu gibi noksanlardan tenzih ederiz. Sen bizi o ateş azabından koru!*" (Âl-i İmrân, 2/190-191)

Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğunu bildiren âyetler çok geniş bir mana ifade ediyor. Ubûdiyete ve ibadete layık Allah'tan başka hiçbir şey yoktur. Ancak her şeyi yaratan ve her şeyi bilen Allah vardır. O halde biz insanların ibadeti, göklerde ve yerlerde bulunanların ibadeti O'na tahsis edilmelidir. Dolayısıyla yaratıcı kim ise ibadet edilmek de O'nun hakkıdır. Çünkü, yaratma kudretine sadece Yüce Allah sahiptir ve dolayısıyla ubûdiyetin de sadece O'na yapılması gerekir.[152]

Ayrıca, yaratmadan bahseden bazı âyetlere baktığımızda görürüz ki; Allah'ın yaratıcılığı ifadesinden sonra insanlara ubûdiyet vazifesi emredilmektedir. Yani ubûdiyetin, yaratılmanın sebebi ve gereği olduğu vurgulanmaktadır. "*Rabbiniz Allah işte bu vasıflara sahip olan Yüce Zâttır. O'ndan başka tanrı yoktur. Her şeyi yaratan O'dur. O halde yalnız O'na ibadet edin. Her şeyin yönetimi O'nun elindedir.*" (En'âm, 6/102)[153]

Mekke devrinde ilk yaratmaya ve kevnî vakıalara dikkatler daha çok çekilerek, Yaratıcıya iman konusu telkin edilmiştir.[154] Mekkî âyetlerdeki bu durum, kahir ekseriyetinin menfi kulluğa (şirk ve küfre dayalı bir ubûdiyete) alışmış o toplumun zihninde henüz oluşmayan tevhîdî bir ubûdiyet anlayışının temellerinin atılmasıdır.

Gezegenlerin kendi ekseni ve güneş etrafında dönmeleri,[155] ayrıca

---

[152] Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm,* VII, 140; Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm'de Yaratma Kavramı,* s. 68.

[153] Ayrıca bkz. Bakara, 2/21; Yûnus, 10/3; Hûd, 11/61; Yâsîn, 36/22.

[154] Veli Ulutürk,. *Kru'ân-ı Kerîm'de Yaratma Kavramı*, s. 22.

[155] Bkz. Enbiyâ, 21/ 33; Yâsîn, 36/40.

meleklerin de Arş etrafında dönmeleri ve Allah'ı tesbih etmeleri,[156] kâinâtta devamlı bir faaliyet ve canlılığın bulunduğunu gösterir. Böylece, bütün yaratıklar Allah'a kulluk ederek Yaratıcının kendileriyle olan sürekli ilişkisine cevap vermektedirler.

Allah her varlığı, ifa edeceği vazifeye uygun şekilde yaratmıştır. İnsanı yeryüzünde halife, hâkim ve Cenâb-ı Allah'ın kanunlarının yeryüzünde tatbikçisi, ona kulluk vazifesinin ihtiyarî olarak imtihanını verecek bir varlık olarak yarattığı için, görevleriyle mütenasip kabiliyetler ve organlar vermiştir.[157] Yüce Allah'ın, her şeyi güzel yarattığı da şu âyette vurgulanmıştır: "*O (Allah) ki, yarattığı her şeyi güzel yapmış ve ilk başta insanı çamurdan yaratmıştır.*" (Secde, 32/7) Yani Allah sadece insanı değil, her canlının her bir uzvunu tam ve yerine getireceği göreve uygun bir şekilde yaratmıştır. Yaratılan her şey de, O'nun hikmetinin gereğine uygun bir şekilde düzenlenmiştir. Dolayısıyla bütün varlıklar ve yaratılışları; her ne kadar hedeflenen maksat açısından güzellikleri arasında bir farklılık olsa da, güzeldir.[158]

Kur'ân'da yaratmadan bahsedilen çoğu yerde, yaratmanın neticesi olarak insanın ubûdiyeti istenmektedir. Çünkü ancak Yaratanın, yarattığını kul yapmaya hakkı vardır. "*Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra Arş'a istivâ eden, geceyi, durmadan kendisini kovalayan gündüze bürüyüp örten; güneşi, ayı ve yıldızları emrine boyun eğmiş durumda yaratan Allah'tır. Bilesiniz ki, yaratmak da emretmek de O'na mahsustur. Alemlerin Rabbi Allah ne yücedir!.*" (A'râf, 7/54)

Yaratan kim ise Ulûhiyyet onun hakkıdır ve kulluk da ona yapılır. Yaratıcı Allah olduğuna göre ibadete layık olan da O'dur. Şu âyet-i kerime bu gerçeğe açıklık getirmektedir: "*Rabbiniz Allah işte bu vasıflara sahip olan Yüce Zâttır. O'ndan başka tanrı yoktur. Her şeyi yaratan O'dur. O halde yalnız O'na ibadet edin. Her şeyin yönetimi O'nun elindedir.*"[159] Bu ve benzeri âyetlerde hep "Allah'a ibadet edin" emrinden

---

156 Zümer, 39/75; Gâfir, 40/7.

157 Veli Ulutürk, *a.g.e.*, s. 142.

158 Bağavî, *Meâlimü't-Tenzîl,* VI, 301; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît,* VII, 194.

159 En'âm, 6/102. Ayrıca bkz. Yâsîn, 36/22; Nisâ, 4/1; A'râf, 7/59; Talak, 65/73, 85; Hûd, 11/50, 61, 84; Mü'minûn, 23/23, 32.

sonra yüce Allah'ın yaratıcı oluşu ifade ediliyor. Bunlar çok açık olarak gösteriyor ki, ibadet yaratana yapılır. Kulluk edilmeye layık olan, yaratan Zattır. Bu vasfa sahip olan Allah'tan başka hiçbir varlık olmadığına göre O'ndan başka ilah, O'ndan başka tapılmaya layık bir varlık yoktur. "*Ben cinleri ve insanları, sırf Beni tanıyıp yalnız Bana ibadet etsinler diye yarattım.*" (Zâriyât, 51/56) Şu halde cinler ve insanlar mevcudiyetlerini borçlu oldukları Allah'a ibadet etmekle yükümlüdürler. Bu onların Allah'a karşı hem varlık vergileri ve hem de Allah'ın nimetlerine karşı şükran vazifeleridir.[160]

Kur'ân; yaratma noktasında Allah'ın eşsiz ve ortaksız olduğunu vurgularken, aynı zamanda insanın da gücünden ve iradesinden bahseder ve onu fiillerinden sorumlu tutar. Yani insanın sorumlu olması Tevhîd'in gereğidir. Çünkü Allah, kullarına, mukabilinde sevap veya ceza ile karşılık görecekleri bir takım emir ve nehiylerde bulunmuş ve kullarını bunların gereğini yerine getirebilecekleri bir kudret ve kuvvetle yaratmıştır.[161] Böylece Allah Teâlâ teklif ile istitâayı, hürriyet ve sorumluluğu bir dengeye oturtmuştur. Zaten bu denge de ubûdiyetin temel prensiplerindendir.

2. Yaşatma (Hayat Verme)

Yüce Allah, "Yaratıcı" sıfatının taalluk ederek varlık sahnesine çıkardığı her şeye yine "Muhyî" sıfatıyla hayat vermiş ve onları yaşatmıştır. İnsana ayrı bir muamele ederek ona kendi Yüce Ruhundan üflemiştir. "*Ona şekil verdiğim ve ona ruhumdan üflediğim zaman, siz hemen onun için secdeye kapanın!*" (Hicr, 15/29) İşte bu olay, Allah-insan ilişkisinin bir başka yönünü oluşturmaktadır. Çünkü insanın yaşaması, canlı olması ona verilen ruh sayesinde olmaktadır ve ruh, insanın en önemli yönünü oluşturmaktadır. Hatta öyle ki; insanın varlığını sürdürmesi, ancak Allah'ın üflediği bu ruha bağlıdır.

"İlk yaratılan varlık ruhtur. Yaratılmış olduğu için başlangıcı vardır, fakat sonu yoktur, yani ölümsüzdür. Ebedi kalmak için yara-

---

[160] Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm'de Yaratma Kavramı*, s. 156-158.
[161] Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, Nun Yayıncılık, İstanbul-1997, s. 149.

tılmıştır. Çeşitli varlıklarda şekle girip görünür, belli bir süre maddi varlıklarda kalır, fakat onlardan ayrıldıktan sonra onlar gibi yok olmaz, varlığını sürdürür."[162] Ancak ruh hakkındaki değerlendirmeler onun mahiyetini tam olarak aydınlatmaya yetmez. Çünkü Kur'ân'a göre ruhun çeşitli halleri veya mahiyeti hakkında yeterli bilgi verilmemekte ve ayrıca da böyle bir konu Allah'a ait bir bilgi olarak kabul edilmektedir: "*Bir de sana "ruh" hakkında soru sorarlar. De ki: "Ruh, Rabb'imin emrindedir. O'nun bileceği işlerdendir. Size sadece az bir ilim verilmiştir.*" (İsrâ, 17/85) "Âyette geçen ifadeler, beşer aklını bağlayıp faaliyetten alıkoyan bir mana taşımıyor. Ancak aklın, kendi hudutları dahilinde ve idrak sahası içinde faaliyet göstermesi gerektiğini belirtiyor. Ruh, Allah'ın gayb âlemindeki nesnelerinden biridir ve onun mahiyetini sadece O bilir. İnsan, kâinâtı her şeyi ile kavrayıp idare edecek kudrete sahip değildir. Ancak yeryüzünde halifelik vazifesini yapabilmesi için kendisine, muhtaç olduğu mahdut bir kudret bahşedilmiştir. İdrak ve kavrama kapasitesi dışında boş yere enerji sarfetmesine Allah rıza göstermiyor."[163]

"İhyâ", ölümün zıddı olan yaşamak anlamına gelen hayat kelimesinden gelmekte ve if'âl vezninde Allah'a nisbet edilirse "hayat vermek, diriltmek, yaşatmak, can vermek" manasına gelir.[164] Cenâb-ı Hakk'ın canlıları yaratma icraatını ifade eder. O'nun bu dünyada canlıları yaratması, bu fiilin bir tecellisi olduğu gibi, esas hayat olan âhireti yaratması da bu fiilin bir tecellisi olacaktır.[165] Yüce Allah'ın can verip diriltmesini konu edinen âyetler, gerçekten insanın acizliğini ilan ederken Allah'ın da kudretinin büyüklüğünü gözler önüne sermektedir. "*Hayatı veren de öldürüp alan da O'dur. Ve sonunda hepiniz O'nun huzuruna götürüleceksiniz*" (Yûnus, 10/56), "*Göklerin ve yerin hakimiyeti O'nundur.*

---

162 Süleyman Ateş, *İnsan ve İnsanüstü*, s. 11.

163 Seyyid Kutub, *Fî Zılâl*, V, 357.

164 İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Zekeriyyâ, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Lüğa*, (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Dâru'l-Cîl, Beyrût -1991, I, 122; İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem el-Ensârî, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrût-1990, "*hayy*" md. Daha geniş bilgi için bkz. Suat Yıldırım, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, s. 202-205.

165 Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm'de Yaratma Kavramı*, s. 48.

Hayatı veren, hayatı alıp öldüren O'dur. O, her şeye kadirdir." (Hadîd, 57/2)[166] Şurası bir gerçektir ki "hayat; hala yapısı ve mahiyeti itibariyle bir sırdır. Kimse onun nereden geldiğini anlayamaz. Fakat sadece Kur'ân, canlılara hayat verenin Allah olduğunu haber veriyor. Ölüm de hayat gibi kapalı bir sırdır. Hiç kimse onun mahiyetini bilmediği gibi, nasıl olacağını da anlamaz."[167] Ayrıca hayat, Cenâb-ı Hakk'ı perdesiz tanıtan bir tezahürdür.[168]

"Hayat, can verdiği yaratıklara yaşama zevki de verir. Madde mucit değildir, yeni sayılacak hiçbir şey meydana getiremez. Halbuki hayat birçok yeni yeni projeler, orijinal ve değerli varlıklar meydana getirir. Hayat olmasaydı yeryüzü, ucu bucağı bulunmayan kupkuru bir çölden ve hiçbir faydası olmayan engin denizlerden ibaret kalırdı. Hayat olmaksızın madde, hareketsiz bir yığından ibaret kalır. Hayat maddeyi terkettiği andan itibaren maddenin akıbeti budur. Buna mukabil hayat başka yaratıklarla birleşme kudretine sahiptir ve bu sebeple de o, canlılar dünyasında sürer gider. Hayat, Yüce Yaratıcı'nın iradelerini gerçekleştiren bir vasıtadan başka bir şey değildir. O halde hayat ölümsüzdür. İnsan, bütün kâinâtı kucaklayan hayat kaynağının bir çocuğu olarak şu yeryüzüne diğer canlıların efendisi vasfıyla gelmiştir; o, maddeden meydana gelen, son derece girift bir yaratıktır ve ruh diye isimlendirdiğimiz ilâhî kudretten bir kıvılcım alabilmek için akla sahip kılınmıştır."[169]

Dolayısıyla insan ve bütün kâinât yaşadıkça zorunlu olarak bu hayatı veren Zat'la ilişki içinde olacaktır. Çünkü kâinât diri kalabilmek için hiç ölmeyen Hayat sahibine[170] muhtaçtır. Gerçekten hayat ve can verme, akıl sahibi insana Allah ile aralarındaki ilişkiyi düşündüren ve bir neticeye götüren en çarpıcı olay ve en can alıcı noktadır. İnsan, bu ilişkinin kesilmesi olan bir ölüm vak'asıyla karşılaşınca Allah'ın bu sıfatını ve kudretini, aynı zamanda kendisinin de acizliğini çok daha iyi anlamaktadır.

---

166 Ayrıca bkz. A'râf, 7/158; Tevbe, 9/116; Hicr, 15/23; Mü'minûn, 23/80; Mü'min, 40/68; Duhân, 44/8.

167 Seyyid Kutub, *Fî Zılâl*, VII, 716.

168 Veli Ulutürk, *a.g.e.*, s. 122.

169 Morrison, *Müsbet İlim Yönünden İnsan*, s. 36-37, 39, 43.

170 Bkz. Furkân, 25/58.

3. Rızıklandırma

Rızık konusu Kur'ân-ı Kerîm'de detaylı şekilde işlenmiş ve rızkın sadece Allah'a ait olduğu vurgulanmıştır. "*Yeryüzünde kımıldayan hiçbir canlı yoktur ki onun rızkı, Allah'a ait olmasın. Allah her canlının hayatını geçireceği yeri de, öleceği yeri de bilir. Bütün bunlar apaçık bir kitaptadır.*" (Hûd, 11/6)

"*İman eden kullarıma söyle: Namazlarını dosdoğru kılsınlar, kendisinde ne alışveriş, ne de dostluk bulunan bir gün gelmeden önce, kendilerine verdiğimiz rızıklardan (Allah için) gizli-açık harcasınlar.*" (İbrâhim, 14/31)[171]

Görüldüğü gibi bu âyetlerde Yüce Allah, rızık vermeyi "**bizim rızık olarak verdiklerimiz**" şeklinde fiil olarak kendisine tahsis etmiştir. Çünkü Kur'ân'da kullanılan "r-z-k" maddesinin faili doğrudan ya da dolaylı olsun Allah Teâlâ'dır ve bu fiil insana nisbet edilmez. Ayrıca rızkın konusu tayin edilmemiş, müphem ve genel bırakılmıştır. Bu ise rızkın şumûlünü genişletmektedir.[172] Mesela, "*Onlar gayba inanırlar, namaz kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiklerimizden Allah yolunda harcarlar.*" (Bakara, 2/3) Rızkın Allah'a ait olduğu vurgusunu daha iyi anlamak için bu âyetin izahında Seyyid Kutub'un şu açıklamalarını zikretmek istiyoruz: "Âyette zikredilen mü'minler, ellerindeki servet ve malların öz sahiplerinin Allah olduğunu başlangıçta itiraf etmektedirler. Bunlar bilirler ki; sahibi bulundukları şeylerin yaratıcısı, kendileri değildir ve bu şeyler, Allah'ın kendilerine bahşettiği bir ikramdan ibarettir."[173] "*İşte onlara, sabretmelerinden ötürü, mükâfatları iki defa verilecektir. Bunlar kötülüğü iyilikle savarlar, kendilerine verdiğimiz rızıktan da Allah rızası için harcarlar.*" (Kasas, 28/54) O, verdiği rızıkları sürekli saymakta ve bu rızıkların karşılığında şükür, gerekli yerlere infak yani insandan, rızkı verene yönelmeyi ve bir vazifenin ifasını istemektedir. Bu da, karşılıklı ilişkinin bir başka tezahürüdür:

---

171 Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/37; En'âm, 6/151; A'râf, 7/50, 160; Enfâl, 8/3-4; Yûnus, 10/31, 59, 93; Hûd, 11/88; Râ'd, 13/22; Nahl, 16/56, 71, 75, 114; İsrâ, 17/31, 70; Tâhâ, 20/81, 131-132; Hacc, 22/28, 34, 58; Neml, 27/64; Kasas, 28/57; Ankebût, 29/17, 60; Rûm, 30/40; Sebe', 34/24, 39; Fâtır, 35/3, 29; Yâsin, 36/47; Sâ'd, 38/54; Mü'min, 40/13,64; Şûrâ, 42/19; Zâriyât, 51/57; Talâk, 65/11; Mülk, 67/15, 21.

172 Suat Yıldırım, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, s. 239.

173 Seyyid Kutub, *Fî Zılâl*, I, 41.

"*Hatırlayın ki, bir zaman siz yeryüzünde âciz tanınan az (bir toplum) idiniz; insanların sizi kapıp götürmesinden korkuyordunuz da şükredesiniz diye Allah size yer yurt verdi, yardımıyla sizi destekledi ve size temizinden rızıklar verdi.*" (Enfâl, 8/26)[174]

Kul, Allah'tan daima rızık istemekte ve Razzâk olan Allah da rızkı, kullarından kimine bol, kimine de hikmeti gereği kısıtlı olarak vermektedir: "*İbrâhim de demişti ki: Ey Rabbim! Burayı emin bir şehir yap, halkından Allah'a ve ahiret gününe inananları çeşitli meyvelerle besle. Allah buyurdu ki: Kim inkâr ederse onu az bir süre faydalandırır, sonra onu Cehennem azabına sürüklerim. Ne kötü varılacak yerdir orası!*" (Bakara, 2/126) Her şeyde dilediği gibi hareket eden Allah Teâlâ, kullarına verdiği rızkı da dağıtırken, kimine az kimine de çok vermektedir. "*Allah dilediğine rızkını bollaştırır da daraltır da. Onlar dünya hayatıyla şımardılar. Oysa ahiretin yanında dünya hayatı, geçici bir faydadan başka bir şey değildir.*" (Ra'd, 13/26; İsrâ, 17/30). Çünkü O'nun rızkı sınırsızdır ve hesapsız olarak kullarına verir: "*Kâfir olanlar için dünya hayatı câzip kılındı. (Bu yüzden) onlar, iman edenler ile alay ederler. Oysa ki, (iman edip) inkârdan sakınanlar kıyamet gününde onların üstündedir. Allah dilediğine hesapsız rızık verir.*" (Bakara, 2/212)[175] Yani Allah, sınır ve miktarı belli olmayan bir tarzda rızık verir. Çünkü hesaba giren her şey, azdır.[176]

Allah Teâlâ'nın insanla, rızık verme yönünden ilişkisi sadece dünyada değil ahirette de devam etmektedir. "*İman edip iyi davranışlarda bulunanlara, içinden ırmaklar akan Cennetler olduğunu müjdele! O Cennetlerdeki bir meyveden kendilerine rızık olarak yedirildikçe: Bundan önce dünyada bize verilenlerdendir bu, derler. Bu rızıklar onlara (bazı yönlerden dün-*

---

174 Ayrıca bkz. Bakara, 2/172, 254; Nisâ, 4/39; Mâide, 5/88; En'âm, 6/14; Enfâl, 8/3; Râ'd, 13/22; İbrâhim, 14/31-32, 37; Nahl, 16/71-73, 75, 112, 114; İsrâ, 17/70; Hacc, 22/28, 35; Kasas, 28/54; Ankebût, 29/17; Secde, 32/16; Sebe', 34/15, 39; Fâtır, 35/5, 29; Yâsîn, 36/47; Mü'min, 40/13, 64; Şûrâ, 42/38; Vâkıa', 56/82; Münâfikûn, 63/10; Mülk, 67/15.

175 Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/27; Mâide, 5/114; A'râf, 7/50, 160; Nahl, 16/71; Kasas, 28/82; Ankebût, 29/62; Rûm, 30/37; Sebe', 34/36, 39; Zümer, 39/52; Şûrâ, 42/12; Âl-i İmrân, 3/37; Enfâl, 8/4, 74; Nûr, 24/38; Sâ'd, 38/54; Mü'min, 40/40; Talâk, 65/3.

176 Bkz. Bağavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 243.

yadakine) benzer olarak verilmiştir. Onlar için Cennette tertemiz eşler de vardır. Ve onlar orada ebedî kalıcılardır." (Bakara, 2/25)

"*Allah yolunda öldürülenleri sakın ölü zannetme! Bilakis onlar hayatta olup, Rablerinin katında yaşarlar, rızıklanırlar.*"[177]

Kur'ân, Allah'ın bize verdiği maddî ve mânevî nimetlerle rızıkları bir bir sayar. Hatta bu nimetleri saymaya gücümüzün yetmeyeceğini de bildirir. "*Hasılı O, Kendisinden dilediğiniz her şeyi verdi. Öyle ki Allah'ın size verdiği nimetleri birer birer saymaya kalkarsanız, mümkün değil, onları toptan olarak bile sayamazsınız. Gerçekten insan zalim ve nankördür!*" (İbrâhim, 14/34) "Allah'ın nimetleri, bütün insanlığın sayıp bitiremeyeceği kadar çok ve büyüktür. Çünkü bütün insanlar, başlangıç ve bitiş gibi iki çizgi arasında sıkışıp kalmışlar ve bunları aşamamaktadırlar. Ayrıca insanlar bir şeyi, zaman ve mekan hududu içerisinde bilebilirler. Allah'ın nimetleri ise, bu iki çizgi arasına sığmayacak kadar çok olduğu için insanlar, bunları saymaktan ve kavramaktan acizdirler."[178] "*Allah'ın nimetini saymaya kalksanız, onu sayamazsınız. Hakikaten Allah çok bağışlayan, pek esirgeyendir.*" (Nahl, 16/18) İçinde yaşadığımız şu kâinâtta, yakın ya da uzak çevremizde, gördüğümüz ve görmediğimiz, bildiğimiz ve bilmediğimiz enfüsî ve âfâkî nice nimetler vardır.[179] İbn Abbâs'a (radıyallahu anh) göre, görünen nimetler (nimet-i zâhire); İslâm ve Kur'ân'dır. Görünmeyen nimetler (nimet-i bâtıne) ise; insanın işlediği günahların örtüp engellediği nimetlerdir.[180] Kısaca nimetleri; insanın dış dünyasını oluşturanlar ile insanın kendisini meydana getiren maddi ve mânevî nimetler olmak üzere iki kısımda mütalaa edebiliriz.

4. İnsanın Halife Kılınması

Allah'tan insana doğru olan ilişki alanlarından birisi de, insanın yeryüzünde Allah adına bazı görevler ve faaliyetler üstlenmesidir. Yani insanın;

---

177 Âl-i İmrân, 3/169. Ayrıca bkz. A'râf, 7/32, 50; Enfâl, 8/4; Meryem, 19/62; Hacc, 22/50, 58; Nûr, 24/26; Ahzâb, 33/31; Sebe', 234/4; Mü'min, 40/40.

178 Seyyid Kutub, *Fî Zılâl*, V, 169.

179 Bkz. Lokman, 31/20. Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XV, 133.

180 Bkz. Bağavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, VI, 290.

emrine müsahhar kılınan yeryüzünde, tasarrufta bulunması ve sorumluluklar yüklenmesidir.

İnsanın, tabiattaki konumunu tespit ve çevresiyle ilişkisini anlama çabaları insanlık tarihi ile başlamıştır. İnsan; kendisini bazen tabiatın esiri ve kölesi görmüş, bazen de kendisinde olağanüstü güçler ve hatta kutsallık olduğunu vehmederek "efendilik, ilahlık" konumuna oturtmuştur. Bugün bilimin ilerlemesiyle insanın tabiattaki yerini belirleme problemi daha ilgi çekici hale gelmiştir. "Bunun nedenlerinden birisi de bilgilerimiz arttıkça, insanoğlunun evrende anahtar, başlıca eksen, bir başka deyişle kutup olduğunu daha iyi anlamaya başlamamızdır. Bu o kadar önemli bir nedendir ki, evreni anlamak için, insanoğlunu anlamak yeterlidir diyebiliriz.[181]" İşte insanoğlunu anlamak, onun üstlendiği görev ve sorumluluğu anlamakla başlar.

Yüce Allah, insanı halifelik vazifeleri ile görevlendirmek üzere yaratmış ve bunları yerli yerinde yapsın diye ona yol gösterecek aklı vermiş, aklın bunaldığı veya tereddüde düştüğü ya da problemlerini çözmekten aciz kaldığı yerlerde, akla ışık tutacak bir de Kitap vermiştir. İnsan, aklın duvarını aşan hususlarda o Kitaba başvuracaktır.[182] İşte ona verilen bu iki nimet, ifa edeceği bir görevinin de olduğunu anlatmaktadır. Çünkü beraber aynı gezegende yaşadığı diğer varlıklar bunlardan mahrumdur.

Bu kurulu nizama idareci, hâkim ve halife olmak üzere Yüce Allah insanı yaratmıştır. Elbette bütün bunlar bir gayeye yönelmiş icraatlardır. İnsan bunların en sonuncusu ve en mütekâmilidir.[183] Yüklenilen bu görevleri yerine getirmede insana yardımcı olması için bu kurulu kâinât, insanın hizmetine verilmiştir. Dolayısıyla orada tasarruf etme yetkisi de onundur. Çünkü sorumluluk ve vazife aynı zamanda yetki ve tasarruf hakkını da beraberinde gerektirmektedir.

"Yüce Allah, Âdem'i (aleyhisselâm) yeryüzünün imarı ile görevlendirmekle ona sorumluluk yüklemişti. Şu var ki, sorumluluğun üzerine

---

[181] De Chardin, Pierre Teilhard, *İnsanın Tabiattaki Yeri*, (çev. H. Hüsrev Hatemi), İşaret Yayınları, İstanbul-1990, s. 3.

[182] Hüseyin Atay, *Allah'ın Halifesi İnsan*, *A.Ü.İ.F.D.*, Ankara -1970, XVIII, 71,

[183] Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm'de Yaratma*, s.132.

dayandığı irade hürriyetini de ona vermişti. İradenin işleyip işlemediğini anlamak için yapılacak ve yapılmayacak şeyler bulunmalıdır. Âdem'in bulunduğu Cennette yasak ağacın bulunması bu amacı gerçekleştirir. İnsan irade hürriyetine sahip olunca, ister istemez onu kullanmasından sorumlu tutulur. Sorumluluk, yapılması gereken ve gerekmeyen şeyler varsa, söz konusudur. Yoksa sorumluluk olmaz ve dolayısıyla irade hürriyeti de anlamsız kalır."[184] İşte insan bir de halifelik görevini üstlenince sorumluluğu daha da artmaktadır.

"*Rabbin meleklere: "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım" dediği vakit onlar: "Â! Oradaki nizamı bozacak ve yeryüzünü kana bulayacak bir mahluk mu yaratacaksın? Oysa biz sana devamlı hamd, ibadet ve tenzih etmekteyiz" dediler. Allah: "Ben sizin bilmediğiniz pek çok şeyi bilirim" buyurdu.*" (Bakara, 2/30)[185] Bu âyeti incelediğimiz zaman Yüce Allah'ın, meleklerine hitabında insana "halife" ismini vermesi O'nun, insana verdiği önem ve kıymeti göstermektedir. Böylece Allah Teâlâ, Âdem'i (aleyhisselâm) yüceltmiştir ve bu da insanoğluna verilen bir nimettir.[186] İnsan, Allah'ın yeryüzünde vekili olduğuna göre bu halifenin kıymet ve şerefi, asilin şerefine uygundur.[187] "Avrupa hümanizmi, rönesans sonrası hümanizmi bile, insan için bu derece yüce olan bir kudsiyeti kabul edememiştir. İslâma göre insanın taşıdığı mesaj, Allah'ın ona yönelttiği bu ilk seslenişten açık ve seçik anlaşılmaktadır. Yani Allah'ın evrene ulaştırmak istediği mesajını O'nun temsilcisi sıfatıyla insan ulaştırmaktadır. İnsanın önde gelen üstünlüğü onun yeryüzünde Allah'ın temsilcisi olmasıdır."[188]

Demek ki Allah, kendi iradesinden, kudret ve sıfatlarından insana bazı salahiyetler vermiş ki, kendisine izafeten, O'na nâib ve vekil olarak, mahlûkâtı üzerinde bir takım tasarruflarda bulunsun. Cenâb-ı Hakkın hükümlerini icra ve infaz eylesin, kanunlarını yürütsün, nesilden nesile de aldıkları bu emanetleri birbirine devrederek idame etsinler. İnsan bu hilafet görevinde kendisini asla asıl kabul etmeyecek, kendi zatı ve şahsı

---

[184] Hüseyin Atay, *a.g.m.*, XVIII, 78-79,
[185] Ayrıca bkz. En'âm, 6/165; Yûnus, 10/14, 73; Neml, 27/62; Fâtır, 35/39; Sa'd, 38/26.
[186] Râzî, *a.g.e.*, II, 146.
[187] Elmalılı, *Hak Dîni*, I, 300.
[188] Ali Şeriâtî, *İnsan*, s. 13.

namına hüküm yürütmeyecektir.[189] Yani hiçbir zaman insan kendisini Allah'tan müstağnî ve bağımsız hissetmeyecektir. İnsanların, cüz'î ihtiyarlarına (iradelerine) aldandıkları ve ayaklarının kaydığı bir nokta da burasıdır. İnsanlara tevdi edilen bu hilafet görevi, Allah'ın insanlara bir nevi emanetidir.[190]

Ali Şeriâtî ise insanı, tabiat ve Allah ilişkisi yönünden değerlendirmekte ve şöyle demektedir: "Anlaşılan o ki, İslâmî dünya görüşüne göre insan, tabiat ile ilişki bağlamında ele alındığında, tabiata hükmeden bir güçtür, ifade yerindeyse tabiatın efendisidir. Allah'la ilişkisi bağlamında ele alındığında da yeryüzünde O'nun halifesidir. Marx'a "dinden nefret ediyorum" dedirten şey, insan-Allah ilişkisi bağlamında varolan "ibadet ve tâat" olgusudur. Fakat İslâm, ibadeti; onu insanlar arasında yaşayan hurafelere bakarak horlamanın, felaketin ve insanın kendine yabancılığının sembolü sayan Marx'ın aksine, Allah'ın kendi ifadesiyle söyleyecek olursak, insanın halifeliğinin olgunlaşmasına sebep olarak yorumlamaktadır.[191]"

Kur'ân âyetlerinde sürekli olarak fizik âlemden ve onların yaratılışından bahsedilmektedir. Âlemdeki arz, semâ, yıldızlar vb. gibi en büyük şeyler sözkonusu edilirken; aynı zamanda sivrisinek,[192], örümcek,[193], arı[194] ve karınca[195] gibi hacim ve cisim olarak küçük varlıklar da âyetlerde zikredilmektedir. Bütün bunlar, insanın yüklendiği halifelik görevini icraya zemin olması içindir. İnsan; bütün bunların arka planındaki gayb denilen ilâhî kudretten güç alıp yöneleceği hedefi saptamakla da sorumludur. Bundaki "asıl hedef, gözü gayba dikmek ve yönü gayba çevirmek değil, aksine gönlü gayba çevirmek, gözü dünyaya yöneltmektir. Kur'ân; insandan, gaybdan alacağı varlıksal, bilgisel ve varoluşsal destekle dünyayı kurmasını, insanlar için en elverişli bir maddi ve mânevî atmosfer

189 Elmalılı, *a.g.e.*, a.y.
190 Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor?*, s. 91-92.
191 Ali Şeriâtî, *İnsan*, s: 110-111.
192 Bkz. Bakara, 2/26.
193 Bkz. Ankebût, 29/41.
194 Bkz. Nahl, 16/68.
195 Bkz. Neml, 27/18.

hazırlamasını ister. Halifelik görevinin icabı da budur. Kur'ân'ın insandan istediği, onun bir görev adamı olmasıdır."[196]

Elbette insanın Allah karşısındaki konumu yalnız kulluktur. Ancak Allah'ın emir ve hükümlerini uygulayan, hakkı ikâme eden, Allah adına eşyada tasarrufta bulunan ve bizzat Allah'ın **halife** olarak nitelendirdiği kuldur.[197] O halde insan, aynı zamanda hem efendi ve hem de kuldur. Ancak, yalnız Allah'ın kuludur.

Yeryüzünde Allah adına birtakım işler görecek olan insan, yapacağı bu işleri bir robot gibi şuursuz değil, amaç ve hedefini, ne yaptığını bilerek hareket etmesi gerekir. Onun için Allah bu halifeye ilim, akıl ve yol gösterici olarak kitap ve peygamber vermiştir. Bunlardan başka kendi yapacağı şeylere karar verme, seçme ve uygulama veya yapmama kudreti de vermiştir. İşte insan, bu özellikleriyle diğer bütün varlıklardan ayrılır. İnsanın halife olarak nitelendirildiği âyette[198] Yüce Allah'ın meleklerle olan muhâveresini insana anlatmasının faydalarından birisi de, insana danışmayı öğütlemesidir. Yüce Allah muhtaç olmadığı halde meleklerle muhâvere etmiştir. Biz buna şunu ekleyeceğiz. Yüce Allah bu muhâvereyi insana anlatmakla ona, yaratılmasının gayesini ve diğer yaratıklarla olan ilişkisini ve onlara göre mevkiinin ne olduğunu beyan ediyor ve böylece insan kendi değerini ve ödevlerini daha iyi kavrayacak ve yaratıldığı gayeye, Allah'ın halifeliğine yaraşacak şekilde hareket etmesi gerektiğini daima hatırında tutacaktır.[199]

5. Risâlet ve Kitap Gönderme

Halifelik görevinin nasıllığı, niceliği, şartlarının açıklanması ve tatbik sahasında örneklendirilmesi gerekmektedir. Bütün bunların gerçekleşmesi için Allah Teâlâ, insana resül ve kitap göndermiştir. Bu da, Allah-insan ilişkisinin bir başka alanıdır.

Allah, insan ve görünen alemi yarattıktan sonra onu desteksiz bırakma-

---

196 Halis Albayrak, *Kur'ân'da İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 238.
197 Hidayet Aköz, *Kur'ân'da Allah-Kul İlişkisi*, s. 33.
198 Bkz. Bakara, 2/30.
199 Hüseyin Atay, *Allah'ın Halifesi, A.Ü.İ.F.D.*, XVIII, 75.

mıştır. İnsana sözsüz âyetleri olan tabiatı, gaybın ve gaybın malikinin açık belgeleri olarak vermeyi yeterli görmeyerek ona sözlü mesajını (vahyini) da göndermiştir. Bu sayede insanın kaynağını buluşu, yaratılmış bir varlık oluşu, varlığının başka bir kaynağa bağlı oluşu ve nihâyet görünmeyen bir âlemle sıkı bir ilişki içinde bulunuşu gibi gerçekleri çok daha kolay bulabilecektir.[200] Tabii ki insan; kendisi, âlem ve Yaratıcı arasındaki bu sıkı ilişkiyi kavrayabilmesi, ayrıca gönderilen elçilerin getirdiği mesajları anlayabilmesi için Allah Teâlâ tarafından, akıl nimeti ile en üstün varlık yapılmıştır.

"Allah Teâlâ insanı beşerîlikten çıkarmadan, kulları arasından seçtiği ve kendisine vahyettiği birini, kendisiyle arasında akıl bağından daha özel bir bağ yapmıştır. İşte bu, kendisiyle Allah arasında özel bir ilişkinin -ki bu bağ, kâinâttaki delillere bakarak Rabbi'ni düşünmek suretiyle her akıl sahibinin elde ettiği bağın üstündedir- olduğu peygamberdir. Bu insanî mertebe, çalışarak kazanılmaz ve Allah tarafından, O'nun seçtiği kimselere verilmiş bir lütuf ve özel bir imtiyazdır."[201]

Burada şu noktaya dikkat çekmek istiyoruz: İnsana aklın ve risâletin verilmesinde onun beşerîlik özelliği korunmuştur. Yani bu iki nimetle insana, onları verenle ne Ulûhiyyette ortaklık hakkı; ne de ubûdiyet ve mahluk bir insan olma çizgisini aşma yetkisi verilmemiştir. Zira Kur'ân'da hem insanın aciz, muhtaç, yaratılmış ve ölümlü olduğuna; hem de kendilerine peygamberlik verilenlere, sayılan bu beşerî özellikleri yanında onların, vahyin sahibi değil sadece tebliğcisi olduğu ve Ulûhiyyete dair bir yönlerinin bulunmadığı sürekli vurgulanmıştır.

Artık bu noktadan sonra Allah-insan ilişkisinde insanın, Allah ile kuracağı en önemli ve tek bağ olan ubûdiyet konusunda bilgilendirilmesi safhasına gelinmiştir. İşte bu da epistemik ilişkidir. Bu ilişkiyi başlatan, Allah'tır ve kaynak O'dur. Çünkü peygamberleri seçip onlara; insanlara ulaştırılmak üzere mesaj gönderen O'dur. Bu ilişkide insan alıcı durumundadır. Ancak bu bilgilerin doğru, güvenilir bilgiler olduğunu kabul etme

---

200 Halis Albayrak, *Kur'ân'da İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 260; Hidayet Aköz, *Kur'ân'da Allah-İnsan İlişkisi*, s: 94. Konuyla ilgili âyetler: Bakara, 2/38; Fâtır, 35/24; Zümer, 39/71; Enbiyâ, 21/73; İsrâ, 17/9

201 Sabri, Şeyhu'l-İslâm Mustafa, *Mevkıfu'l-Akl*, IV, 152.

sürecinde insanın gaybla olan varlıksal ilişkisinin payı büyüktür. Onun gaybla olan bu ilişkisinde edindiği iktisabının, gaybtan gelen vahyî bilgiye bir değer atfetmede büyük bir payı vardır. Çünkü görülen bir âyet olan kendi varlığı ile Allah'ın okunan âyetleri arasında bir yakınlık bulması, ünsiyet sağlaması ve okunan âyetlerin, belli belirsiz hissettiği Yaratıcı Kudret'ten geldiğini kabul etmesi zor olmaz.[202] Vahyin verilerini kabullenmek, bu mesajla birleşmek demektir.[203] Izutsu da Allah'tan insana doğru olan bu ilişki alanını "haberleşme" olarak niteleyip bunu iki kısma ayırarak şunları söylemektedir:

"Allah ile insan arasında iki çeşit haberleşme aracı vardır. Biri sözlüdür, her iki taraf da insan dilini kullanarak meramını anlatır; ikincisi sözsüzdür, Allah tabiat âyetlerini (işaretlerini) kullanarak, insan da vücudunun hareket ve işaretlerini kullanarak meramını anlatır. Her iki halde de muhabereyi Allah başlatır. İnsan Allah'ın hitabına cevap vermek durumundadır. Kur'ân'a göre Tanrı, insan ile konuşmak isterse birtakım âyetler (işaretler) gönderir. Bu durumda sözlü işaretlerle sözsüz işaretler arasında bir ayrım yoktur; her ikisi de Allah'ın âyetleridir. Tanrı'dan insana doğru olan konuşmanın tipik bir örneği bulunan vahiy, Allah ile insan arasındaki konuşmanın yalnız bir bölümüdür."[204]

Bu bölümün başlarında da ifade ettiğimiz gibi Allah-insan ilişkisinin kapsamı, niteliği, şartları ve şekillerini tespit ve tayin etmek insan için hem mümkün değil, hem de bu, onun görevi değildir. İşte bu tayin - tespit ve ubûdiyetin müşahhas model hale gelmesi ancak Allah'tan insana doğru olan risalet ve kitap gönderme ile olmaktadır. Yani ubûdiyet anlamında Allah-insan ilişkisinin tayin ve tesbitinin tek yolu budur.

Madem ki kulluk ve halifelik görevine muhatap olan insandır, o halde bu görevin ona öğretilip gösterilmesi vazifesi de, bazı üstün özelliklerle donatılmış insanlara verilmiştir. Bunlar da peygamberlerdir. İlk peygamberin gönderilmesinden itibaren insan toplulukları zaman zaman sapıtmışlar ve onları hakikate çağırmak için de devamlı olarak peygamber gönderil-

---

202 Halis Albayrak, *Kur'ân'da İnsan-Gayb İlişkisi,* s. 248
203 Hidayet Aköz, *Kur'ân'da Allah-İnsan İlişkisi,*, s. 183
204 Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan,* s. 168.

miştir. İnsanlara ancak bir insan örnek olabileceği için Allah, peygamberleri insanlardan yapmıştır. Peygamberler, insanlara Allah'ı, kâinâtı, insanın vazife ve mesuliyetlerini, yaratılış gaye ve neticelerini tanıtmışlardır.[205] İnsanlık tarihi boyunca sürekli peygamber gönderilmesi, Allah'ın insanla ilişkisinin devamlılığını ve canlılığını gösteren en güzel örnektir.

Allah'ın insanla kurduğu risâlet ve vahy ilişkisi ta Hz. Âdem'den (aleyhisselâm) Hz. Muhammed'e (sallallahu aleyhi ve sellem) kadar sürmüştür. Çizilen bu zaman aralığındaki ilişki alanı, belli kavimleri içine alırken, Hz. Peygamber'den (sallallahu aleyhi ve sellem) itibaren son kez ve bütün insanlığı kapsayan hem de kıyamete dek uzanan bir süreci içine almıştır. Ama her halukarda insanoğlu vahiy ve risalet ilişkisinden mahrum bırakılmamıştır. "*... Biz peygamber göndermediğimiz hiçbir halkı cezalandırmayız.*" (İsrâ, 17/15) Çünkü Allah'ın yeryüzündeki muhatabı insandır ve bu muhataba da hitabı, risalet ve vahy göndermesi şeklinde olmuştur. "*Allah bir insanla ancak vahiy yoluyla veya perde arkasından konuşur, yahut bir elçi gönderip izniyle ona dilediğini vahyeder. O yücedir, hakîmdir.*" (Şûrâ, 42/51)

Yüce Allah'ın insana peygamber gönderip kitap indirmesi; onun hidâyete ermesine hem bir vasıta, hem de Allah-kul (insan) ilişkisi yönünden ilâhî bir rahmet olarak nitelendirilmiştir. "*... Ey Rasûlüm, Biz seni bütün insanlar için sırf bir rahmet vesilesi olman için gönderdik.*" (Enbiyâ, 21/107)

Peygamberlerin getirdikleri vahiyler, Allah-insan ilişkisini sağlayıp onu bir esasa bağlarken; aynı zamanda insanın diğer insanlarla, çevre ve diğer varlıklarla ilişkilerini de düzenlemiş olmaktadır. Çünkü bu ilişkiler insanın Allah'la arasındaki Rab-kul münasebeti şeklinde iken, diğer varlıklarla ilişkileri de yine Allah'a ubûdiyet şuuru içinde olması ondan istenen bir vazifedir. İnsanın Allah'la olan ilişkisi, kişinin herkesle ve her şeyle ilişkisini belirleyen yegane unsurdur.

6. Öldürüp Hesaba Çekme

Allah'tan insana doğru olan dünyadaki ilişki alanlarının sonuncusu diyebileceğimiz ölüm, Allah'ın insan için takdir ettiği bir vakıadır. İslâm

---

[205] Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor?*, s. 93.

inancına göre her canlının tadacağı ölüm, bir yokoluş değil bilakis yeni ve ebedî bir hayatın başlangıcıdır. "*Her canlı ölümü tadacaktır. Ve ancak kıyamet günü yaptıklarınızın karşılığı size tastamam verilecektir...*" (Âl-i İmrân, 3/185)[206]

Kur'ân bize Allah-kul (insan) ilişkisi açısından ölüm halini de haber vermiştir. "*Hele can boğaza dayandığı zaman, O vakit siz bakar durursunuz. (O anda) Biz ona sizden daha yakınız, ama göremezsiniz.*" (Vâkıa', 56/83-85) Yani Allah, ona ilmi, kudreti ve onu görmesiyle çok yakındır.[207]

Allah ölümü ve hayatı, insanların imtihan edilmeleri için bir vesile olmak üzere yaratmıştır. "*O ki, hanginizin daha güzel davranacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratmıştır. O, mutlak galiptir, çok bağışlayıcıdır.*" (Mülk, 67/2) Yani kulu; sabrını ortaya çıkarmak için ona ağır ve zor gelen ölümle, şükrünü görmek için de hayatla imtihan etmektedir.[208]

Tabii ki ölüm, Allah-insan ilişkisini sona erdiren bir hâdise olarak görülemez. Onu, insanın dünyadaki sorumluluklarını bitirmesi ve insanla ilgili yeni ve ebedî bir dönemin ilk adımı olarak kabul edebiliriz.[209] Zira Allah, kullarıyla olan ilişkisinin ahirette de devam edeceğini haber vermiştir. Allah, kullarının bir kısmını, yaptıklarına mukabil cezalandırırken, diğer bir kısmını da, yani iman edip itaat eden kullarını ise rahmetiyle affedecek ve mükâfâtlandıracaktır.[210]

Allah-kul ilişkisinin bir biçimi de ceza ilişkisidir. Yani mükâfât-mücâzât ilişkisidir. Bu ilişki belki de Allah ile kulu arasında cereyan eden ilişkilerin sonuncusudur. Allah, Kur'ân'da kullarına yaptıkları iyi amellerine karşılık hakettikleri mükafatı, kat kat vereceğini, kötü amellerine karşılık ise ancak hareketlerinin, onun da dilediği kadarını affederek kalanının cezasını ya dünyada ya da ahirette vereceğini vadetmiştir. Mükâfât ve mücâzât işleminde insana hiçbir haksızlık yapılmayacak ve hiçbir fiil de karşılıksız kalmayacaktır. Çünkü az ya da çok, kulun yaptığı her iyilik ve

---

206 Ayrıca bkz. Enbiyâ, 21/35; Mü'minûn, 23/15; Ankebût, 29/57; Rahmân, 55/26.
207 Bağavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, VIII, 25.
208 Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, XVIII, 135.
209 Bkz. Kurtubî, a.y.
210 Bkz. Bakara, 2/284; Mâide, 5/18, 40; Fetih, 48/14.

kötülüğü Allah görür.[211] İbn Abbâs (radıyallahu anh) (ö. 68/687) bu konuda şöyle demektedir: "Bir kâfir zerre kadar iyilik yapsa onun karşılığını dünyada görür fakat, ahirette mükafat alamaz. Yine zerre kadar bir kötülük işlese ahirette onun cezasını şirk cezasıyla birlikte görür. Fakat bir mü'min dünyada bir kötülük işlese affedilme ihtimali olmakla beraber, öldüğünde ahirette cezasını görür. Yine bir iyilik yapsa, ahirette karşılığını kat kat görecektir."[212] Elbette ki bu ceza ilişkisi de ölümle başlayacaktır.

Allah'tan insana doğru olan ilişki alanlarını yine kâmil anlamda bir kulun dilinden Kur'ân-ı Kerîm şöyle özetlemektedir: "*Beni yaratan ve bana doğru yolu gösteren O'dur. Beni yediren, içiren O'dur. Hastalandığım zaman bana şifa veren O'dur. Benim canımı alacak, sonra beni diriltecek O'dur. Ve hesap günü hatalarımı bağışlayacağını umduğum O'dur.*" (Şuarâ, 26/78-82) Hz. İbrâhim'in (aleyhisselâm) bu hali; kalp huzuru, güven ve sarsılmaz bir iman içinde Allah'a mutlak bir teslimiyetin ifadesidir.[213]

B- İNSANDAN ALLAH'A DOĞRU OLAN İLİŞKİ ALANLARI

Allah-insan (kul) ilişkisinde varlığın kaynağı olan Allah'tan insana ve onun bulunduğu kâinâta doğru, genelde yaratma ve özelde ise insanın yaratılması, rızık verme, halife olarak görevlendirme, risalet ve kitap gönderme ve son olarak bunlarla dünyadaki tüm hareketlerinin değerlendirilmesi için öldürme gibi en temel ilişki alanlarını incelemeye çalıştık. Şimdi ise bütün bu yönlerin insandan Allah'a doğru olanı, yani insanın Allah'a yönelik kuracağı ilişki alanlarını ele almaya çalışacağız.

1. Yaratıcıyı Tanıma

İnsan yaratılırken fıtratına yerleştirilmiş olan, yüce bir kudreti arama, O'nunla bir şekilde irtibat kurma istek, şuur ve eğilimi; insanı aklıyla ve tüm idrak melekeleriyle bu yüce varlığı aramaya hem ihtiyaç duyurmuş

---

211 Bkz. Zilzâl, 99/7-8.
212 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXXII, 58; Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 103.
213 Seyyid Kutub, *Fî Zılâl*, VI, 219.

hem de O'na yönlendirmiştir. "*Kıyamet gününde, biz bundan habersizdik demeyesiniz diye Rabbin Âdemoğullarından, onların bellerinden zürriyetlerini çıkardı, onları kendilerine şahit tuttu ve dedi ki: Ben sizin Rabbiniz değil miyim? (Onlar da), Evet (buna) şâhit olduk, dediler.*" (A'râf, 7/172) Böylece insan benliğinde bir Yaratıcı ve Allah bilincinin bulunduğu neticesine şahit oluyoruz. Tabii ki bu bilinç; insanın araştırıcı, daha fazlasını isteme ve merak özelliğinin neticesinde keşfedilmiştir. Düşünürler de bu gerçeğe işaret etmişlerdir:

"İnsan yalnız kendisine verilmiş olanda kalmayıp, verilmemiş olanı da bilmek ister. Böylece insan, bir yandan kendi varlığının, öte yandan da kâinâtın varlığının şuuruna varır. Kendi varlığının ve kâinâtın varlığının şuuruna varan insan, zorunlu olarak, bu iki varlık tarzlarının sebebinin ne olduğu, neden bir benin ve bir dünyanın varolduğu sorusunu sorar. İşte bu noktada, âlemin düzenini yaratan ve idare eden bir tek Tanrı kavramı kendiliğinden ortaya çıkar. Böylece Tanrı şuuru insanda, onun kendi öz varlığı hakkındaki şuuru kadar köklü bir niteliktir. İnsan, kendi öz varlığı hakkındaki şuurunun yanında her vakit, bir Tanrının varlığının şuurunu da duyar."[214] İşte bu tutku, yaratılan ilk insandan beri kendini göstermiş, Yaratıcısıyla ilişki kurma ve O'nu tanıma faaliyetine de temel olmuştur.

Tarih içinde insanın Allah'ı tanıma isteği ve çabaları, çok süratli biçimde sürmüştür. Günümüzün uzay ve diğer teknolojik araştırmalarını da, insanı Allah'ı tanımaya götüren kâinattaki ilâhî sırları çözme yolunda insan fıtratındaki sonsuzu arama isteğinin bir ürünü olarak değerlendirebiliriz. Zaten Kur'ân insanları; Allah'ı tanımaya yönlendirme maksadına müteveccih olarak kâinattaki varlıkları düşünmeye teşvik etmektedir.[215]

İnansa da inanmasa da her insanın benliğine Allah şuuru adeta nakşedilmiş olup, bundan kurtulmak imkansızdır. Nitekim Kur'ân; -içlerinde inanmayanlar bile olsa- insanların fıtratlarına yerleştirilen Allah'ı tanıma şuuruna şöyle dikkat çekiyor: "*Eğer onlara: Gökleri ve yeri kim yarattı? Güneşi ve ayı kim hizmetinize âmâde kıldı? diye sorsanız elbette:* "*Allah*"

---

214 Kâmıran Birand, *Tanrı Şuuru Hakkında, A.Ü.İ.F.D* Ankara -1953, IV, 90-91.

215 İlgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, "z-k-r", "f-k-r", "a-k-l" md.leri ve ibret almakla ilgili âyetler.

diyecekler..." (Ankebût, 29/61)[216] İşte bu şuur, insanı Yaratıcıyı aramaya sevketmiş ve O'nunla bir bağ kurmaya yönlendirmiştir. Bu ilâhî bilincin varlığını Batılı ilimadamları da çarpıcı bir şekilde ifade etmişlerdir:

"İnsanın, yaratılıştan bugüne kadar her zaman ve her yerde, kendisinden yüce, kudretli ve ulu bir varlığa sığınmak ve ondan yardım dilemek ihtiyacını hissetmesi, onda din duygusunun yaratılıştan (fıtrî) olduğunu gösterir. İlim de bunu kabul etmek mecburiyetindedir. İnsan, iyilik veya kötülük için hariçteki bir kuvvetin varlığıyla ilgili olarak şuurunda herhangi bir şekil canlandırsa da canlandırmasa da önemli değildir. Üzerinde durulacak gerçek, daha doğrusu realitede var olan gerçek şudur ki, insan Allah'ın varlığını kabul etmektedir. Dünya bilgilerinden haberdar olan bizlerin, geçmiş insanların veya bugün gerçeği bizim gördüğümüz gibi bilmeyen kimselerin az gelişmişliğine, hakaret gözüyle bakmaya hakkımız yoktur. Aksine dünyanın çeşitli ülkelerinde Allah'ın varlığını araştırmak ve O'na inanmak noktasında birleşen insanlığın bu durumu bizi hayrete sevketmeli ve takdir duygularımızı harekete geçirmelidir. Allah ile münasebet halinde olduğunu hisseden, insanın ruhu değil midir? Yoksa sadece insana mahsus bu din duygusunun, kendisine ait diğer sıfatları gibi onun öz benliğinin bir parçasını teşkil ettiğini söylemekten mi çekiniyoruz? Doğrusu şu ki, insanın içinde saklı bulunana inanma ihtiyacı, Tanrı inâyetinin varlığına açık bir delildir."[217]

Bu konuya Eliade de şöyle dikkat çekmektedir: "Çok sayıda ilkel kabile, özellikle de toplayıcılık ve avcılık evresinde olanlar, bir Yüce Varlık tanırlar. Ama bu Yüce Varlık, dinsel hemen hemen hiç rol oynamaz. Zaten onunla ilgili çok az şey bilinir, mitleri çok fazla değildir, genellikle çok yalındır. Bu Yüce Varlık'ın, dünyayı ve insanı yarattığı kabul edilir, ama o kısa süre içinde yarattıklarını terkedip gökyüzüne çekilmiştir. (....) Yani Yüce Varlık, dinsel güncelliğini yitirmiş gibidir."[218] Görüldüğü gibi tarihin her döneminde insanlar, dayanıp sığınacağı ve inanıp kulluğunu arzedeceği bir Yüce Varlığı aramışlardır. Fakat çoğunlukla da bu Yüce

---

[216] İlgili diğer âyetler için bkz. Ankebût, 29/63; Lokmân, 31/25; Zümer, 39/38; Zuhruf, 43/9, 87.
[217] Morrison, *Müsbet İlim Yönünden İnsan*, s. 121-122.
[218] Mırcea Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, (çev. Sema Rifat), Simavi Yayınları, İst. -1993, s. 92-93.

Varlığa kendilerince bir hakimiyet ve kudret alanı çizmişlerdir. Yani insan, bazen fıtratının gerçeğini vicdanının dili itiraf edip dururken, bazen de bunun üzerini örtüp ulûhiyyet noktasında Allah'ın dışındakilere tam ya da kısmen kudret ve hâkimiyet alanı tanımıştır. Tabii ki bunun temelinde yatan sebep ise, insanın kendi egosunu (hevâsını) ilahlaştırma çabasıdır.[219] Nitekim müşrik Araplar taş, altın ve gümüş gibi şeylere tapıyorlardı, sonra da bunlardan daha güzelini bulunca öncekileri bırakıp yeni şeylere tapıyorlardı.[220] İşte bu da, devamlı arzu ve lezzetleri değişen hevânın ilahlaştırılmasına güzel bir örnektir.

Allah görülmeyen varlıkları, mücerred nesneleri, ölümü, hayatı, melekleri, cinleri ve daha bilmediğimiz nice şeyleri yaratmıştır, yaratmaktadır. Gökleri, yerleri ve bu ikisi arasında bulunan canlı cansız her şeyi ve bunların cihazlarını yaratan Allah'tır. Şu halde Allah mutlak yaratıcıdır, el-Hallâk'tır. Her şey O'nun yaratığıdır. O halde yaratıklara düşen ihtiyârî veya ızdırârî olarak, yaratıcısını tanımak ve O'nu yüceltmektir.[221] Yaratılmanın gereği olarak kendisine verilen bu cihazlarla Yaratıcısını duyup algılamaya çalışmaktır.

İnsanın tarih boyunca Yaratıcısını araması boş bir vehim değil, muazzam bir ihtiyacın ifadesidir. İnsan her türlü köleliği reddederek, yalnız ve yalnız Yaratana tapınmak istemektedir. "*Bana ne olmuş ki, beni yaratana ibadet etmeyecekmişim! Halbuki, hepiniz O'na döndürüleceksiniz.*" (Yâsîn, 36/22) Bu ifadeler, "Yaratıcının varlığını hisseden, mevcudiyetinin tek kaynağına kendini bağlayan "fıtrat"a yöneliştir."[222]

İnsan gerçekte maddi parçacıkları değil, ebediyeti, sonsuzu, hürr'ü, mutlak'ı, tek olan varlığı aramakta, onu istemekte ve bunu, şuurunda bütün yakıcılığı ile duymaktadır. "Esasen insandaki, hakikati arama ve yakalama özlemi, bu açlığın en açık tezahürüdür. Gerçek insan, eksikliğinin gerçek manasını kavramıştır. (...) Bizce açlık, izafi varlıkların **Mutlak Var**'a, **cüz**'-ün **kül**'e, **yaratığın Yaratana** ihtiyacını ifade eder, her varlık, **mutlak olan**

219 Bkz. Furkân, 25/43; Câsiye, 45/23.
220 Bağavî, *Meâlimü't-Tenzîl,* VII, 245.
221 Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm'de Yaratma Kavramı*, s. 71.
222 Seyyid Kutub, *Fî Zılâl,* VII, 16-17.

Var'a müteveccihtir."[223] İşte bu, Yüce'ye yöneliş, insandan Allah'a doğru olan ilişki alanlarının ilk adımı ve hatta kaynağıdır diyebiliriz.

İnanma ve ubûdiyet, insanın fıtratında vardır ve buradan kaynaklanır. Yoksa insanın toplumsal varlık olarak yaşama zorunluluğundan ortaya çıkmış bir ihtiyaç değildir.[224] Toplumsal şartlar ve çevre, Allah şuuruna ve O'na ubûdiyete temel kaynak değil, ancak kişinin doğru ya da yanlış dini seçme ve yönelmesinde etkili olabilir. Nitekim şu hadis-i şerifte de bu gerçek şöyle vurgulanmaktadır: "*Her doğan İslâm fıtratı üzerine doğar, sonra ebeveyni onu ya Yahudi, ya Mecûsî, ya da Hıristiyan yapar.*"[225] Şu halde bütün kutsal kitaplar ittifakla kabul etmektedirler ki, ilk insan topluluğu, fıtrî ihtiyaçlarıyla başbaşa bırakılmamış, rehbersiz, öğreticisiz ve öndersiz tek başına terkedilmemiştir. Aksine vahiy denen o ilâhî kelama muhatap olma imkanına erdirilmiştir. Buna göre insanlığın atası, ilk insan mertebesine vasıl olan eşsiz bir insandı. O, tevhîd inancına bağlı mü'minlerin ilki ve Allah'ın emrine boyun eğenlerin öncüsü idi.[226] Bu tarz davranışı ise zaten fıtratında mevcut bir hakikattir. Ayrıca Kur'ân, insanın başıboş bırakılmadığını açıkça ifade etmektedir.[227]

Allah şuurunun hem kaynağı hem de yeri olan fıtratı, bazı düşünürler felsefi bir mesele olarak mütalaa etmektedirler. "Fıtrat, felsefi bir konudur. Çünkü felsefenin en önemli üç konusu; Allah, varlık alemi ve insandır. Fıtrat bahsinin biri insana, diğeri Allah'a yönelik iki yönü vardır."[228]

Kur'ân, insanın bir fıtratı olduğunu, o fıtratın dînî bir fıtrat olduğunu ve Hz. Âdem'den kıyamete kadar da bu dinin İslâm olduğunu açıklamaktadır: "*O halde sen, bâtıl dinlerden uzaklaşarak yüzünü ve özünü, hak*

---

223 Seyyid Ahmet Arvâsî, *İnsan ve İnsan Ötesi*, s. 61.

224 Mutahharî, Şehîd Âyetullâh Murtazâ, *Fıtrat Üzerine*, (çev. Ömer Çiçek), İstanbul-1992, s. 22.

225 Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, Dâru'l-Harameyn, Kahire-1415, II, 280, IV, 227; İbn Abdilber, Ebû Amr Yûsuf b. Abdillâh, *et-Temhîd*, Vizâretü Umûmi'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Mağrib -1387/1968, XVIII, 57-58; Askalânî, İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî.*, X, 339; Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Tenvîru'l-Havâlik*, el-Mektebetü't-Ticâriyye el-Kübrâ, Mısır-1969, I, 187; Münâvî, Abdürraûf, *Feydü'l-Kadîr*, II, 230, III, 103.

226 Draz, Muhammed Abdullâh, *Din ve Allah İnancı*, (çev: Bekir Karlığa), İstanbul, ts., s. 130.

227 Bkz. Kıyâme, 75/36.

228 Mutahharî, *Fıtrat Üzerine*, s. 7.

din olan İslâm'a yönelt. Yani Allah'ın insanları yaratmasında esas kıldığı o fıtrata uygun hareket et. Allah'ın bu hilkatini kimse değiştiremez. İşte dosdoğru din budur..." (Rûm, 30/30). "Kur'ân, dinlerin varlığını kabul etmez. Bilakis sadece bir dinin varlığını kabul eder. Kur'ân'da "din" terimini, çoğul olarak kullanılmış bulamazsınız. Çünkü din fıtrattır, din yoldur, din insanın tabiatında bir gerçektir. İnsan farklı türlerde yaratılmamıştır. Tüm peygamberlerin öğretisi, insanın fıtrî hissinin ve terbiyesinin ihyası üzerine bina edilmiştir."[229] Hiç şüphesiz, yaratılan cesede bir değer kazandıran, ona diğer varlıklardan bir ayrıcalık ve üstünlük veren şey; akıl ve ruhtur. Allah'ın üflediği bu ruhla insan, içinde yaşadığı kâinâtı imara ve asıl olarak da Yaratıcısına doğru olan ubûdiyet ilişkisini kurmaya bir güç ve imkan bulabilmektedir. Bir başka ifadeyle insanın; Allah'ı tanıma şuur ve çabası, kendisine üflenen ruhu asıl kaynağı ile buluşturup tanıştırma ve O'na teslim etme faaliyetidir.

"Şüphe yok ki ruh, var olan bir şeydir; o kendisini gösterir; eserleri, fedakarlıkları, maddeye hakimiyeti ve özellikle fevkalade gücü sayesinde, maddi olan insanı beşer zaaflarından ve günah bataklıklarından kurtararak Allah'ın iradesiyle yan yana olacak bir seviyeye yükselterek varlığını hissettirir."[230]

İnsan; ruh ve bedenden oluşmuş bir gerçekliktir. Kuşkusuz ki ruhta ilâhî bir hakikat vardır: "*... ona ruhumdan üfledim.*" (Hicr, 15/29; Sa'd, 38/72). Bu âyette Allah Teâlâ Âdem'i (aleyhisselâm) şereflendirmek ve onun değerini iş'âr etmek için ruhu; kendi ismine muzâf olarak zikretmiştir.[231] "İnsandaki tabii unsurlar onu tabiata yönlendirir ve onu bağımlı kılar. Yine insan, hakikati ister ve onu arar. Bu insan ruhunun eğilimidir. Tüm bu eğilimler ruhi eğilimlerdir. Yaratma ve icad etme eğilimi, sanata eğilim, maşuka ibadet eğilimi, ruhi eğilimlerdir. (Maşuka ibadet eğilimi, maşuka ibadetin ışık saçmasıdır -ateşidir-. İnsanın gerçek maşuku, yaratıcı olan Allah Teâlâ'nın Zâtına yönelik gerçek aşkın yeniden diriltilmesidir ve bu görünümle ortaya çıkmıştır). (...) Bilim; bilimin, eşyanın gizli sıfatlarının,

---

[229] Mutahharî, *a.g.e*, s. 17. Daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Akgül, *Kur'ân'da Din Kavramı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya-2002.
[230] Morrison, *Müsbet İlim Yönünden İnsan*, s. 122-123
[231] Bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XIX, 144; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, X, 17.

yaratışın, fennin ve yoktan varoluşun gerçeklerinin ortaya çıkması ve bunların da üstünde bir aşkla duâ edişimiz, ibadet; ibadetlerin ve hakikatlerin de hepsi aşktan kaynaklanmaktadır. Aşk insanda öyle bir evreye ulaşır ki aşık, maşukunu ilah; kendini de onun için bir kul yapmak ister. Maşukunu varlığın kendisi ve salt varlık olarak, kendini de yokluk olarak görür."[232] İşte bu aşk insanın, Yaratıcısına doğru yöneltti̇ği ve O'nunla kendi arasında kurduğu en canlı, en kuvvetli ilişki ve kulluk bağıdır. Ancak açık olan bir husus var ki o da, Allah'ın Kur'ân'da kendini "gayb" lafzıyla nitelendirmemiş olmasıdır. Vakıa Allah, insanlar için görünmeyen olması bakımından gayb'dır.[233] Yoksa O, bütün sıfat ve fiillerinin kâinât üzerindeki tecellileriyle malum, meşhur ve tanınmaktadır. Bunun için insanın sadece kendisini tanımaya yönelmesi bile yeterlidir. Çünkü kendini tanımak Rabbini tanımanın en güzel ve en yeterli yoludur.[234]

Allah Teâlâ, insanlara kendisini, onların ihtiyaç duyduğu ölçüde pek çok yönüyle tanıtmıştır.[235] Kendisinin tanınmasına dair insanda birtakım kabiliyetler yarattığı gibi, bazı tanıma yolları da açmıştır. Allah, daha insanı yeryüzünde halife kıldığı zaman bu marifet vasıtalarını kendisine verdi. Mesela, yaratılışının hemen ardından Hz. Âdem'e (aleyhisselâm) eşyanın isimlerinin öğretilmesini,[236] sırf Allah'ı tanımaya yönelik bir durum olarak değerlendirebiliriz. Onu eşya ile tasarrufunda ve kendi nefsi ile olan tasarrufunda, iç ve dış melekelerini kullanma imkanını verdi. Onu mesuliyet sahibi, yani otorite ve nüfuz sahibi yaptı. Sorumluluğu otoritesinin icabıdır. Sorumluluğu insanın otorite ve hareket edebilme imkanı ile ölçülüdür. Kişinin yetkisi arttıkça sorumluluğu da artacak, yetkisi daraltılıp zayıflatıldığı ve aczi ölçüsünde de sorumluluktan muaf tutulacaktır. Görüldüğü gibi herkesin sorumluluğu, yetkisi ve imkanları ile sınırlıdır.[237]

Allah Teâlâ'yı, Kur'ân'ın tarifine göre tanımaya çalışanlara göre O'nu

---

232 Mutahharî, *Fıtrat Üzerine*, s. 40, 53-54.

233 Halis Albayrak, *Kur'ân'da İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 99.

234 Aclûnî, İsmâil b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ ve Müzîli'l-İlbâs ammeştehera mine'l-Ehâdîs alâ Elsineti'n-Nâs*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut -1351/1932, II, 132, 262.

235 Halis Albayrak, *a.g.e.*, s. 163.

236 Bkz. Bakara, 2/31-33.

237 M. Abdullâh Draz, *İslâm'ın İnsana Verdiği Değer*, s. 79

insanlara tanıtan üç mühim muarrif vardır. 1- Varlıklar kitabı. 2- Kur'ân. 3- Hz. Peygamber. Bu tanıtıcılardan gelen mesajları insan duyu ve akıl teçhizatıyla alır ve değerlendirir.[238] Ancak, insanların Allah'ı tanıtıcı bu vasıtalar ile onların mesajlarını anlama ve algılama seviyeleri de değişiktir. Mesela tevhîd çerçevesinden çıkarak Allah'ın ulûhiyyetini taksime kalkan Hıristiyanlar ve Yahudiler;[239] O'nun yanında yardımcı ve kendilerine şefaatçı olarak herhangi bir varlığı O'na ortak yapan müşrikler[240] Allah'ı yanlış tanımışlardır. Ki bunlar; kendi kendilerine bazı zâtların, Allah'ın yanında etkili olduğunu ve Allah'ın onların ricasını geri çevirmeyeceğini zannediyorlardı.[241]

Bunlardan başka burada bilinmesi geren bir nokta da; Allah Teâlâ'nın, insanlar tarafından tanınıp bilinmesinin farklı derecelerde olduğudur. Bu hususa M. Hamîdullâh şöyle dikkat çekiyor: "Derece derece her insanın Allah'ı marifeti vardır. Avamın, filozofun, velinin ve peygamberin. Bütün bunların üstünde bir de Allah'ın kendi Zâtını bilişi vardır ki, buna hiç ulaşılamaz. Tam marifet Allah'ın kendisinin marifetidir."[242] Bundan dolayı dindarlık, şahsi bir iştir. Ulûhiyyet şuuru ve O'na iman derecesi insandan insana değişir. Peygamberlerin bile bu hususta farklı oldukları söylenebilir.[243] "*O peygamberlerin bir kısmını diğerlerinden üstün kıldık. Allah onlardan bir kısmı ile konuşmuş, bazılarını da derece derece yükseltmiştir. Meryem oğlu Îsâ'ya açık mucizeler verdik ve onu Rûhu'l-Kudüs ile güçlendirdik. Allah dileseydi o peygamberlerden sonra gelen milletler, kendilerine açık deliller geldikten sonra birbirleriyle savaşmazlardı. Fakat*

---

238 Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor?*, s. 250.

239 Bkz. Mâide, 5/17, 72-73; Tevbe, 9/30.

240 Bkz. Zümer, 39/3. Konuyla ilgili olarak, aynı sûrenin 43'üncü âyetinde şöyle buyuruluyor: "*Yoksa onlar Allah'tan başkasını şefaatçiler mi edindiler? De ki: Onlar hiçbir şeye güç yetiremezler ve akıl erdiremezlerse de mi (Şefaatçi edineceksiniz)?*" Onların bu davranışları bir şirktir. Düşündüğümüz zaman, bir putperestin küfrünün Hıristiyanların küfründen daha hafif kaldığını görürüz. (Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XVI, 27.)

241 Mevdûdî, Ebu'l-Alâ, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, (çev. M. Han Kayanî, Yusuf Karaca, Nazife Şişman, İsmail Bosnalı, Ali Ünal, Hamdi Aktaş.), İnsan Yayınları, İstanbul -1987, V, 111.

242 Muhammed Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi*, (çev: Salih Tuğ), İrfan Yayıncılık, İstanbul-1990, II, 719.

243 Abdülkerîm Hatîb, *Allah Zâten ve Mevdû'an, Kadiyyetü'l-Ulûhiyye*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut-1975, s.331.

onlar ihtilafa düştüler de içlerinden kimi iman etti, kimi de inkâr etti. Allah dileseydi onlar savaşmazlardı; lâkin Allah dilediğini yapar." (Bakara, 2/253) Netice itibariyle marifet imana sebep olmaktadır.[244] Fakat yukarıda da söylediğimiz gibi her insanın, Allah'ı tanıma dereceleri farklı farklıdır. Kâinât kitabını anlamak her insana değil fakat, belli bir fikir olgunluğu ile kültür seviyesine ulaşanlar için daha kolay olabilir. Ancak Kur'ân ve onun açıklayıcısı olan Hz. Peygamber'in (sallallahu aleyhi ve sellem) mesajlarını her seviyedeki insan, kendi kapasitesine göre ve kendine yetecek kadarını alıp anlayabilir.

Kur'ân, her varlıkta Allah'ı gösteren bir delil, bir âyet bulur. Akla, kalbe ve ruha birlikte hitap ederek, böylece herkeste müşterek fıtrî bir vicdana ulaşmasını bilir. İnsandaki akıl, duygular ve kalp, yani bütün latifeler ondan aynı zamanda, müştereken gıdalarını alırlar.[245] Tabii ki bu da ancak insana verilen akıl ve tefekkür melekesiyle mümkün olmaktadır. Zaten onu diğer yaratıklardan üstün ve farklı kılan da bu özellikleridir.

Şüphesiz insan fikir sahibidir. Kendisini ve evreni düşünecek olursa evrende tek hakim kudretin varlığına ve birliğine iman edecek ve onunla ilgilenecektir. Evreni ve içindekileri yaratıp idare eden yüce Yaratıcıya karşı vazifemiz, O'nu bilmek ve O'na karşı kulluk yapmaktır.[246]

Allah'ın insan tarafından bilinmesi, O'nun kendisini insana bildirmesi iledir. Kur'ân'da Allah kendisini insana tanıtmıştır. Kur'ân'da birçok âyetin Ulûhiyyet konusuyla yakından ilgili olduğu müşahede edilir. Kur'ân'ın ortaya koyduğu Allah inancı, Allah'ı insan hayatından dışlayan bir anlayış olmayıp aksine ilmi ve tasarrufları ile zerreden küreye, hücreden organa yarattığı her şeyin her an yanında olan ve görünen-görünmeyen tüm varlıkları kuşatan bir Allah inancıdır. Allah-kul (insan) ilişkisinde kulun her halinin ve her şeyinin Allah tarafından bilinmesi Allah-kul ilişkisinin temel noktalarından birini teşkil eder. İnsanın kurtuluşu kendini yaratan Allah'ı tanıması ile mümkün olacaktır. Kur'ân'da Allah'ın tanıtılması ve

---

[244] Bkz. Fâtır, 35/28.
[245] Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor?*, s. 362.
[246] Ahmed Hamdi Akseki, *Ahlâk Dersleri*, İstanbul-1968, s. 281

insanın Allah'ı tanıması, Allah-kul (insan) münasebetini teşkil eder.[247] Tabii ki Allah'ın kul tarafından tanınıp bilinmesinin bir takım göstergeleri ve sonuçları olacaktır. Allah'ın tanınıp bilinmesine tasavvuf ilminde "marifetullâh" denmektedir ve buna tasavvuf erbabı birtakım değişik izah ve tanımlar da getirmişlerdir. Tasavvufî perspektifte ise Allah şuuru ve marifetullâhın temeli sevgiye dayanmaktadır.

"Ma'rifetullâh'ın alâmeti, Allah'ı sevmek ve her emrine itaat etmektir. Allah'ın kullarına ihsanı iki şeydir: Biri Ma'rifetullâh, diğeri Muhabbetullâhtır. Ma'rifetullâh, gönülde nur ve ışıktır. Muhabbetullâh, Allah'tan gayrı sevgileri yakan bir ateştir. Allah'ı bilmek, O'nu daima anmakla hayat bulmaktır. Allah'ın zikrinden uzak kalmak O'nu unutmak, cehalet karanlığına dalmaktır. Ma'rifetullâh, her şeyde Allah'ın kudretini bulmak ve herhalde, kendi güç ve kuvvetinden sıyrılmak ve yalnız O'na güvenmektir. Ma'rifetullâh, nefsiyle Allah'tan gayrısını terkeden bir kalple Hakk'ın huzurunda bulunmaktır. Ma'rifetullâhın hakikati, Allah'ı dille zikretmek, sevgisini kalpte yaşatmak ve bu gayretle huzuruna gitmektir. Ma'rifetullâh, canda bir inançtır ki, bütün vücut organları onunla rahata erer ve gönülde bir hayattır ki, ruh onunla mutmaindir, huzur içindedir. Ma'rifetullâh, Allah'ı bilmek ve tanımakla kazanılır.[248]"

Allah'ın, iman eden müminin kalbine hidâyet vermesi, imanı yazması, onları desteklemesi, imanı sevdirip küfrü, fıskı ve isyanı kerih göstermesi,[249] Allah-kul ilişkisinin temelini oluşturur. İman ve ibadet, insanı Allah'ın huzuruna götürür, Allah'ı anmaya götürür. "*O'dur ki gökleri ve yeri altı günde yaratıp sonra Arş'ına kuruldu. Yere gireni ve yerden çıkanı, gökten ineni ve göğe yükseleni bilir. Hasılı siz nerede olursanız olun O, ilmi ve kudreti ile sizinle beraberdir. Allah bütün yaptıklarınızı görür.*" (Hadîd, 57/4), "*Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin kendisine fısıldadıklarını biliriz ve biz ona şah damarından daha yakınız.*" (Kâf, 50/16) şuuruna götürür. Allah'ın, "şahdamarından daha yakın olması"; O'nun, insanı bütün halleriyle iyi bilmesi ve hiçbir şeyin O'ndan gizli kalmamasıdır.[250]

---

247 Hidayet Aköz, *Kur'ân'da Allah-Kul İlişkisi*, s. 20-22.
248 İbrahim Hakkı Erzurumlu, *İnsan-ı Kâmil*, (Sad. İ. Turgut Ulusoy), İstanbul ts., s. 34-35.
249 Bkz. Hucurât, 49/7.
250 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, VII, 123.

Ayrıca bu ifade; "her şeyi elinde tutan ve doğrudan doğruya kontrol eden kuvveti tasvir etmektedir. Eğer gönüller bu ifadenin muhtevasını gözler önünde canlandırabilseydi, hiç kimse Allah'ın razı olmayacağı bir şeyi işleme cesaretini gösteremezdi.[251]" İnsanın Allah bilincine ulaşması ve devamlı olarak O'nunla olduğuna inanması, her an O'nu hissedebilmekle ve bu bilgiyi önce zihinde daha sonra da pratikte yaşamakla mümkündür. İnsana daima Allah'ı hatırlatma ise, hayatını ubûdiyet şuuru içinde sürdürmesidir. Allah'ı zikretmenin özü de bu olsa gerektir. Çoğunlukla inanmış insanlar, Allah'ı en çok tanıtan isimleri ve sıfatlarını daima zikrederler. Fakat buna rağmen, toplum içinde isyan ve zulümler devam etmektedir. Bizce bunun sebebi, daima zikredilen Allah'ın esmâ ve sıfât tecellileriyle hükümlerinin, kâinâtta her an ve sâniye câri olduğunu hissedememektir, bu şuurdan gaflette olmaktır.

Yüce Allah'ın vahdâniyet ve kudretine delalet eden âyetlerini terkedip onlara bakmayan ve Allah şuuruna varıp inanmayan insanı O, Cehennem azabı içinde bırakıp unutur.[252] "*Buyurur ki: Bu böyledir. Nasıl âyetlerimiz sana geldiğinde sen onları unuttuysan, bugün de sen öyle unutulur, bir kenara atılırsın!*" (Tâhâ, 20/126) İnsan, iradesiyle Allah'ı bilmekten nisyan ederse, Allah da onun bu davranışını kendisinden perdelemek suretiyle karşılar.[253]

Allah'ı arayış ve O'na yöneliş de bilinçli olmalıdır. Şuursuzca yapılan Yaratıcı'yı arama ve tanıma faaliyeti neticede şuursuz bir kulluk yaşantısına da yolaçabilir.

"Cahillerin görünüşte olan ve bir görünüşten ibaret bulunan Allah'a yönelmeleri ruhsuz bir bedene benzer. Onlar hangi türlü yönelirlerse yönelsinler, nefislerinde ölüden farksızdırlar. Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) de: "Nefsini bilen Rabb'ini bilir"[254] buyurmuşlardır. Kalp huzuru da ancak hakikati bilmekle mümkündür. Kalpten murat da özellikle Tasavvufta, Allah'a karşı gaflette, dolayısıyla esfelde olmayan belirli yüksek

---

[251] Seyyid Kutub, *Fî Zılâl*, VII, 556.
[252] Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, XI, 172. Ayrıca bkz. Ebû Hayyân, *a.g.e.*, VI, 266.
[253] Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor?*, s. 287.
[254] Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, 262.

bir his, Allah'ın güzel isimlerinden latif güzel ismine mazhar bir latifedir. Nefsi bilmekten murat da Rabbi bilmektir. Çünkü nefsini bilmeyen nereye ibadet edeceğini de bilmez. Daha doğrusu böyle bir kimsenin ibadeti Rabbların Rabbına değil de kendi tasavvurundaki Rabba, yani kayıtlı Rabba, yani putadır. Halbuki ibadet ise ancak, kalpte idrak edilen ve gizlenilen hakikatlerin tamamıyla tefekkür edilerek ve hatırlanarak Allah'a olan muhabbetin şiddetlendirilmesi ve şükranların da ziyadeleştirilmesi ile tamam olur.[255]"

Şöyle söyleyebiliriz: İslâm felsefesindeki insan-Allah ilişkisi, dönüşümlü bir ilişkidir. Buna göre kendini "bilmek" Allah'ı bilmekle eş anlamlıdır. Hatta birincisi, ikincisi için bir mukaddime niteliğindedir.[256]

2. Ubûdiyet

Araştırmamızın asıl konusu olan Ubûdiyet; iki yönlü Allah-insan ilişkisinin, insandan Allah'a doğru olan ilişki alanını oluşturmaktadır. Buraya kadar anlatılanlar ise, Allah'tan insana doğru olan ilişki alanları idi. Bunu işlememizin sebebi, insanın Yaratıcısı ile kurduğu ilişkilerin tamamı demek olan Ubûdiyetin bir temele oturtulması ve çalışmamızın bu esas üzerine bina edilmesinin lüzumudur. Allah'tan insana olan yaratma, rızık verip yaşatma, kitap ve peygamber gönderme, daha sonra da öldürme gibi dünyadaki ilgi ve yönelişlerden sonra, artık şimdi sıra insandadır ve onun, Yaratıcısının ilgisine vereceği karşılıktadır. Bu konu zaten çalışmamızın bundan sonraki kısmının tamamını oluşturacağı ve detaylı olarak inceleneceği için burada sadece konuya, bir temel olması açısından temas edilecektir.

İnsan; yaşadığı çevre ve olaylarla kendisi arasında bir ilgi kurmaya çalışmış, bir yaratıcı ve onun koyduğu kurallarla bu kurallara uyma ihtiyacı duymuştur.[257]

Yukarıda da değindiğimiz gibi insanın asıl yaratılış gayesi Allah'a ubûdiyettir yani, sebeb-i vücudu budur. Kur'ân-ı Kerîm bu hususu çok

---

[255] Cavit Sunar, *Tasavvuf Felsefesi veya Gerçek Felsefe*, A.Ü.İ.F.Yayınları, Ankara -1974, s. 185.
[256] Ali Şeriâtî, *İnsan*, s. 110-111.
[257] Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, s. 23-24.

açık ve net bir şekilde ifade etmiştir. ***"Ben cinleri ve insanları, sırf Beni tanıyıp yalnız Bana ibadet etsinler diye yarattım."*** (Zâriyât, 51/56) İşte insanın Allah'la kuracağı tek ve en kuvvetli ilişki, onun yaratılış sebebi olan Ubûdiyettir. Ayrıca bu, "kul ile Rabbi arasında yüce ve şerefli bir nisbettir. İbâdet ile kul, Rabbine intisab eder, O'na mensup olduğunu, O'nun mülkünde çalıştığını bildirmiş olur."[258]

İnsanın, Allah'ın fiiline olan ahlâkî tepkisi Kur'ânî görüş açısından dinin kendisidir. Zira insanın Allah'a, O'nun da insanoğluna yönelik başlattığı tutuma karşılık, şu ya da bu tür bir tavır alması icap ettiğini ve insanın, Allah'ın emir ve uyarılarına karşı şöyle ya da böyle bir davranışta bulunmasının gerektiğinin söylenmesi, hem ahlâkî hem de dînî öğreti niteliğindedir.[259]

Kulun iman etmesi, Allah-kul (insan) ilişkisinde bir köprü oluşturmuştur. Allah-kul (insan) ilişkisi açısından sıra kuldadır. Allah, kulunu hiç yoktan yaratmış, onu türlü meziyet ve kabiliyetlerle donatmış, bir elçi ve kitap göndermiştir. Tabir yerinde ise Allah'tan kula üç adım atılmış, artık kuldan da Yaratana bir yönelme ve bir iman beklenmiştir. Şâyet kuldan bu beklenen gerçekleşmezse artık o, kâfir bir insan olarak terkedilecektir. "*Şu muhakkak ki, Allah kâfirleri rahmetinden kovmuş ve onlara çılgın bir ateş hazırlamıştır.*" (Ahzâb, 33/64) Allah-kul (insan) ilişkisinde iman, kulun Allah'tan yana attığı ilk adım ve Allah'ın bahşettiği maddi ve mânevî nimetlere karşı verdiği ilk karşılıktır. Kulun iman etmesiyle Allah-kul(-insan) ilişkisinin yeni bir boyut kazandığını görüyoruz. İman aşamasına kadar kulun yapacağı hiçbir şeyinin olmadığını ve bu aşamaya kadar ilgi ve ilişkinin hep Allah'tan kula yönelik olduğunu, kulun imanı ile Allah'ın kuluna olan ilgisinin yeni bir aşama ile devam ettiğini ve böylece esas Allah-kul ilişkisinin bundan sonra başlamış olduğunu görüyoruz.[260] İşte bu ilişki, insanın Allah karşısındaki tüm faaliyet alanını, duruşunu yani ubûdiyetinin temelini oluşturmaktadır.

Ubûdiyet insanın sebeb-i hilkati olarak bildirilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'e

---

[258] Suat Yıldırım, *İbâdet ve Hayat Nizamı,* Yeni Ümit Dergisi, İstanbul-1989, III, 4.
[259] Izutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 37.
[260] Hidayet Aköz, *Kur'ân'da Allah-Kul İlişkisi,* s. 102-103.

göre, Allah Teâlâ'nın hiçbir şeye ihtiyacı olmadığı halde kullarından beklediği tek şey, sadece kendisine kulluk etmeleridir.

Kulluğu, "abd" kelimesinin "köle" anlamına dayanarak yorumlayan Izutsu bunu, kul ile mabudu arasında bir iletişim yolu olarak değerlendirmekte ve şöyle demektedir:

"Rab-kul münasebetinde Allah Rab (efendi), insan da O'nun kölesi, abdi'dir... Şimdi Allah, tek mutlak hakim olduğu için insan O'na karşı tam bir teslimiyetle hareket edecek, O'na boyun eğecektir. Başka bir hareket tarzı, insan için mümkün değildir. Kısaca kul (**abd),** kul gibi davranacaktır. Kulun ilk görevi, efendisine sadakatle hizmet etmek, O'nun her arzusunu yerine getirmek, O'nun emirlerine can-ı gönülden uymaktır. "*(O) göklerin, yerin ve o ikisinin arasında olan her şeyin Rabbidir. Öyleyse yalnız O'na kulluk et. O'na ibadetinde sabır ve sebat göster. O'na denk ve adaş olacak hiç kimse bilir misin?*" (Meryem, 19/65) Onun için Kur'ân'da itaat, teslimiyet ve tevazu ifade eden terimlere çok önem verilmiştir."[261] İbadet bütün olarak insandan Allah'a doğru olan sözsüz haberleşme yoludur; mesela namaz, insanın Allah ile doğrudan temas kurduğu bir ibadet şeklidir.[262] İnsan bütün ubûdiyet hayatında daima canlı ve taze bir ilişki içindedir. "*Bu durumda her kim mümin olarak iyi davranışlar yaparsa onun çabasını görmezlikten gelmek olmaz. Zira biz onu yazmaktayız.*" (Enbiyâ, 21/94) Bu âyetin tefsirinde Seyyid Kutub şu tespitleri yapmaktadır: "Kur'ân, ne zaman amel ve mükâfattan bahsetse, mutlaka iman ile sâlih ameli birleştirir. Bunun için donuk, âtıl, çalışmaya elverişsiz bir imanın mükâfatı olmaz. İman esasına dayanmayan temelden kopmuş bir amelin de karşılığı olmaz."[263]

Allah-kul (insan) ilişkisinin bir yönü de duâ-icâbet ilişkisidir. Duâ; insanın acziyetinin ve muhtaçlığının, Yüce Allah'ın kudret ve rahmetiyle iritibat kurmasıdır. Bu irtibatla insan, yüksek bir seviyeye ulaşır. İşte bu seviye de, onu diğer varlıklardan ayrıcalıklı yapan ve onların üstünde bir mevkiye çıkaran özelliktir.

---

261 Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s. 251-252.
262 Izutsu, *a.g e.*, s. 186.
263 Seyyid Kutub, *Fî Zılâl*, V, 563.

Ubûdiyet, insanın hayvanlardan ayrıldığı ilâhî bir özdür ve bu da; insanda hareket, canlılık ve motivasyon kuvvetinin kaynağıdır. İnsanın ubûdiyeti ve bu konudaki şuuru, sadece kendi iç dünyası ve yakın çevresini değil, belki tüm dünyayı hem de asırlarca etkilemiş bir role sahiptir.

Değişik zamanlarda insanların kâinâtın yaratıcısı konusundaki düşüncesi, medeniyetlerin ve fikir hareketlerinin akışına göre farklılık arzetmiştir. Demek ki insanın özünde, kendisiyle kurulan ilişkinin farkına varıp bu ilgiye cevap verme olgusu mevcuttur. İşte bu noktada insana en büyük değeri yine Kur'ân vermiş ve onun Mutlak Varlık'tan başkasına bağlanıp boyun eğmesine razı olmamıştır. "*Ey Âdemoğulları! Size; sakın şeytana tapmayın; çünkü o, sizin apaçık düşmanınızdır; ve bana kulluk ediniz, doğru yol budur" demedim mi?*" (Yâsin, 36/61-62) Burada zikredilen "Şeytana ibâdet"; iğvâ verdiği ve süslü gösterdiği konularda ona tâbi olup itâat etmek, anlamına gelir.[264]

Kur'ân-ı Kerîm, insanın şahsiyetine çok önem verir; onun, yalnız Allah'a boyun eğmesini, sadece O'na tapmasını doğru bulur ve bunu emreder. Çünkü insanın varlığının ve bu varlığın devamını sağlayan levazımın kaynağı ve onları karşılıksız veren, her zaman da vermekte devam eden Allah'tır. İyi insan her an Allah'ın, kendi varlığının kaynağı olduğunu hatırlar, diğerleri ancak etrafındaki varlıklardan ümitlerini kestikleri anda Allah'ı anarlar.[265] Bunun sebebi, iyi insanın kendi gücünü ve değerini her an bilmesi; diğerlerinin ise acz içinde kaldıkları anda kendilerinin bu acizliğini fiilen duymuş olmalarıdır ki, gerçek dayanılacak varlığı o zaman hatırlarlar.[266] Bu noktaya dair ünlü Dinler Tarihi araştırıcısı Eliade de şu tespitlerde bulunmaktadır:

"Unutulan ya da ihmal edilen yüce Varlık'ın özellikle göksel bölgelerden gelen bir tehdit (kuraklık, fırtına, salgınlar, vb.) sırasında bazen anımsandığı da olur. Genel olarak bu unutulmuş Tanrı'ya; kaynaklar tükendiğinde, öbür tanrısal figürlere yönelik bütün girişimlerden sonuç alınamayınca başvurulur. Ora onların yüce Tanrısı Darmeş'tir. Bir bunalım

---

264 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît,* VII, 328.
265 Bkz. Yûnus, 10/22; İsrâ, 17/66-67.
266 Hüseyin Atay, *İslâmda Olgun İnsan (İnsan-ı Kâmil), A.Ü.İ.F.D.*, Ankara -1967, XV, 167,

durumunda, kendisine beyaz bir horoz kurban edilir ve şöyle seslenilir: "Her yolu denedik, aman bir sen kaldın bizi kurtaracak.... Ey Tanrım! Sen bizim yaratıcımızsın, acı bize!." Aynı biçimde İbrânîler, tarihin kendilerine olanak tanıdığı her sefer, bir barış ve iktisadi açıdan görece bir gelişme dönemi yaşadıkları her sefer, Yehova'dan uzaklaşırlar ve Baal'lere, Astarte'lere yaklaşırlardı; ama tarihsel felaketlerden dolayı zorunlu olarak Tanrı'ya yaklaşırlardı. "O zaman Rabba seslendiler ve şöyle dediler: Günah işledik. Çünkü Rabbi bırakıp Baal'lere ve Astarte'lere hizmet ettik; ama şimdi, sen bizleri düşmanlarımızın elinden kurtar, biz de sana hizmet edeceğiz." (I. Samuel, XII, 10)."[267]

Malumdur ki her ilmin bir konusu olduğu gibi, Kur'ân'ın da bir konusu vardır. Bu da, Allah ile âlem ve insanlar arasındaki alaka ve münasebettir. Elmalılı bu ilişkinin, Ulûhiyyet-ubûdiyet alakası olarak Besmele'de bulunduğunu, sonra sırası ile önce Fatiha'da, sonra bütün Kur'ân'da tedrici olarak tafsil edildiğini ifade etmektedir.[268] Zira Kur'ân, Allah'ın insana konuşması ve hitabıdır. Çünkü Kur'ân, insan kitabıdır ve tamamen insanı hedef alır.[269] Bu ifade yanlış anlaşılmasın. Bizim bundan kastımız; Kur'ân'ın, insanların anlayabileceği bir üslupta, hükümleri onlar tarafından uygulanabilecek seviyede bir kolaylığa ve özelliğe sahip kitap olduğunu ifade etmektir. Yoksa o, elbette bir beşerin değil, Allah Teâlâ'nın sözüdür.[270]

Kur'ân sadece ibadetlerde değil, günlük, haftalık, aylık, senelik yaşayışta ve hatta bütün ömür boyunca, insanı Allah ile münasebete getirir. İnsan, Cenab-ı Hakk'ın, her haline uygun bir ismiyle O'na yönelir. En derûnî duygu, üzüntü, tasa, şikâyet ve ihtiyaçlarını doğrudan doğruya Rabb'ına açar. "*(Ya'kub:) Ben sadece gam ve kederimi Allah'a arzediyorum. Ve ben sizin bilemeyeceğiniz şeyleri Allah tarafından (vahiy ile)*

---

267 Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, s. 95.

268 Elmalılı, *Hak Dini*, I, 17-18.

269 Derâdike, Sâlih Mûsâ, *el-İnsân fi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Hicret, Dımaşk-1987, s. 15; Fazlurrahmân, *Ana Konularıyla Kur'ân*, (çev. Alpaslan Açıkgenç), Fecr Yayınları, Ankara -1993, s. 39.

270 İlgili âyetler için bkz. Nisâ, 4/166; Yûnus, 10/37; Hûd, 11/1; Furkân, 25/6; Şuarâ, 26/192, 210; Neml, 27/6; Secde, 32/2-3; Yâsîn, 36/3; Zümer, 39/1; Mü'min, 40/2; Fussılet, 41/2, 42; Câsiye, 45/2; Ahkâf, 46/2; Vâkıa, 56/80; Hâkka, 69/41-43.

biliyorum, dedi." (Yusuf, 12/86) Çünkü her isteği verecek O'dur.[271] "*Allah: Ey Mûsâ! dedi, istediğin sana verildi.*" (Tâhâ, 20/36)

İnsanın tüm yaratıklara karşı yegane üstünlüğü, onun iradesidir. Yani hiçbir hayvan ve bitki kendi fıtratlarının hilafına hareket edemezken insan, kendi fıtratı ve içgüdüsünün aksine hareket edebilen yegane varlıktır. "Kendisine, yaratılıştan belirlenen bir rotaya, bedeninin maddî ve mânevî ihtiyaçlarına bile kafa tutabilen yegane varlık insandır. Kendisinin iyiliğine olan şeylerin tersini bile yapabilir. Hem aklın gösterdiği doğrultuda ve hem de aklın muhalefet ettiği doğrultuda davranışlar sergileyebilir. İyi ya da kötü olmakta hürdür. Hem **balçık** olabilir, hem de **Allah'ı isteyen**. Kısaca irade, insanın en büyük özelliğidir. İşte Allah ve insan arasındaki **akrabalık** da buradan kaynaklanıyor."[272]

İslâm dinini hür kâinât sistemi olarak değerlendiren Hüseyin Atay; ubûdiyeti, belli birkaç hareket ve form olarak daraltılmış ibadet anlamından çıkararak, hayatın tüm alanlarını kapsayan bir kavram olarak tanımlamaktadır.[273]

İnsanın bir iradeye sahip oluşu, onun ubûdiyetle sorumlu olmasının temelini oluşturur. İşte insanın iradeli, hür, seçerek ve sonucundan da sorumlu olduğunu kabul ederek yaşadığı tüm hayata ve bütün davranışlarına en geniş anlamda Ubûdiyet diyebiliriz. Yani insandan Allah'a ilişki alanının en genişi, ubûdiyet olmaktadır ve belli birkaç hareket formu bu alanı kapsayamaz.

3. Şükür

Baştan beri anlattığımız Allah-insan ilişkisinde insanın; Allah'ın insana yönelik tüm fiil ve davranışlarına bir karşılık verme ihtiyacını hissetmesi, bütün sahip olduğu şeylerin bir yerden verildiğini bilmesi ve buna bir karşılığın icap ettiğini görmesi, insanın gönlünde bir minnettarlık hissi doğurur. Belki ubûdiyeti en geniş anlamıyla bir şükür faaliyeti olarak da değerlendirebiliriz. Yukarıda da ifade edildiği gibi Allah-insan ilişkisi,

---

271 Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor?*, s. 227.
272 Ali Şeriati, *İnsan*, s. 17-19.
273 Bkz. Hüseyin Atay, *İslâmda Olgun İnsan, A.Ü.İ.F.D.*, XV, 155-156.

dönüşümlü bir ilişkidir. Kur'ân da bunu çok net bir şekilde dile getirmektedir: "*Öyle ise siz beni anın ki ben de sizi anayım. Bana şükredin; sakın bana nankörlük etmeyin!*" (Bakara, 2/152)[274] Âyette geçen "Allah ile kulların karşılıklı birbirlerini anmalarını" şu şekilde anlayabiliriz: "Kul, Allah'ı tâat ve ibâdetle anar; Allah da onu, sevap ve mağfiretle anar."[275] Yani sanki şöyle denmek isteniyor: "Siz Bana nasıl davranırsanız, Ben de size öyle davranırım."[276] İşte bu noktayı en güzel anlatan Hz. Peygamber'in (sallallahu aleyhi ve sellem) şu sözlerini burada zikretmek konuyu daha iyi aydınlatacaktır: "Allah Teâlâ buyuruyor ki: Kim Beni kendi nefsinde zikrederse, Ben de onu Kendimde zikrederim. Kim de Beni bir toplulukta zikrederse, Ben de onu, ondan daha hayırlı bir toplulukta zikrederim."[277]

Izutsu inanç ve ubûdiyetin temelini şükür ve minnettarlık duygusuna bağladığı değerlendirmesinde şunları ifade etmektedir: "İslâm'da inancın temel noktalarından biri de şükran ve minnettarlık hissidir. Bu, Kur'ân'daki "lütufkâr Allah", "insanların ve tüm varlıkların müşfik sahibi" kavramının mütekabilidir. Gerçekten Kur'ân, her şeye gücü yeten Allah'ın, hiçbir varlıktan esirgemediği, tümü ile karşılıksız ihsan eylemlerini vurgulamaktan hiç geri durmamaktadır. Bunun karşılığında insan da O'na, lütfu ve iyiliği için şükranını ifade görevini borçlanır."[278]

Şükür, Allah'ın başlattığı iyiliğin, insan tarafından karşılığıdır ve bundan dolayı en karakteristik ilâhî sıfatlarla ayrılmaz bir bağ kurmuştur.[279]

Allah'ın bazı âyetleri vardır ki bunlar, insanların zihinlerinde derin bir minnettarlık hissi uyandırmak içindir ve bu bilhassa, O'nu sınırsız rahmet ve merhamet sahibi olarak gösteren âyetler için geçerlidir. Kur'ân devamlı, Allah'ın insanlara yaptığı iyilikleri vurgular. Kendisine bahşolunan bütün değerli ikramlar karşılığında insandan beklenen ise, Allah'a karşı derin bir

---

274 Ayrıca bkz. Bakara, 2/172; Nahl, 16/78, 114; Ankebût, 29/17; Zümer, 39/66.

275 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, I, 619.

276 Rızâ, Muhammed Reşîd, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm (Tefsîru'l-Menâr)*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût-1973, II, 32.

277 Buhârî, *Tevhîd* 15, 42; Müslim, *Zikir* 2, 18-19, 21; Tirmizî, *Dea'vât* 121; İbn Mâce, *Edeb* 52, 58; Ahmed b. Hanbel, II, 251, 405.

278 Izutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 48.

279 Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s. 295.

şükran beslemesidir. Büyük ilgi ile gözlemlenecek bir husus, genel olarak Kur'ân'ın nazarındaki "şükrün" tek yanlı olmayıp, karşılıklı oluşudur. Allah'ın ikramlarına karşılık şükretme görevi insana düşüyorsa, Allah'ın da bu şükrana karşı şükran ile mukabele etmesi beklenmektedir. İşte bu tür karşılıklı şükür, Allah ile insanlar arasındaki ideal ilişki biçimidir.[280] "*Eğer siz iman eder ve şükrederseniz, Allah size neden azap etsin! Allah şükre karşılık veren ve her şeyi bilendir.*" (Nisâ, 4/147)

Nimetleri tanıyıp bilmek ve bunlar için Allah'a şükretmek, nimetleri vereni tanımaya ve O'na iman etmeye götüren bir yoldur.[281] "*Hatırlayın ki Rabbiniz size: Eğer şükrederseniz, elbette size (nimetimi) artıracağım ve eğer nankörlük ederseniz hiç şüphesiz azabım çok şiddetlidir! diye bildirmişti*" (İbrâhim, 14/7), "*Öyle ise siz beni (ibadetle) anın ki ben de sizi anayım. Bana şükredin; sakın bana nankörlük etmeyin!*" (Bakara, 2/152)

İbadet duygusunun insanlarda olan minnettarlık duygusuna dayandığını görüyoruz. Minnettarlık duygusunun da fıtrî olduğu bir gerçektir. Hangi inanca sahip olursa olsun bütün insanların yapılan bir iyilik karşısında minnettar kalmamaları mümkün değildir. İnsan kendine yapılan iyiliğin en büyüğü olarak hayatının kurtarılmasını görür. Biraz düşünecek olsa herhalde hayatın hiç yokken verilmesi, kurtarılmasından öncedir. Öyleyse, özellikle inanan insan kendisini yaratana elbette minnettar kalacak, ilgi duyacak ve ibadet edecektir.[282] Binaenaleyh bu husus Kur'ân'da da açıkça belirtilmiştir: "*Bana ne olmuş ki, beni yaratana ibadet etmeyecekmişim! Halbuki, hepiniz O'na döndürüleceksiniz.*" (Yâsin, 36/22)

Allah-kul ilişkisinde ilk teşebbüs, Allah'ın kulunu yaratmasıyla başlatılmış oluyor. Yaratma olayından sonra da yine Allah'ın ilgisi devam ediyor. Kuluna (kullarına) peygamber ve kitap gönderiyor, bundan sonra da kuluna bir takım görevler düştüğünü bildiriyor. Bu görevler kulun elçiye ve kitaba iman ederek Allah'a yönelmesi, O'nu tanıması, bilmesi, O'na ibadet ve itaat etmesi, nimetlerine şükretmesi, O'na isyan etmemesi, yasaklarından kaçınması, kısaca O'nu bilip O'na kulluk etmesidir. Allah-kul

---

280 Izutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 266-267.
281 Rızâ, Muhammed Reşîd, *Tefsîru'l-Menâr,* V, 476.
282 Hidayet Aköz, *Kur'ân'da Allah-Kul İlişkisi,* s. 18.

ilişkisi, sadece mümin olanlara mahsus kalmıyor. Bu ilişki mümin-kâfir, itâatkâr-âsî, küçük-büyük, yaratılan ve yaratılması takdir edilen herkesi kapsıyor. Çünkü; "*Göklerde olan, yerde olan herkes, ihtiyaçları için O'na yalvarır. (Bütün bunları gerçekleştirmek için) O, her an yeni tecellilerle iş başındadır. O halde Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlayabilirsiniz?*"[283] Böyle bir ilişki yoğunluğundan hiçbir insan ve hiçbir varlık kurtulamaz.

Kur'ân'daki ubûdiyet, insanı kendisinden aşağı olana secde etmekten kurtarıp Yüce Yaratıcıya kulluk etmeye yükseltmektir. Zaten Kur'ân'da vurgulanan da; insanın başkasına değil, sadece Allah'a ubûdiyette bulunması için yaratıldığı gerçeğidir.[284] Bu, insanı aslen onun emrine verilen sıradan mahlukat ile tabiatın zahirine ibadet etmekten uzak tutmak ve böylece onu hem şereflendirmek, hem de yaratılışına layık bir seviyeye yükseltmek demektir. Bütün bunlar insanoğlunun dünya ve ahiret'teki maslahatı konusuna girer. İbadet; insanın hakikatini vurgulamak ve üzerine halife yapıldığı şu yeryüzündeki rolünü daimi olarak açıklamak demektir.[285]

Hülasa, Allah'tan insana, insandan Allah'a dönüşümlü bir ilişki vardır. Fakat Allah Teâlâ bunda zorunlu değil, bilakis bu O'nun kullarına bir lütfudur. İnsan ise sonuçlarını kabullenerek iyi ya da kötü yolda götüreceği ilişkiden birini seçmek durumundadır. İşte insandan Yaratıcı'ya yönelen ilişki de, tüm kapsam ve genişliği ile Ubûdiyettir.

---

283 Rahmân, 55/29-30.
284 Bkz. Zâriyât, 51/56.
285 Derâdike, *el-İnsân fi'l-Kur'ân*, s. 43.

İkinci Bölüm

UBÛDİYETLE İLGİLİ KAVRAMLAR VE İBADETLE ARASINDAKİ FARKLAR

UBÛDİYETLE İLGİLİ KAVRAMLAR VE İBADETLE ARASINDAKİ FARKLAR

A- KAVRAMLAR

Varlıklar içinde en güzel ve mükemmel şekilde yaratılmış insan, hem kendisiyle hem de çevresiyle iletişim halindedir. Şüphesiz bu iletişimin bazı yolları ve vasıtaları vardır. Bunlardan en önemlisi, konuşma ve anlama kabiliyetidir. Bu kabiliyetin temel vasıtaları da dil ve akıldır. İnsanlar kelimelerle konuşur, manalarla düşünürler. Kelimelerin sahip olduğu anlamlar, onları kullanan insanların iç ve dış dünyalarında yaşadıkları olaylardan beslenip etkilenirler. Dolayısıyla da bir kavramı iyi şekilde anlamak; o kavramla birinci ve tali derecede ilgili kelimeleri, onların anlam alanlarını inceleme ve irdeleyip değerlendirme çabasını gerektirir.

Biz de bu bölümde araştırma konumuz olan Ubûdiyet kavramını; başta bu kavramın adını aldığı kelimenin kökü olan "Abd"yi incelemeye çalışacağız. "Abd'"nin dışında ele aldığımız diğer kavramlar da, sadece ubûdiyetin gerek sözlük gerekse dînî anlamı ve içeriği ile alâkası olanlardan oluşmaktadır. Bu kavramların dizilişinde gözettiğimiz esas şudur: "Din", "Nüsük" ve "Duâ" kavramlarını; "Abd"nin muhtevasıyla birinci derecede ilgileri nedeniyle ilk üç sırada ele aldık. Diğerlerinde ise; "Abd"nin sözlük anlamları ve muhtevası bakımından ikinci derecede ilgili olmaları nedeniyle bir sıralamaya gitmeyi uygun gördük.

1. Abd

Ubûdiyetle ilgili incelenecek ilk kavram "Abd"dir. Bu kelimeyi; sözlük anlamları, Kur'ân'daki kullanımları ve bunların manaları yönünden detaylı olarak ele almaya çalışacağız. Muhtevasının geniş olmasından dolayı bu kavrama ait bilgileri; daha derli-toplu olarak sunulması ve konunun daha kolay anlaşılması amacıyla iki ara başlık altında aktarmaya çalışacağız. Bu ara başlıklar sadece "Abd" kavramında kullanılacaktır.

a) "Abd"nin Sözlük Anlamları

"Abd" kelimesinin sözlükte iki zıt anlamı vardır. Birincisi; "yumuşaklık ve zillet (düşüklük, kıymetsizlik)", ikincisi ise "sertlik-kabalık ve şiddet"tir. Bu kelime asıl itibariyle insanı niteleyen olup, "hür, serbest"in zıddı olan "köle"; Yaratıcı karşısında ise "kul" anlamına gelir. "Abd", hür olsun köle olsun "insan" demektir ve böylece insanın, Yaratıcısı için terbiye edilip yetiştirilmiş olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu kelimenin "köle" anlamındaki çoğulu "Abîd, Abûd" şeklinde gelirken; "Allah'ın kulu" anlamında ism-i fâili "Âbid"in çoğulu da "Ibâd" vezninde gelmiştir. Bu iki anlamın birbirinden ayrılması gerektiği hususunda ekseri alimler icma etmişlerdir. "Abude= köle oldu ve köleliği kabul etti" anlamına gelen bu kökten Araplar fiil türetmemişler ve böyle bir fiil de hem bilinmemekte ve hem de kullanılmamaktadır. Fakat "Abude-ya'budü-ıbâdeten" vezni ise sadece "Allah'a kulluk yapan kimse" için kullanılır. Bu kökten türeyen mezid ism-i fâili "Müteabbid" ise, "sadece Allah'a ibadet eden" demektir. "Tâğût'un hizmetçileri" anlamında müşriklere "Abedetü't-Tâğût" denilir; Müslümanlara ise, "Allah'a kulluk edenler" anlamında "Ubbâd" veya "Ibâd" şeklinde kullanılır. "A-b-d" fiilinin masdarı "Ibâdeten, Ubûdeten, Ubûdiyyeten" olarak üç şekilde gelir. Bunlardan "Ubûdet"; "kölelik" anlamına gelir.[286]

Aynı kökten masdar olan "İbâdet" ise; "tâat, boyun eğerek itâat etme" anlamına gelir. İsm-i fâili olan "Âbid" de, "Allah'ı birleyen Tek kabul

[286] İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyis*, IV, 205-206; Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, *Tâcü'l-Lüğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye*, (thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr), Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, Beyrut-1990, II, 502-503; Zebîdî, Muhıbbüddîn Ebû Feyz Muhammed Murtazâ, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, (thk. Ali Şîrî), Dâru'l-Fikr, Beyrût-1994, V, 82-84.

eden muvahhid" anlamına gelirken İbnü'l-Enbârî (ö.577/1181) ise buna "Rabbine teslim olan" anlamını ilave etmektedir. Zira, "**iyyâkena'büdü**" (Fâtiha, 1/5) âyeti; "ancak Seni birleyip Tek kabul ederiz" manasını ifade eder. Bu kökten türeyen "Ubûdiyet" lafzı da; "itâat, tâat, boyun eğmek, hudû, alçalmak" anlamlarına gelir. Dolayısıyla ubûdiyetin esasında "zillet" mevcuttur.[287]

el-Ukberî (ö. 616/1219) ise "Abd" maddesine sadece "Abedellâhe" şeklinde bir cümlede kullanarak "Allah'a itâat etti" anlamını vermiş ve yukarıda zikredilen "kölelik" manasını dikkate almamıştır.[288]

er-Râğıb el-İsfahânî ise "Abd" maddesini izah ederken bu kökten gelen "Ubûdiyet" ve "ibadet" terimlerini bazı kısımlara ayırarak tanımlamalarda bulunmaktadır: "Ubûdiyet; itaat ve boyun eğmeyi gösterip izhar etmektir, İbadet ise; Ubûdiyetten daha açık ve belirgindir. Çünkü ibadet, boyun eğmenin en son zirvesidir ve buna layık olup hakeden de sadece Yüce Allah'tır. Şu âyet buna delalet eder: "*Rabbin, sadece kendisine kulluk etmenizi (.....) kesin bir şekilde emretti...*(İsra, 17/23).[289]"

b) "Abd"nin Kur'ân'daki Kullanımları

Kur'ân'da, içerisinde "abd" maddesinin geçtiği âyet sayısı 275'tir.[290] Bu âyetler incelendiğinde görülür ki bu kelime, bilinen sözlük manalarının dışında kullanılmamıştır. Bu da kelimenin cahiliyye ile Kur'ân'daki kullanılışının tek anlamda olduğunu gösterir. Fakat Kur'ân bu ibadeti sadece Allah Teâlâ'ya tahsis etmiştir. Kur'ân "Abîd" ve "Ibâd" sıygalarını ayırmıştır. "Ibâd" kelimesi hem "el" takısı[291] ile hem de zamirlere muzâf

---

287 Cevherî, *a.g.e.*, II, 503; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, III, 270-271; Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût-1986, s. 378; Fîrûzâbâdî, *Besâiru Zevi't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut-ts., IV, 8-9.

288 Ukberî, Ebu'l-Bekâ Abdullah b. Huseyn el-Hanbelî, *el-Meşûfü'l-Mu'lem fî Tertîbi'l-İslâh alâ Hurûfi'l-Mu'cem*, (thk. Yâsîn Muhammed es-Sevvâs), Dâru'l-Fikr, Dımaşk-1983, I, 518.

289 el-Isfehânî, er-Râğıb, *Müfredâtü Elfâzı'l-Kur'ân*, (thk. Safvân Adnân Dâvûdî), Dâru'l-Kalem, Dımaşk -1992, s. 542; Ebu'l-Bekâ, Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî el-Kefevî, *el-Külliyyât Mu'cem fi'l-Mustalahât ve'l-Furûkı'l-Lüğaviyye*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût-1993, s. 583.

290 Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, "abd" md.

291 Râzî; "el" takısı ile marife olarak gelen "el-Ibâd" kelimesinin Kur'ân'da mü'minlere tahsis edildiğini söylemektedir. (Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXVI, 224).

ve ma'rife olarak 97 yerde gelmiştir. Mesela: "Ibâdî, Ibâdinâ, Ibâdike" gibi. Bütün bu kelimeler ile "Allah'a itaat eden sadece O'na karşı ihlâs sahibi olan kullar" kastedilir.[292] Ayrıca "Ibâd" kelimesinin geçtiği birçok âyette, Allah'ın onlardan razı olduğunu, rızık verip ihsanda bulunacağını, rahmetiyle müjdelediğini ve onlara merhamet edeceğini, bütün bunların ancak amelleriyle ilâhî yardıma hak kazanmaları nedeniyle olduğunu görmek mümkündür. "Abîd" kelimesi ise 5 âyette gelmiş olup hepsi de Allah'a isyan edip ve bundan dolayı da O'nun azap ve cezasına müstehak olduklarını anlatır.[293] Bu âyetler, onların yakıcı azabı hakedenler olduğunu gösterir. Bütün bunların neticesinde şunları söyleyebiliriz: "el-Ibâd", "Allah'ın sâlih kulları" anlamına gelen yeni bir Kur'ânî terimdir. "el-Abîd" ise, "Allah'a ibadet ve itaatten yüzçeviren insanlar" anlamına gelen yine Kur'ân'ın kullandığı yeni bir terimdir.[294]

Mukâtil (ö.150/767) ise konuyla ilgili şunları söylüyor: "Kur'ân'daki ibadetin manası üç şekildedir: Birincisi; Allah'ı birlemek, Bir tanımak; ikincisi, itaat etmek; üçüncüsü de, köle ve kölelik."[295]

"Abd" maddesinin Kur'ân'daki kullanılışlarını incelediğimizde ise sözlükteki "köle" ve "Allah'a kulluk etmek" anlamlarının ikisini de görürüz. "Köle" anlamındaki kullanılışı diğer anlamına göre çok azdır.[296] O halde "abd" kelimesi Kur'ân'da hemen hemen tüm formlarıyla birlikte "Yüce Kudrete kulluk yapmak" anlamında kullanılmıştır. Ayrıca bu madde Kur'ân'da bütün sıygalarıyla fiil olarak 120'ye yakın, masdar ve (tekil-ikil ve çoğul şekilde) isim olmak üzere 140'a yakın âyette geçmektedir.[297]

Kur'ân kavramlarıyla ilgili çağdaş çalışmalarda ise bu kavram şu şekilde ele alınmaktadır: "Abd: Kur'ân'daki asli anlamı "hizmetkar-kul"dur.

---

[292] Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 649. İlgili âyetler için bkz. Âl-i İmrân, 3/30; Zuhrûf, 43/68; Sa'd, 38/82-83.

[293] Bkz. Âl-i İmrân, 3/181-182; Enfâl, 8/50-51; Hacc, 22/9-10; Fussilet, 41/45-46; Kâf, 50/28-29.

[294] Ûde, Halil Ebû Ûde, *et-Tetavvuru'd-Dilâlî Beyne Lüğati'ş-Şi'ri'l-Câhilî ve Lüğati'l-Kur'ân'il-Kerîm*, Mektebetü'l-Menâr, Ürdün-1985, s. 143-146.

[295] el-Belhî, Mukâtil b. Süleyman, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (thk. Abdullah M. Şahâta), el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire -1975, s. 288.

[296] Kelimenin "köle" anlamında kullanıldığı yerler için bkz. Bakara, 2/178, 221; Nahl, 16/75; Mü'minûn, 23/47; Nûr, 24/32.

[297] Bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, "abd" md., s. 441-445.

Abd bu anlamıyla, bilfiil ifa edilsin veya edilmesin, insana yaraşan vazifenin ifadesidir; çünkü insanın vazifesi, Yaratıcısı ve Rabbi olan Allah'a hizmet ve kulluk etmektir.... Bilfiil bu vazifeyi ifa ettiğindendir ki, insan hakiki anlamıyla bir *abd* olur."[298]

Muhammed Hamîdullâh da aynı şeyleri söylerken farklı olarak şunları ifade etmektedir: "Abd; hür veya köle olan insan, kul demektir. Kulluk ve itaat Allah'a yapılıyorsa abd, "hür insan"; kula ibadet ediliyorsa "köle" manasına gelir. Kur'ân'da bütün Müslümanlarca "insanların en faziletlisi" kabul edilen Hz. Muhammed (sallallahu aleyhi ve sellem) için, ayrıca diğer peygamberler, cinler, melekler için "'abd" kelimesi kullanılmıştır: "*Ne Mesîh ve ne de Allah'a yakın büyük melekler, Allah'a kul olmaktan kaçınmazlar. Kim O'na kulluktan kaçınır ve kibirlenirse bilsin ki Allah, yarın hepsini huzuruna toplayıp hesaba çekecektir.*" (Nisâ, 4/172), "*Bir gece, kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye (Muhammed) kulunu Mescid-i Harâm'dan, çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah noksan sıfatlardan münezzehtir; O, gerçekten işitendir, görendir.*" (İsrâ, 17/1), "*Ben cinleri ve insanları, sırf Beni tanıyıp yalnız Bana ibadet etsinler diye yarattım.*" (Zâriyât, 51/56)

"Abd" ve "Ibâd", Kur'ân'da ve hadiste bütün insanlar için kullanılıyorsa da daha çok "mümin" manasına gelmektedir. Özellikle izafet yoluyla Allah'a nisbet edilen abd ve ibâd kelimeleri "O'na iman eden ve kendisinin de sevdiği kullar" anlamını taşımaktadır. Abd ve Ubûdiyet (kul ve kulluk) mefhumları içinde teslimiyet ve itaattan başka şefkat, merhamet ve himaye manaları da vardır."[299]

Allah'a ibadetten bahseden âyetlerdeki ibadet kavramı, genel olarak tevhîd, itaat, duâ, Allah'ı bilmek, boyun eğmek, ihlâs, anlamlarını ifade eder.[300]

Şimdi bu âyetlerden birkaçına ve müfessirlerin bunları izahlarına bakalım. "*... Artık her kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa, iyi iş yapsın ve*

[298] Mustansır Mîr, *Kur'ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, (çev: Murat Çiftkaya), İnkilap Yayınları, İstanbul-1996, s. 11.
[299] Muhammed Hamîdullâh, "*abd*", *DİA*, I, 57.
[300] İsmail Karagöz, *Kur'ân'da İbadet Kavramı*, Şule Yayınları, İstanbul-1997, s. 27.

Rabbine ibadette hiçbir şeyi ortak koşmasın." (Kehf, 18/110) Bu âyette ibadet kelimesi "tevhîd" anlamında kullanılmıştır.[301] Bundan başka "Tevhîd" anlamında kullanılan âyetlerden birkaçı şunlardır: "*Allah'a ibadet edin ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın...*"[302] "*(Yahudiler) Allah'ı bırakıp bilginlerini (hahamlarını); (Hıristiyanlar) da rahiplerini ve Meryem oğlu Mesîh'i (Îsâ'yı) rabler edindiler. Halbuki onlara ancak tek ilâha kulluk etmeleri emrolundu. O'ndan başka tanrı yoktur. O, bunların ortak koştukları şeylerden uzaktır.*"[303] "*Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk ediniz. Umulur ki, böylece korunmuş (Allah'ın azabından kendinizi kurtarmış) olursunuz.*"[304]

"*Ben cinleri ve insanları, sırf Beni tanıyıp yalnız Bana ibadet etsinler diye yarattım.*"[305]

"*Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yeyin, eğer siz yalnız Allah'a kulluk ediyorsanız O'na şükredin.*" (Bakara, 2/172) Bu âyette ibadetin "Şükür" anlamında kullanıldığını söyleyen müfessirler: "Kulluğun tam olması için şükür gereklidir. Eğer şükür yoksa kulluk da yok demektir."[306] diyerek ubûdiyeti şükürle özdeşleştirmişlerdir.

Kur'ân'daki "abd" maddesinin geçtiği âyetlerde onun asıl anlamlarından birisi de "İtaat"tir ve Kurtubî şu âyetleri bu anlamda tefsir etmiştir:[307]

"*(Rabbimiz!) Ancak sana kulluk ederiz ve yalnız senden medet umarız.*" (Fâtiha, 1/5)

"*Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk ediniz. Umulur ki, böylece korunmuş (Allah'ın azabından kendinizi kurtarmış) olursunuz.*" (Bakara, 2/21)

"*(Yahudiler) Allah'ı bırakıp bilginlerini (hahamlarını); (Hıristiyanlar) da rahiplerini ve Meryem oğlu Mesîh'i (Îsâ'yı) rabler edindiler. Halbuki*

---

301 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, III, 276.
302 Nisâ, 4/36, Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, X, 77.
303 Tevbe, 9/31, Ebussuûd, *İrşâdu'l-Akli's-Selîm*, IV, 60.
304 Bakara, 2/21, Kurtubî, *el-Câmi'li Ahkâm*, I, 157.
305 Zâriyât, 51/56, Kurtubî, *a.g.e.*, XVII, 37-38.
306 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 480; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 9; Ebussuûd, *a.g.e.*, I, 190.
307 Kurtubî, *a.g.e.*, I, 101, 157.

onlara ancak tek ilâha kulluk etmeleri emrolundu. O'ndan başka tanrı yoktur. O, bunların ortak koştukları şeylerden uzaktır."[308]

Fâtiha, 1/5; Bakara, 2/21; Nisâ, 4/36; Enbiyâ, 21/19 ve Zâriyât, 51/56'ncı âyetlerde kelimenin, asıl anlamı olan "tezellül" manasına geldiğinde müfessirler hemfikirdirler.[309]

Bu kelimeye Beydâvî (ö. 685/1286) ve Kurtubî (ö. 671/1272) "Hudû"[310] anlamı vermektedirler. Aynı müfessirler Nisâ, 4/36 ve Kehf, 18/110'uncu âyetlerdeki "abd" maddesinin "İhlâs" anlamına da geldiğini söylemişlerdir.[311]

"Abd" maddesinin geçtiği kelimelere "Allah'ı bilmek,[312] O'nu ta'zim[313] ve amel[314]" anlamları da verilmiştir. Buradaki "Allah'ı bilmek" anlamını Elmalılı (ö.1941); "*Ben cinleri ve insanları, sırf Beni tanıyıp yalnız Bana ibadet etsinler diye yarattım.*"[315] âyetini tefsir ederken: "Bunun anlamı; *Beni mabud tanısınlar*, demektir. Bu ise, benim emirlerimi tutarak bana kulluk ve ibadet etsinler demeye gelir."[316] şeklinde izah etmektedir. Yoksa sadece, Allah'ı tanımak yeterli değildir.

Bu kelime "Duâ" anlamında kullanıldığı gibi "Duâ" kelimesi de "ibadet" anlamında kullanılmıştır. Mesela:

"*Kalplerine kuvvet ve metanet verdik de onlar ayağa kalkıp:* "*Rabbimiz, dediler, göklerin ve yerin Rabbidir. O'ndan başka hiçbir ilaha yönelmeyiz. Şâyet böyle bir şey yapacak olursak, gerçek dışı, pek saçma bir söz söylemiş oluruz.*"[317]

---

308 Tevbe, 9/31, Kurtubî, *a.g.e.*, II, 330; Ebussuûd, *a.g.e.*, IV, 60.
309 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 42; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb.*, I, 196-197; Kurtubî, *a.g.e.*, I, 101, 157, V, 118, XI, 184, XVII, 37-38; Ebussuûd, *a.g.e.*, I, 16-17.
310 Beydâvî, *a.g.e.*, I, 42 (Fatiha: 1/5'in tefsiri); Kurtubî, *a.g.e.*, I, 101, 157 (Bakara: 21'in tefsiri), XVII, s. 37-38 (Zâriyât: 51/56'nın tefsiri).
311 Beydâvî, *a.g.e.*, II, 34, III, 276; Kurtubî, *a.g.e.*, V, 118.
312 Râzî, *a.g.e.*, V, 9 (Bakara: 2/172'nin tefsiri.).
313 Beydâvî, *a.g.e.*, II, 218 (İsrâ: 23'ün tefsiri); Razî, *a.g.e.*, XXVIII, 200 (Zâriyât: 51/56'nin tefsiri).
314 Beydâvî, *a.g.e.*, III, 310 (Tâhâ: 14'ün tefsiri).
315 Zâriyât, 51/56.
316 Elmalılı, *Hak Dini*, VI, 4546.
317 Kehf, 18/14.

"*Sizden de, Allah'ın dışında taptığınız şeylerden de uzaklaşıyor ve Rabbime yalvarıyorum. Umulur ki (senin için) Rabbime duâ etmemle bedbaht (emeği boşa gitmiş) olmam.*" (Meryem, 19/48) âyetlerindeki "duâ" kelimesi "ibadet" anlamında kullanılmıştır.[318]

"*Rabbiniz buyurdu ki: Bana duâ edin ki size karşılık vereyim. Zira Bana ibadet, yani duâ etmeyi kibirlerine yediremeyenler, zelil ve rezil olarak Cehenneme gireceklerdir.*" (Mü'min, 40/60) Bu âyette de duâ, ibadet anlamında kullanılmıştır.[319]

Kur'ân "Abd" kelimesini sadece insanı nitelemek için değil, başka varlıklardan da bu kelimeyi kullanarak bahsetmiştir. Burada bu varlıklardan da bahsetmek yerinde olacaktır. Kur'ân, Allah'ın yarattığı varlıklardan bir sınıf olan cinlerden bahsederken bu kelimeyi kullanmıştır. Hem de "abd" lafzıyla cinlerin, insanla birlikte yaratılış gayelerinin sadece Allah'a ubûdiyet olduğu ve bununla mükellef bulundukları bildirilmiştir:

وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالإِنْسَ إِلاَّ لِيَعْبُدُونِ "*Ben cinleri ve insanları, sırf Beni tanıyıp yalnız Bana ibadet etsinler diye yarattım.*" (Zâriyât, 51/56)

Bu kelimenin kullanıldığı bir başka varlık cinsi de, meleklerdir. Nûrdan yaratılmış bu latîf varlıklardan "Ibâd" lafzıyla bahsedildiği âyetlerde; onlara Allah'ın dışında ulûhiyyet atfedip tapanlara şu anlatılmıştır: Melekler; bir ilâh değil, sadece yaratılmış birer varlıktır, hem de Allah'ın kullarıdır: "*... Bilakis onların "evlat" dedikleri melekler, O'nun ikram ve takdirine mazhar olmuş kullarıdır.*" (Enbiyâ, 21/26)[320]

Kur'ân'da 53 âyette; "Allah'tan başkasına ubûdiyetten söz edilmiştir."[321] Hatta Allah'tan başka tapılan putlar bile "kul" olarak nitelendirilmiştir. Bu da Kur'ân'ın insan dışındaki varlıklardan, "abd" kelimesini kullanarak bahsettiği yerlerden biridir: "*Allah'tan başka duâ ve ibadet ettiğiniz bütün putlar, sizin gibi kullardır. Onların tanrılığı hakkında iddianız yerinde ise, haydi bakalım onları çağırın da size cevap versinler!*" (A'râf, 7/194) Allah

---

318 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, III, 291; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, V, 210, 269.
319 Beydâvî, *a.g.e.*, IV, 242.
320 Ayrıca bkz. Nisâ, 4/172; Zuhruf, 43/15-16; Kehf, 18/102; A'râf, 7/206.
321 Bkz. Abdülbâki, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Mûfehres*, "abd" md.

Teâlâ bu âyette putları "abd" vasfıyla nitelendiririrken; onlara tapan müşriklerle de alay etmekte ve zavallılıklarına vurgu yapmaktadır.[322]

Ubûdiyeti Allah'tan başkasına yapanlar lanetlenmiş, Allah'ın gazabına uğramışlardır ve bunlar, görüntüsü tiksindirici hayvanlarla beraber zikredilmişlerdir. "*De ki: Allah katında yeri bundan daha kötü olanı size haber vereyim mi? Allah'ın lânetlediği ve gazap ettiği, aralarından maymunlar, domuzlar ve tâğuta tapanlar çıkardığı kimseler. İşte bunlar, yeri (durumu) daha kötü olan ve doğru yoldan daha ziyade sapmış bulunanlardır.*" (Mâide, 5/60) Çünkü böyle bir ubûdiyet sahte ubûdiyettir "*Onların hepsini bir araya toplayacağımız, sonra da Allah'a ortak koşanlara: "Siz ve koştuğunuz ortaklar yerinizde bekleyin" diyeceğimiz gün artık onların (putlarıyla) aralarını tamamen ayırmışızdır. Ve onların ortakları, (putları) derler ki: "Siz, bize ibadet etmiyordunuz.*" (Yûnus, 10/28)[323] ve sahiplerini daima şüphe içine düşürmüştür. "*Dediler ki: Ey Sâlih! Sen bundan önce içimizde ümit beslenen birisiydin. (Şimdi) babalarımızın taptıklarına tapmaktan bizi engelliyor musun? Doğrusu biz, bizi kendisine (kulluğa) çağırdığın şeyden ciddi bir şüphe içindeyiz.*" (Hûd, 11/62)[324]

Halbuki Allah'tan başka tapılan putlar, içinde "abd" maddesinin geçtiği âyetlerde, ne faydası ne de zararı olmayan yani en öz ifadeyle bir "hiç" olarak nitelendirilmiştir: "*De ki: Allah'tan başka size ne zarar, ne de fayda vermeye gücü yetmeyen âciz mahluklara mı ibadet ediyorsunuz? Halbuki hakkıyla işiten ve bilen yalnız Allah'tır.*" (Mâide, 5/76)[325] Ayrıca böyle bir ubûdiyet, nefse ve arzulara kulluktan başka bir şey değildir: "*De ki: Allah'ın dışında taptığınız şeylere tapmak bana yasak edildi. De ki: Ben sizin arzularınıza uymam, aksi halde sapıtırım da hidâyete erenlerden olmam.*" (En'âm, 6/56) Fakat Allah'tan başkasına kulluk yapanlar bunun suçunu ve sorumluluğunu da Allah'a yüklemek istemişlerdir. "*Ortak koşanlar dediler ki: "Allah dileseydi ne biz ne de babalarımız ondan başkasına*

322 Bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XV, 75.
323 Ayrıca bkz. Kasas, 28/63.
324 Ayrıca bkz. İbrâhim, 14/10.
325 Ayrıca bkz. Yûnus, 10/18; Yûsuf, 12/40; Nahl, 16/73; Meryem, 19/42; Enbiyâ, 21/66-67, 98; Hacc, 22/71; Furkân, 25/55; Şuarâ, 26/72, 75,93; Ankebût, 29/17; Sebe', 34/40-42; Sâffât, 37/22-24,95.

tapardık. Onun emri olmadan hiçbir şeyi de haram kılmazdık." Onlardan öncekiler de böyle yapmışlardı. Peygamberlerin üzerine açık seçik tebliğden başka bir şey düşer mi!" (Nahl, 16/35)

"*Ve dediler ki: Rahmân dileseydi biz onlara tapmazdık. Onların bu hususta bir bilgileri yoktur. Onlar sadece yalan söylüyorlar.*" (Zuhrûf, 43/20)

Oysa bütün insanlar tek ve ortak bir noktaya çağırılmıştır ve zaten onların yaratılışları da bu gaye içindir:[326] "Sadece Allah'a kulluk etmek ve başkasına ubûdiyetten kaçınmak." Özellikle içinde "abd" maddesinin bulunduğu âyetlerde bu husus üzerinde çok durulmuş ve ubûdiyetin, Allah'a ubûdiyet yanında başkalarına kulluktan da sakınmakla mümkün ve tamam olacağı vurgulanmıştır. Yani, sadece Allah'a ubûdiyet emredilmekle kalınmamış aynı zamanda; başkalarına ubûdiyet de şiddetle yasaklanmıştır: "*De ki: Ey ehl-i kitap! bizimle sizin aramızda birleşeceğimiz, müşterek ve âdil şu sözde karar kılalım: Allah'tan başkasına ibadet etmeyelim. O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım, kimimiz kimimizi Allah'ın yanında rab edinmesin. Eğer bu daveti reddederlerse: "Bizim, Allah'ın emirlerine itaat eden müminler olduğumuza şahit olun" deyin.*" (Âl-İmrân, 64)[327]

"Abd" maddesinin bulunduğu âyetlerde geçen bazı kavramların, bu kelimenin ifade ettiği ubûdiyet kavramıyla ilişkileri olduğunu görmekteyiz. Bu ilişkiler, ileride de anlatılacağı gibi ubûdiyetin açılımları veya boyutları şeklinde tezahür etmektedir. Yani "abd"in geçtiği aynı âyet içinde mesela şükür, ihlâs, Allah korkusu,[328] tevekkül,[329] sabır,[330] itaat,[331] ahde vefa,[332] duâ,[333] namaz[334] ve içindeki rükünler olan rukû-secde,[335]

---

[326] Bkz. Zâriyât, 51/56.

[327] Bkz. Nisâ, 4/36, 172; Mâide, 5/92, En'âm, 6/56; A'râf, 7/70, 206; Nahl, 16/36; Kehf, 18/110; Meryem, 19/44; Enbiyâ, 21/19, 25, 92; Yâsîn, 36/60; Zümer, 39/17; Fussılet, 41/37; Zuhrûf, 43/26, 45; Mümtehine, 60/4; Kâfirûn, 109/2, 4.

[328] Bkz. Hûd, 11/26; Meryem, 19/63; Mü'münûn, 23/23, 32; Ankebût, 29/16; Zümer, 39/16; Nûh, 71/3.

[329] Bkz. Hûd, 11/23.

[330] Bkz. Meryem, 19/65.

[331] Bkz. Nûh, 71/3.

[332] Bkz. Bakara, 83.

[333] Bkz. Mü'min, 40/60.

[334] Bkz. Tâhâ, 20/14.

[335] Bkz. Hacc, 22/ 77; Fussılet, 41/37; Necm, 53/62.

ebeveyne iyilik[336] gibi kavramlarla, din[337] gibi geniş kapsamlı bir mefhumla da ilişkisi görülmektedir. Örnek olması için bunlardan sadece ihlâsa kısaca göz atmaya çalışalım.

Ubûdiyet-ihlâs kavramlarının ilişkisine "abd" kelimesinin geçtiği âyetlerde baktığımızda, ubûdiyetin sadece Allah'a has kılınması veya sadece O'na tahsis edilmesi istenmektedir. Bu, öncelikle peygamberlere emredilmekte ve onlardan talep edilmektedir:

"*Biz sana kitabı gerçeğin ta kendisi olarak indirdik. O halde sen de yalnız Allah'a ibadet et. İyi bilin ki hâlis din, yani bütün gönlüyle candan itaat, yalnız Allah'a yapılır. Allah'tan başka bir takım hâmiler edinerek: "Biz onlara sırf bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz" diyenlere gelince, elbette Allah, onların hakkında ihtilaf ettikleri hususlarda aralarında hükmünü verecektir. Allah, yalancılığı, nankörlük ve kâfirliği huy edinenleri hidâyet etmez, emellerine kavuşturmaz.*" (Zümer, 39/2-3)[338] "*Allah'ın kendisine Kitap, hüküm nübüvvet verdiği hiçbir insanın kalkıp da halka: "Allah'ın yanısıra bana da kul olun" deme yetkisi yoktur. Lakin o insanlara: "Öğretmekte ve okuyup okutmakta olduğunuz Kitap sayesinde rabbânî olun" der.*" (Âl-i İmrân, 3/79)

Biraz önceki kavramlarla, "abd" kelimesinin aynı âyetler içinde geçmiş olması; belki bize, üzerinde çalıştığımız ubûdiyet konusunun çerçevesini çizmesi veya bu çerçevenin ne kadar geniş bir alana sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Hatta bu kelimenin anlam şumûliyetinin sadece namaz, oruç zekât, hac vb. malum ibadetleri çağrıştıran ibadet anlamından ibaret olmadığını "*Ben cinleri ve insanları, sırf Beni tanıyıp yalnız Bana ibadet etsinler diye yarattım.*" (Zâriyât, 51/56) âyetinden de anlayabiliriz. Tabii ki bu sayılanlar da, kelimenin anlamı içine dahildir fakat, hepsi bunlardan ibaret değildir. Bu anlam içine insan ve cinlerin; başkasına tapmamalarını, itaat etmemelerini, hiç kimseye boyun eğmeyip sadece Allah'ın karşısında eğilmelerini, O'ndan korkmalarını, sadece Allah'ın dininin kurallarına uymalarını, O'ndan başkasından hiçbir şey bekleme-

---

336 Bkz. İsrâ, 17/23.
337 Bkz. Yûsuf, 12/40.
338 Bkz. aynı sure, 39/11, 14.

melerini, hiç kimsenin önünde duâ etmek için el açmamalarını tazammun eder.[339] Bu nokta, ileride işleyeceğimiz ubûdiyetin boyutları fikrine de bir temel olmaktadır.

Mevdûdî (ö.1979) ise "abd" kelimesinin geçtiği âyetleri değerlendirirken Kur'ân'da bu kelimenin üç anlamının olduğunu söylemekte ve onlara örnekler vermektedir: "Bu anlamlar: *1)* Kölelilik ve itaat manaları. Bunlar, Mü'minûn, 23/45-47; Şuarâ, 26/22. Bu âyetlerde "abd"den kastedilen; kölelik, itaat ve emirlere uymaktır. *2)* İtâat anlamı: Yâsîn: 36/60; Sâffât: 37/22-23. *3)* Tapınma anlamı: Bu da iki çeşitten oluşur: **a)** Herhangi bir kimse için yapılan secde, rukû', elleri bağlayıp dikilme, tavaf ve kabri öpme gibi merasimler, tapınma amacıyla yapılmaktadır. **b)** Herhangi bir kimseyi sebepler âleminde yetki sahibi zannedip kendi ihtiyaçlarını gidermek için ona niyazda bulunmak, sıkıntı ve belalara uğrayınca ondan yardım dileyip ona iltica etmek. Mü'min: 40/66; Meryem: 19/48-49 buna örnektirler."[340]

"Abd"nin kullanıldığı âyetlere bir başka yönden baktığımızda, "Allah'a kulluk ediniz" veya "Allah'tan başkasına tapmayınız" ifadelerinden sonra sürekli olarak Allah Teâlâ'nın Rubûbiyetine "*(O) göklerin, yerin ve o ikisinin arasında olan her şeyin Rabbidir. Öyleyse yalnız O'na kulluk et. O'na ibadetinde sabır ve sebat göster. O'na denk ve adaş olacak hiç kimse bilir misin?*" (Meryem, 19/65),[341] yaratıcılığına "*Bana ne olmuş ki, beni yaratana ibadet etmeyecekmişim! Halbuki, hepiniz O'na döndürüleceksiniz.*" (Yâsîn, 36/22)[342] ve daha da çok Vahdâniyetine "*(Yahudiler) Allah'ı bırakıp bilginlerini (hahamlarını); (Hıristiyanlar) da rahiplerini ve Meryem oğlu Mesîh'i (Îsâ'yı) rabler edindiler. Halbuki onlara ancak tek ilâha kulluk etmeleri emrolundu. O'ndan başka tanrı yoktur. O, bunların ortak koştukları şeylerden uzaktır.*" (Tevbe, 9/31)[343] dikkat çekilip vurgu yapılmaktadır.

---

339 Mevdûdî, *Tefhîm*,V, 482-483.

340 Mevdûdî, *Kur'ân'ın Dört Temel Terimi*, (çev. Mahmut Osmanoğlu), Özgün Yayınevi, İstanbul-1996, s. 106-112.

341 Ayrıca bkz. Kehf, 18/110; Neml, 27/91; Âl-i İmrân, 3/79; Mü'min, 40/60.

342 Ayrıca bkz. Fussılet, 41/37.

343 Ayrıca bkz. Bakara, 2/133; Âl-i İmrân, 3/64; Â'râf, 7/70; Kehf, 18/110.

2. Din

"Abd" kelimesinin sahip olduğu temel anlam olan "kulluk" manasında iki önemli kavram daha vardır. Bunlar; "Din"[344] ve "Nüsük" terimlerdir.

Sözlükte "borç alıp-verme" anlamına gelen "Din" kelimesi ıstılah olarak; "şeriat ve millet, Allah tarafından gönderilen ilâhî kanunlar" demektir. "Âdet" anlamı, bu kelimenin en genel anlam alanıdır ve aynı zamanda "hak" ve "bâtıl" için de kullanılır. Ayrıca, aslı "boyun eğmek, itâat etmek" olan bu kelime; "ibâdet etmek" anlamına da gelmektedir.[345]

Din, akıl sahiplerini kendi güzel arzuları ile bizzat iyilikleri yapmaya sevkeden ilâhî bir nizamdır. Bu tanımlama, her şeyden önce hak dinin bir tanımlamasıdır. Din; irade ve akıl sahipleri arasında anlaşmazlıkları ve didişmeleri bir yana bırakıp toplumsal barışı sağlayan bir kanundur. Bununla yalnızca insanlar arasında uyumluluk değil, insanlarla Allah arasında da bir uyum sözleşmesi vardır. Din sayesinde yaratıcının iradesi ile yaratılanın iradesi arasında bir uyum sağlanmış olur. Kul, Allah'ın dilediği gibi ister, Allah da kulun dilediği gibi yapar; böylece arada didişme ve anlaşmazlık kalmaz. Allah'a ebedî vuslat hasıl olur.[346]

Bundan başka "*Hep iyiliği şiar edinmiş olarak, yüzünü ve özünü Allah'a teslim edip bir de İbrâhim'in tevhîd dinine tâbi olan kimselerin dininden daha güzel din olabilir mi? Bundandır ki Allah, İbrâhim'i dost edinmiştir.*" (Nisâ, 4/125, 146) âyetinde de olduğu gibi; "Şeriat'a boyun eğme ve tâat" manasına gelir.[347] Müfessirler de bu kelimeye şu âyetlerde "tâat ve inkıyâd" anlamı vermişlerdir.[348] "*De ki: Rabbim adalet ve itidali emretti. Her secdenizde, her namaz zamanında veya mekanında, yüzünü-*

---

[344] Daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Akgül, *Kur'ân'da Din Kavramı*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya-2002.

[345] Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, XVIII, 216; Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 446-444; el-Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl, *Kitâbü'l-Furûk*, Lübnân-1994, s. 243.

[346] Elmalılı, *Hak Dini*, I, 83-85.

[347] Râğıb, *Müfredât*, s. 323. Ayrıca bkz. Fîrûzâbâdî, *Besâir, II, 615-617.*

[348] Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, II, 236, III, 183; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, VII, 181, XX, 40-41; Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâm*, X, 75; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, III, 323, V, 119. Bunlardan başka Kurtubî, Bakara: 2/256'da geçen "din" lafzına da "tâat" anlamı vermiştir. Kurtubî, *a.g.e.*, IV, 29.

zü O'nun kıblesine yöneltiniz! İhlâsla, ibadetinizi yalnız O'nun rızası için yaparak Allah'a kulluk ediniz. Çünkü ilkin sizi O yarattığı gibi, dönüşünüz de yine O'na olacaktır." (A'râf, 7/29)

"*Göklerde ve yerde ne varsa, O'nundur. İtaat daima O'nadır. Öyle iken Allah'tan başkasından mı korkuyorsunuz?* " (Nahl, 16/52)

"*Allah nezdinde hak din İslâm'dır. Kitap verilenler, kendilerine ilim geldikten sonradır ki, aralarındaki kıskançlık yüzünden ayrılığa düştüler. Allah'ın âyetlerini inkâr edenler bilmelidirler ki Allah'ın hesabı çok çabuktur.*" (Âl-i İmrân, 3/19)

"Tâat" anlamının dışında bu kelimeye şu âyetlerde "ibadet" manası da verilmiştir: [349]"*Sizin dininiz size, benim dinim de banadır.*" (Kâfirûn, 109/6), "*Biz sana kitabı gerçeğin ta kendisi olarak indirdik. O halde sen de yalnız Allah'a ibadet et.*" (Zümer, 39/2) Kurtubî, "*(O), din gününün, hesap gününün tek hâkimidir.*" (Fâtihâ, 1/4) âyetindeki "din" lafzının "itâat ve zillet" anlamlarına da geldiğini söylemiştir.[350]

3. Nüsük

"Nsk"; asıl itibariyle, "elbise veya başka bir şeyi su ile yıkayıp temizlemek" anlamına gelir. Fakat bunun müfred ismi olan "nüsk"ün çoğulu "nüsük" daha çok; "ibadet, tâat ve Allah'a yaklaştıracak her şey" anlamına gelir.[351] Bundan başka kelime biraz daha özelleşerek "Allah'a yaklaşmak için kesilen kurban" anlamında "Nesîke" ismini almıştır. Aynı kelimeden türeyen "Mensek" ve bunun çoğulu olan "Menâsik" de, Hac ile ilgili yapılacak bütün amellere tahsis edilmiş olup Hac'da yapılacak hem bütün ameller, hem de bunların yapılacağı yerler, anlamına kullanılmaktadır. Kelimenin "temizlemek" manasına istinaden bunun ism-i fâili olan "Nâsik"; ibadet eden kişiye isim olup, Allah için nefsini günahların kirinden temizleyip O'na ihlâs gösteren kişi demektir.[352]

---

349 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, IV, 704; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, XV, 152; Mustansır Mîr, *Kur'ânî Terimler*, s. 48.

350 Kurtubî, *a.g.e.*, I, 101.

351 Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, XIII, 657-658. Ayrıca bkz. Fîrûzâbâdî, *Besâir, V, 48.*

352 İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyis*, V, 420; Cevherî, *Sıhâh*, IV, 1612; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, X, 489-499; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1233; Râğıb, *Müfredât*, s. 802; Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 887.

Nüsük'ün aslı, "cahiliyye döneminde kesilmekte olan kurbanlıklar", demektir. Putlar üzerine kesilen kurbanların, ibadet ve tâat manasıyla irtibatı vardır. Öyle ki "Nüsük"ün anlamı genişlemiş ta ki en kapsamlı anlamıyla ibadet ve tâatı içine almıştır. Böylece kulun, Allah'a yaklaştığı her şeyi kasteder olmuştur.[353] Hatta öyle ki, Sa'leb'e: "Oruca da "nüsük" ismi verilir mi?" diye sorulunca, şöyle cevap vermiştir: "Allah'a ait olan bütün haklar nüsük, diye isimlendirilir."[354]

Bu kelime Kur'ân'da 7 yerde geçmektedir.[355] Bunlardan Bakara, 2/128'deki kelimeye müfessirler, "ibadet" veya "Allah'a son derece ibadet etmek" anlamı vermişlerdir.[356] Bu kelimenin anlamını genişleten Râzî (ö.606/1209); lafız, Hz. İbrâhim'e (aleyhisselâm) yüklenen her şeyi içine almakta ve o zaman âyetin anlamı: Bize, nasıl ve nerede ibadet edeceğimizi, Sana nelerle yaklaşacağımızı öğretip göster ki, bir kölenin efendisine hizmet ettiği gibi hizmet edelim, şeklinde olur" demektedir.[357] En'âm, 6/162'de geçen kelime ise direkt olarak "ibadet" veya "hac'da yapılan Allah'a yaklaştıracak her türlü şey", anlamına tahsis edilmiştir.[358] Hacc, 22/34, 67'nci âyetlerde ise "Mensek" kelimesi; "ibadet edilecek veya kurban kesilecek yerler, kurban kesmek ya da şeriat" anlamlarına gelmektedir.[359]

4. Duâ

"Duâ" sözlükte; "kişinin kendi sesi ve sözüyle birini yine kendisine doğru yöneltmesi ve meylettirmesi" manasındadır. Yani "bir kişiye seslenmek ve onu çağırmak" anlamına gelmektedir. Ayrıca, birini yemek vs için "davet etmek" de bu kelimenin asıl anlamlarındandır.[360]

---

353 Ûde, *et-Tetavvur*, s. 240-242.
354 İbn Manzûr, *a.g.e.*, X, 489.
355 Bkz. Bakara, 2/128, 196, 200; En'âm, 6/162; Hacc, 22/34, 67.
356 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 423; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, II, 87; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, I, 161; Elmalılı, *Hak Dini*, I, 496.
357 Râzî, *a.g.e.*, IV, 57.
358 Beydâvî, *a.g.e.*, II, 225; Râzî, *a.g.e.*, XIV, 10; Kurtubî, *a.g.e.*, VII, 99; Elmalılı, *a.g.e.* III, 2114.
359 Beydâvî, *a.g.e.*, III, 385, 392; Râzî, *a.g.e.*, XXIII, 57; Kurtubî, *a.g.e.*, XII, 39; Elmalılı, *a.g.e.* V, 3403.
360 İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyis*, II, 279-780.

Duânın bu sözlük anlamının yanında bazı dilciler kelimeye, daha çok dini anlam açısından mana vermişlerdir. Duâ, Allah'a rağbet etmek yani, O'na yalvarmak ve niyaz etmek, O'ndan istiğâse (yardıma çağırmak) ve ünlemek demektir.[361] İbn Manzûr (ö.711/1311) bu anlamda şu âyeti örnek vermektedir: "*Eğer kulumuza indirdiklerimizden herhangi bir şüpheye düşüyorsanız, haydi onun benzeri bir sûre getirin, eğer iddianızda doğru iseniz Allah'tan gayri şahitlerinizi (yardımcılarınızı) da çağırın.*" (Bakara, 2/23) Duâ kelimesinin anlamı konusunda İbn Manzûr devamla şunları söylüyor: "Bu kelime bazen de şu âyetteki gibi "ibadet" anlamına gelir: "*Allah'tan başka duâ ve ibadet ettiğiniz bütün putlar, sizin gibi kullardır. Onların tanrılığı hakkında iddianız yerinde ise, haydi bakalım onları çağırın da size cevap versinler!*" (A'râf, 7/194) Ebû İshâk şöyle diyor: "*...Bana duâ ettiği vakit duâ edenin dileğine karşılık veririm...*" (Bakara, 2/186) Burada Allah'a duânın üç anlamı vardır: 1) Allah'ı tevhîd (O'nu birleme) ve övme. **Yâ Allah lâ İlâhe illâ Ente, Rabbenâ leke'l-Hamd** duâlarında olduğu gibi **Rabbenâ** lafzı ile peşinden senâ ve hamd lafızlarını getirdiğin zaman bu, duânın birinci çeşididir. 2) Allah'tan af ve rahmet, O'na yaklaştıracak şeyler istemek, **Ellâhümmağfir lenâ** gibi. 3) Dünyadan bir şeyler istemek. "Allah'ım, bana mal ve evlat ver! " gibi. İşte insan bütün bu hallerde "Ey Allah'ım, Ey Rahmân, Ey Rabb", lafızlarını kullanır ve bunun için de buna "duâ" ismi verilmiştir.[362]" Nitekim Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) de: "*Duâ, ibadetin özüdür.*" buyurmuş ve "*Rabbiniz buyurdu ki: Bana duâ edin ki size karşılık vereyim. Zira Bana ibadet, yani duâ etmeyi kibirlerine yediremeyenler, zelil ve rezil olarak Cehenneme gireceklerdir.*" (Mü'min, 40/60) âyetini okumuştur."[363]

Duâ'nın Kur'ân'da ibadet anlamına geldiği diğer bir âyet de şudur: "*Onların kalplerini metîn kıldık. O yiğitler (o yerin hükümdarı karşısında) ayağa kalkarak dediler ki:* " *Rabbimiz, dediler, göklerin ve yerin Rabbidir.*

---

361 Cevherî, *Sıhâh*, VI, 2337; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît,* s. 1655, Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyyât,* s. 447..

362 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIV, 257-258.

363 Tirmizî, *Tefsîru Sûreti'l-Bakara 16*, *Tefsîru Sûreti'l-Mü'min 1*; İbn Mâce, *Duâ 1*; Ahmed b. Hanbel, IV, 267, 271, 276.

O'ndan başka hiçbir ilaha yönelmeyiz. Şâyet böyle bir şey yapacak olursak, gerçek dışı, pek saçma bir söz söylemiş oluruz." (Kehf, 18/14)

Bu anlamların dışında "Duâ" lafzına biraz farklı bir yorum getiren er-Râğıb (ö.502/1108) şunları söylemektedir: "Duâ, aynen nida gibi "çağırmak" demektir. Ancak nida, **Yâ!, Eyâ!** gibi edatlarla yapılırken; Duâ, neredeyse isimsiz (yani isim kullanılmadan) yapılmaz. "Duâ", "birine isimle hitab etmek" anlamında da kullanılır. Şu âyetteki gibi: "*(Ey müminler!) Peygamber'i, kendi aranızda birbirinizi çağırır gibi çağırmayın...*" (Nûr, 24/63) Şu âyette ise duâ, "birinden yardım ve bir şey istemek" anlamına gelir: "*Bunun üzerine Mûsâ'ya: "Peki öyleyse Rabbine yalvar da onun ne olduğunu bize açıklasın" dediler...*" (Bakara, 2/68) Bir şeye duâ etmek ise "*Allah kullarını esenlik yurduna çağırıyor ve O, dilediğini doğru yola iletir.*" (Yûnus, 10/25) âyetindeki gibi; birini, yönelmesi için teşvik etmektir."[364]

Duâ'ya "ibadet" anlamının verildiği âyetlerden ve bu görüşte olan müfessirlerin mütalalarından bazı örnekler vermek yerinde olacaktır. "*Rabbiniz buyurdu ki: Bana duâ edin ki size karşılık vereyim. Zira Bana ibadet, yani duâ etmeyi kibirlerine yediremeyenler, zelil ve rezil olarak Cehenneme gireceklerdir.*" (Mü'min, 40/60) âyetindeki duâ kelimelerine ibadet anlamı veren er-Râzî duâyı şöyle tanımlamaktadır: "Duâ; ubûdiyet, zillet ve meskeneti itiraftır. Duâyı terketmek, ubûdiyetten büyüklenerek kaçınmaktır. Çünkü duâ, Rubûbiyetin gücünü ubûdiyetin de acziyet ve zilletini bilmeyi ihitva eder."[365] "*Ey Rabbim! Beni ve soyumdan gelecekleri namazı devamlı kılanlardan eyle; ey Rabbimiz! Duâmı kabul et!*"[366]

Duâ, insanın Rabbi ile kurduğu ve bütün benliği ile O'na yöneldiği

---

[364] Râğıb, *Müfredât*, s. 315.

[365] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXVII, 71. Ayrıca bkz. Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, IV, 242; Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâm*, XV, 213; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, VII, 272, 282.

[366] İbrâhim, 14/40; Beydâvî, *a.g.e.*, III, 140; Râzî, *a.g.e.*, XIX, 110; Kurtubî, *a.g.e.*, IX, 246. Bu konudaki âyetler ve tefsirleri için bkz. Yûnus, 10/106 (Kurtubî, *a.g.e.*, VIII, 248); Furkân, 25/68, 77 (Ebussuûd, *a.g.e.*, VI, 229, 232; Beydâvî, *a.g.e.*, III, 464); Kasas, 28/88 (Kurtubî, *a.g.e.*, XIII, 213); Mü'min, 40/20, 74 (Râzî, *a.g.e.*, XXVII, 76; Kurtubî, *a.g.e.*, XV, 217; Ebussuûd, *a.g.e.*, VII, 272, 285); Cinn, 72/18-19-20 (Beydâvî, *a.g.e.*, IV, 559; Râzî, *a.g.e.*, XXX, 144; Kurtubî, *a.g.e.*, XIX, 16; Ebussuûd, *a.g.e.*, IX, 46).

bir mertebedir. Adeta insan kalbinin Allah'la konuşması, O'nun nimetini ve yardımını istemesidir. Bu, aşağıdan yukarı (kulun Allah'a) doğru olan sözlü bir haberleşme çeşididir.[367] Duâ etmemek ise, Allah'tan yüzçevirmek ve böbürlenmek demek olur ki, böyle bir tavır da Allah'a ubûdiyetten kaçınmak anlamına gelir. Duâ etmek insanın, Allah'ın kulu olduğunu ikrar etmesi demektir.[368]

Duâ, insanın tekebbür ve istiğnâdan vazgeçip, Allah'ın mutlak kudretini, adaletini merhametini kavramasından doğan bir boyun eğmedir. Bir başka deyişle duâ, sınırlı sonlu ve aciz olan varlığın sınırsız ve sonsuz kudret sahibi ile kurduğu köprüdür. Bu sebeple insan, tarihin hiçbir döneminde duâdan uzak kalmamıştır.[369]

Kur'ân'daki duâ ile ilgili âyetlere baktığımızda çoğunun dünyevî menfaatler değil bilakis, af talebi, hidâyet ve Allah'a ubûdiyet yolunda yardım istemeyi ihtiva etmektedir. "*(Rabbimiz!) Ancak sana kulluk ederiz ve yalnız senden medet umarız. Bize doğru yolu göster. Kendilerine lütuf ve ikramda bulunduğun kimselerin yolunu; gazaba uğramışların ve sapmışların yolunu değil!*" (Fâtiha, 1/5-7) [370]

Duâ, insanın Allah'a kulluk faaliyetlerinin esas unsurudur ve İslâm literatüründe genel anlamda duâ terimi, bu unsurun değişik kavramlarla anlatılan çeşitli görünüşlerini de ifade eden geniş bir muhteva kazanmıştır. Bu durumda duâ kavramı, İslâmi dönemde yeniden teşekkül eden semantik alan içinde duygu ve yönelişin birbirine komşu olan zikir, tesbih, hamd, sena, şükür, tevbe, istiğfar vb. görünüşlerinin genel çerçevesini oluşturmaktadır. Temelinde Allah inancının bulunduğu dini hayat görüşünde bütün yaratıkların tabiatında Allah'a doğru bir yöneliş vardır. Birçok âyette canlı ve cansız bütün varlıkların Allah'ı tesbih[371] ettiği belirtilmiştir.[372]

---

367 Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s: 185
368 Mevdûdî, *Tefhîm*, V, 153.
369 Ömer Özsoy, İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'ân (Sistematik Kur'ân Fihristi)*, Fecr Yayınevi, Ankara -1997, s. 410; Osman Cilacı, "*Duâ*", *DİA*, IX, 529-530.
370 Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/191-194; Felak, 113/1-5; Nâs, 114/1-6.
371 Bkz. İsrâ, 17/44; Ra'd 13/13; Hadid 57/1; Haşr 59/1; Saf, 61/1; Cuma 62/1; Teğâbün 64/1.
372 Selahattin Parlatır, "*duâ*", *DİA*, IX, 530-535.

Madem ki duâ Hz. Peygamber'in (sallallahu aleyhi ve sellem) "*Duâ, ibadetin ta kendisidir*"[373] ifadesinde en geniş tanımını bulmuş; o halde, çalışmamızın ileriki bölümlerinde ubûdiyetin boyutları veya açılımları olabilecek bir çok genel ve özel başlık altında işlenen konularla da ilgisi vardır diye düşünüyoruz. Yani duâya bu açıdan baktığımızda bu kelimenin geçtiği âyetlerde birçok kavram beraberce zikredilmiştir. Mesela duâda ihlâs ve ihlâs ilişkisi,[374] duâ-tevhîd ve teslimiyet ilişkisi,[375] duâ-sabır ve zikir olguları[376] bunlardandır. Ayrıca duâ, müminlere emredilmiş,[377] duânın niteliği ve örnek duâ şekilleri,[378] duâda hamd unsuru,[379] Allah'ın güzel isimleri ile duâ etmek[380] ve duânın insanı değerli kılması[381] gibi birçok husus "Duâ" lafzının bulunduğu âyetlerde geçmektedir.

Hamd, tesbih, tehlil gibi Allah'ın yüceliğini ifade eden duâlarda, bazen sırf Allah'a yakınlığı, O'nunla irtibatı ve O'nun rızasını amaçlayan bir sevgi ve saygıyı sunmaktan ibaret görünmektedir. Bazan da bunlara uhrevî ve dünyevî isteklerin kabulünü kolaylaştıracak bir mukaddime olarak başvurulmaktadır. Sonuç olarak Allah-kul ilişkisi açısından da duâ, kulun halini yaratanına arzetmesi, kulluğunu itiraf edip O'nun rahmetini dilemesidir. O'nun rahmeti ile ilişki kurmasıdır.[382]

5. Dahr

"Abd" maddesinin temel anlamları içinde "zillet, küçüklük, aşağıda olmak" anlamlarından hareketle; ubûdiyetin bu anlamıyla ilgili diğer bir kavram da "dahr"dır. Sözlükte "**Dehara-yedharu-dahran**" şeklinde gelen bu lafız; "küçüldü, zelil oldu, hor-hakir oldu" anlamlarına gelmektedir.

---

373 Tirmizî, *Tefsir* 16, Tefsir-i Sûreti'l-Bakara, Sûreti'l-Mü'min; İbn Mace, *Dua* 1; Ahmed b. Hanbel, 4/267, 271, 276..

374 Bkz. A'râf, 7/29; Mü'min, 40/60.

375 Bkz. Furkân, 25/68; Şuarâ, 26/213; Mü'min, 40/14, 66; Fussılet, 41/33.

376 Bkz. Enfâl, 8/45; Kehf, 18/28; Tâhâ, 20/33-34.

377 Bkz. Mü'min, 40/14. Ayrıca "Duâ" lafzının emir sıygalarının geçtiği âyetler için bkz. Abdülâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, "*D-a'-v*" md.

378 Bkz. A'râf, 7/55-56; İsrâ, 17/110-111; Enbiyâ, 21/90.

379 Bkz. İbrâhim, 14/39; İsrâ, 17/111; Secde, 32/15-16.

380 Bkz. İsrâ, 17/110.

381 Bkz. Furkân, 25/77.

382 Hidayet Aköz, *Kur'ân'da Allah-Kul İlişkisi*, s. 261.

Alçaklık ve zillet anlamındaki "Dahr"; emredilen şeyi istese de, istemese de küçülerek ve zillet içinde yapmaktır.[383] İbn Manzûr ise kelimeyi şöyle izah etmektedir:

أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَى مَا خَلَقَ اللهُ مِنْ شَيْءٍ يَتَفَيَّأُ ظِلاَلُهُ عَنِ الْيَمِينِ وَالشَّمَائِلِ سُجَّدًا لِلّٰهِ وَهُمْ دَاخِرُونَ

"*Görmüyorlar mı ki Allah'ın yarattığı şeylerin gölgeleri bile nasıl sağdan soldan sürünüp Allah'a secde ederek dönmektedir?*" (Nahl, 16/48)

Bu âyetteki "dahr" kelimesine Zeccâc (ö.311/923) "küçülmek" anlamını verdikten sonra şunları söylüyor: "Yıldız, ağaç, et, kemik ve cisim Allah'ın yarattığı her şey Allah'a boyun eğmiş ve secde etmiştir. Kâfir ise her ne kadar kalbi ve dili ile inkar etse de eti, kemiği, vücudu ve bütün hayvanlarla ağaçlar Allah'a secde ederek boyun eğmişlerdir. İbn Abbâs'ın şöyle dediği rivâyet edilir: "Kâfir her ne kadar Allah'tan başkasına secde etse de gölgesi Allah'a secde eder." Tabii ki Zeccâc buradaki gölgeyi, vücut olarak açıklamıştır.[384]"

Az önce zikredilen âyetteki bu kelime aslında, ifade ettiği anlam ile, secdenin niteliğini göstermesi yönünden önemlidir ve her ne kadar secde ile beraber ele alınması gerekse de; biz burada onu, "abd" kavramıyla ilgisi açısından işlemeyi uygun bulduk. Secdeyi zaten biraz ileride ele alacağız.

"Dahr" kelimesi dört âyette geçmekte ve hepsinde de çoğul olarak gelmiştir. Bu dört âyette de "Dahr" lafzı "hor-hakir, aşağılık, boynu bükük, boyun eğerek" anlamındadır.[385]

6. Huşû

"Huşû" boyun eğmek, sükûnet, gözü yere doğru dikmek, sesini alçaltıp kesmek ve itmi'nân, demektir. "Hudû" kelimesinin -ki biraz sonra işlenecektir- manasına yakındır. Ancak boyun eğmeyi kabullenmek manasıyla

---

383 İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyis*, II, 233; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, VI, 395; Cevherî, *Sıhâh*, II, 655; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 500; Râğıb, *a.g.e.*, 309.

384 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV, 278-279.

385 Bkz. Nahl, 16/48 (Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, III, 181; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XX, 36; Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâm*, X, 74; Ebussuûd, İrşâdü'l-*Akli's-Selîm*, V, 118.); Neml, 27/87 (Beydâvî, *a.g.e.*, III, 503; Râzî, *a.g.e.*, XXIV, 189; Kurtubî, *a.g.e.*, XIII, 160; Ebussuûd, *a.g.e.*, VI, 304); Sâffât, 37/18 (Beydâvî, *a.g.e.*, IV, 150; Râzî, *a.g.e.*, XXV1, 113; Kurtubî, *a.g.e.*, XVI, 49; Ebussuûd, *a.g.e.*, VII, 187); Mü'min, 40/60 (Beydâvî, *a.g.e.*, IV, 242; Râzî, *a.g.e.*, XXVI1, 71; Kurtubî, *a.g.e.*, XV, 214; Ebussuûd, *a.g.e.*, VII, 282).

"Hudû" bedende; huşû' ise hem beden, hem ses[386] ve hem de gözde[387] olur. "Huşû", bazı lehçelerde "rukû" anlamına da gelir. O halde huşû, boyun eğmektir ve en çok azalar üzerindeki boyun eğişi gösterir. Kalpteki boyun eğişi ise "Tadarru" kelimesi ifade eder.[388]

el-Askerî (ö. 400/1009) ise, "huşû"nun sözlük anlamını: "Bir kişinin, kendisinden daha büyük ve makamca daha yüksek olana boyun eğmesidir."[389] şeklinde ifade etmektedir.

Cürcânî (ö. 816/1413) ise huşû'yu, "hudû" ve "tevâdu" ile aynı anlamda kabul eder ve şöyle der: " Ehl-i hakikatin lügatında huşû, Hakk'a boyun eğip itaat etmektir ve kalpteki devamlı korkudur. Huşû'nun alâmetleri şunlardır: Kızdığı, muhalefet edildiği ve kendisi reddedildiği zaman kulun bunları kabulle karşılamasıdır. Bu kelimenin ism-i fâili **hâşi;** kalbiyle ve diğer azalarıyla Allah'a boyun eğip itaat eden, demektir."[390]

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1414) bu terim için: "Huşû; kaderî ve şer'î hükümlere hiçbir itiraz, isteksizlik ve gücenme göstermeksizin teslim olmak ve kabullenmektir."[391] şeklinde geniş perspektifte bir tanıma yer vermektedir.

Ebu'l-Bekâ (ö. 1094/1683) ise "huşû"yu, "hudû" ile aralarındaki anlam farkını belirterek şöyle tarif etmektedir: "Huşû, azalardaki boyun eğiştir. Hudû ise, kalpteki boyun eğiş anlamına gelir. Bunun için kalp tevâzu gösterip boyun eğince, organlar da huşû ile boyun eğecektir. Ayrıca huşû, başkasının elindeki bir şeyden istifade amacıyla kişinin ona boyun eğmesi anlamına da gelmektedir."[392]

---

386 "*O gün insanlar.....artık, çok esirgeyici Allah hürmetine sesler kısılmıştır. Bu yüzden, fısıltıdan başka bir ses işitemezsin.*" (Tâhâ, 20/108).

387 "*Gözleri horluktan aşağı düşmüş bir halde kendilerini zillet bürür...*" (Kalem, 68/43. Ayrıca bkz. Meâric, 70/44; Nâziât, 79/9).

388 İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyis*, II, 282; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, XI, 94; Cevherî, *Sıhâh*, III, 1204; Râğıb, *Müfredât*, s. 283; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VIII, 71; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 921.

389 el-Askerî, *el-Furûk*, s. 273.

390 Cürcânî, eş-Şerîf Ali b. Muhammed, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, Dâru'l-Kütübi'l-I'lmiyye, Beyrut-1988, s. 95, 98.

391 Fîrûzâbâdî, *Besâir, II, 542.*

392 Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyyât,* s. 430-431. Ayrıca "huşû" ile "hudû" arasındai fark için bkz. A. Galip Gezgin, *Kur'ân'da "Huşû" Kelimesinin Semantik Analizi,* Tasavvuf (İlmî Akademik Araştırma Dergisi), Ankara -2000, s. 85.

O halde "huşû"; "üstün kudret ve azamet sahibi sahibi bir varlığa karşı kalpte başlayıp organlarda kendini gösteren derûnî bir saygıyla eğilerek, O varlık karşısında adeta ufalanarak alçalmaktır."[393]

Kur'ân'da da yukarıdaki lügat anlamlarından ikisi bulunmaktadır:

1) Zayıf olmak, tezellül, yere yapışmak ve secdelere kapanmak.[394] Bu anlamı şu âyette görmekteyiz:

لَوْ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ الله "*Eğer biz bu Kur'ân'ı bir dağın tepesine indirseydik onun, Allah'a tazimi sebebiyle başını eğip parçalandığını görürdün...*" (Haşr, 59/21)

2) Asli manası olan zelillik ve tevâzu (boyun eğmek) ile beraber gözü ve başı yere doğru dikmek. Bu anlamda kullanılmasına da "*O gün bir takım yüzler zelildir,*" (Ğâşiye, 88/2) âyeti ile; namazda tevâzû'yla gözü ve başı yere, secde mahalline dikmek ve etrafa iltifat etmemek yani bütün azalarıyla namaza odaklanmak anlamına:

الَّذِينَ هُمْ فِي صَلاَتِهِمْ خَاشِعُونَ "*Onlar namazlarında tam bir saygı ve tevâzu içindedirler;*" (Mü'minûn, 23/2)[395] âyetini örnek verebiliriz.

İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) ise "huşû" kavramını tasavvufçuların görüşlerine ağırlık vererek şöyle izah etmektedir: "Kalbin, Allah huzurunda hudû ve zillet içinde durmasıdır, Hakk'a boyun eğmektir. Cüneyd-i Bağdâdî (ö.297/909) de: Huşû'yu; gaybların Rabbine kalplerin tezellül gösterip boyun eğmesidir, diye tarif etmektedir. Bütün arifler, huşû'nun yerinin kalp olduğunda ve neticesinin de azalarda görüldüğü konusunda icma etmişlerdir. Huşû'nun üç derecesi vardır: 1) Emre boyun eğmek ki bu, zilleti, boyun eğmeyi ve emirlere uymayı tamamen kabullenmek demektir. 2) Hükme teslimiyet. Yani, şeriat hükümlerine tam teslimiyet. 3) Hakk'ın nazarı karşısında tevâzu göstermek. Bu da, kalp ve azaların bütün detayı ile Hakk'ın nazarına tevazu göstermesi ile olur." [396]

Sonuç olarak huşû, Allah'a boyun eğmek ve O'nun korkusunu his-

---

393 A. Galip Gezgin, *a.g.m.*, s. 103.

394 Kurtubî, *a.g.e.*, XVIII, 30; Elmalılı, *Hak Dini*, VII, 4867.

395 Bu anlamlar için bkz. Beydâvî, *a.g.e.*, III, 396; Râzî, *a.g.e.*, XXIII, 68; Ebussuûd, *a.g.e.*, VI, 123; Elmalılı, *a.g.e.*, V, 3428.

396 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, I, 400-401.

sedip şuuruna varmak, O'na kavuşacağına yakinen inanmak anlamında İslâmi bir terimdir. Çünkü o, sadık mü'minlerin ayrılmaz bir özelliğidir ve Allah Teâlâ da kullarına bu sıfatı vermiştir:

وَيَخِرُّونَ لِلْأَذْقَانِ يَبْكُونَ وَيَزِيدُهُمْ خُشُوعًا "*Ağlayarak yüz üstü yere kapanırlar. (Kur'ân okumak) onların saygısını artırır.*" (İsrâ, 17/109)[397]

Kur'ân'da da huşû kelimesi, çoğu ism-i fâil vezninde olmak üzere 16 âyette geçmektedir.[398] Bu kelimeye tefsirciler de yukarıdaki anlamları vermekle beraber ayrıca tevâzu, ihbât, inkıyâd, zillete düşmüş, kalpleri ve azaları saygılı kişinin boynu bükük hali gibi manalarla izah etmişlerdir.[399]

Hülasa "kalp, marifetullaha erdiğinde O'nu zikrederek titrer durur; O'na karşı duyduğu haşyet ve havf kendini sürekli itaata ve (....) tasdiki güçlendirmeye yöneltir. Kalbin bu ameline tazarru' denir. Kalbin tazarru'da bulunması, onun emrinde çalışan diğer organları da aynı şekilde davranmaya sevkeder. İşte bedenin, kalbin dışındaki azaları da kendilerine düşen görevleri tam bir teslimiyetle yerine getirmeye koşarlar ki, onların bu hali de huşû'dur. Huşû, tam bir boyun eğişi ve bu boyun eğişin gerektirdiği hareketleri haşyetle yerine getirmeyi ifade eder. İnsanın dışındaki diğer varlıklar, sözgelimi yeryüzü, Allah'ın karşısında huşû içindedir, el pençe divan durmuş, her türlü emri yerine getirmektedir. Allah karşısında boynu büküktür."[400]

7. Hudû

Bu kelime "H-d-a" kökünden olup "zelil oldu, küçüldü ve alçak gönüllü oldu[401]" manasına gelmekte olup iki asıl anlamı vardır: "Birincisi; bir şeyde tatmin olmak, sükûnet bulmak; ikincisi ise, sesin bir çeşididir. Birinci manada İmam Halil şunları söylüyor: Hudû, zillet ve boyun eğmek

397 Ayrıca bkz. Mü'minûn, 23/1-2.

398 Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Mûfehres*, "h-ş'-a'" md.

399 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 294, III, 367, 396, IV, 63; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, III, 47, XXI, 58, XXV, 182, XXVII, s.113, XXXI, 33; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, I, 254-255, IV, 205, XI, 164, 223, XVIII, 30, 163, 192; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, I, 98, VI, 83, 123, VII, 104; Elmalılı, *Hak Dini*, I, 342, VI, 3894, 4209.

400 Ali Ünal, *Kur'ân'da Temel Kavramlar*, Nil Yayınları, İzmir-1999, s. 481-482.

401 Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, XI, 96.

demektir. Kelimenin if'âl babındaki "Ahda'a" şekli; "zillete ve düşüklüğe razı oldu", anlamına gelir. Hudû, boynu göğüse kadar eğmektir. Yürüyüş esnasında devenin boynunu eğmesine aynı kökten gelen **Hud'ân** denilir. Batmaya meyillenmiş yıldız için de; **Hadaa'n-Necm** ifadesi kullanılır. Hatta, savaş yerine **el-Haydaa** denilir. Çünkü, orada bütün yaşıtlar birbirini zelil perişan eder. İsim olarak Hudû, "boyun eğmek ve itaat etmek" anlamına gelirken aynı zamanda, "başını yere doğru eğdi ve yaklaştırdı" manalarını da ihtiva eder.[402] Bir önceki kavramı işlerken de zikrettiğimiz gibi Cürcânî ile er-Râğıb, "Hudû" kelimesinin "Huşû" anlamına geldiğini söylemektedir.[403]

"Hudû" kelimesi Kur'ân'da iki âyette geçmektedir:

إِنْ نَشَأْ نُنَزِّلْ عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَاءِ آيَةً فَظَلَّتْ أَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ "*Eğer dileseydik onlara öyle bir mucize indirirdik ki, onun karşısında ister istemez boyun bükerlerdi.*" (Şuarâ, 26/4)

"*Ey Peygamber hanımları! Siz, kadınlardan herhangi biri gibi değilsiniz. Eğer (Allah'tan) korkuyorsanız, (yabancı erkeklere karşı) çekici bir eda ile konuşmayın; sonra kalbinde hastalık bulunan kimse ümide kapılır. Güzel söz söyleyin.*" (Ahzâb, 33/32) Birinci âyette "Hudû"; inkıyâd= boyun eğmek anlamına gelirken;[404] ikinci âyette ise Hz. Peygamber'in (sallallahu aleyhi ve sellem) hanımlarına, başkalarıyla konuşma adabını göstermek için "seslerini inceltip yumuşatarak edalı davranmak"[405] anlamında bir yasağı ifade etmektedir.

Genel bir ifadeyle söyleyecek olursak "Hudû", Allah'ın vahdaniyetini kavrayıp hissetmek, kulun; Rabb'inin bütün kuvvetlerin üstünde yegane güçlü ve otorite sahibi olduğunu ve mevcudattaki her şeyin O'nun kulu olduğunu, O'nun yarattığını, O'nun kudret elinde olduğunu kabullenerek Allah'a boyun eğmesidir.[406] Böylece kul, huzurunda boyun eğeceği

---

402 İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyis*, II, 189-191; Cevherî, *Sıhâh*, III, 1204; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, VIII, 72-73; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 921.

403 Râğıb, *Müfredât*, s. 286; Cürcânî, *Ta'rîfât*, s. 95, 98.

404 Beydâvî, *a.g.e.*, III, 465; Ebussuûd, *a.g.e.*,VI, 234.

405 Kurtubî, *a.g.e.*, XIV, 115.

406 Şa'bân İsmâil, Muhammed, *el-İbâde fi'l-İslâm Mefhûmuhâ ve Hasâisühâ*, Dâru'ş-Şebâb, Kahire-1980, s. 17.

ve kendi gücünün üzerinde tasavvuru imkansız bir Kudret karşısında acziyetini anlayıp itiraf etmiş olmaktadır. Sonuçta da bu haldeki kulun, O'na boyun eğip itaatini hem iç hem de dış dünyasında ifade ve izharına "Hudû" diyebiliriz.

8. İhbât

"Abd" maddesinin temel anlamlarından olan "boyun eğme"nin bir başka çeşidi de "İhbât"tır. "el-Habt" sözlükte; yerin basık, düz ve geniş olan kısmı demektir. Kelimenin çoğulu "Ahbât ve Hubût" da; uzun, derin ve düz arazidir ki içinde çeşitli dikenler yetişmektedir. Bu kelimenin if'âl vezninde gelen "İhbât" ise; yumuşaklık, "tevâzu" ve "huşû" manalarına gelmektedir. Kelime bu babta **ilâ** harf-i cerri ile kullanıldığında; "kalbini Rabbine bağladı, O'na itimat etti ve O'nda mutmain oldu" anlamlarını alır; ism-i fâili "muhbit" de, mutmain ve alçak gönüllü (mütevazi) anlamını kazanmaktadır.[407] el-Askerî (ö. 400/1009) de "Muhbit"i şöyle tanımlıyor: "Muhbit; imanla mutmain olup sükûna eren; İhbât ise; sürekli hudû (alçak gönüllük) göstermek, anlamına gelir."[408]

Kur'ân'da bu kavramın geçtiği âyetlerden birisi şudur: "*İnanıp da güzel işler yapan ve Rablerine gönülden boyun eğenlere gelince, işte onlar Cennet ehlidir. Onlar orada ebedî kalırlar.*" (Hûd, 11/23) Müfessirler bu âyetteki "ihbât"a, itmi'nân, huşû, hudû anlamlarını vermekte ve şu açıklamalarda bulunmaktadır: "Bu âyette mü'minlerin vasıfları ve ibadetlerinin niteliği anlatılmaktadır. Yani mü'minlerin bütün ibadetlerini eda ederlerken Allah'ı zikirde mutmain olmaları, O'ndan başkasından tamamen uzak ve boşalmış olmaları, ihbât'tır. Bu kelimeye İbn Abbâs (radıyallahu anh): "İnâbe", Mücâhid (ö. 104/722): "İtâat", Katâde (ö.117/735): "Huşû", Mukâtil (ö.150/767): "İhlâs" anlamlarını vermişlerdir." [409]

فَإِلَٰهُكُمْ إِلَٰهٌ وَاحِدٌ فَلَهُ أَسْلِمُوا وَبَشِّرِ الْمُخْبِتِينَ... "*.... Şunu unutmayın ki hepinizin*

---

[407] İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyis*, II, 238; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, III, 42; Cevherî, *a.g.e.*, I, 247; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, II, 27-28; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 193; Râğıb, *a.g.e.*, 272.

[408] el-Askerî, *el-Furûk*, s. 276.

[409] Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, III, 40; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XVII, 167; Kurtubî, *el-Câmi'i li Ahkâm*, IX, 16; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, IV, 198.

ilâhı bir tek İlâh'tır. Öyle ise, yalnız O'na teslim olun. Sen ey Rasûlüm: O alçak gönüllü, samimi ve ihlâslı olanları müjdele!" (Hacc, 22/34)

وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَيُؤْمِنُوا بِهِ فَتُخْبِتَ لَهُ قُلُوبُهُمْ وَإِنَّ اللهَ لَهَادِ الَّذِينَ آمَنُوا إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ "*Ve yine ilimden nasibi olanların bu Kur'ân'ın senin Rabbin tarafından gönderilen gerçeğin ta kendisi olduğunu iyice anlayıp da, onu bütün kalpleriyle tasdik edip gönülden tazim ederek bağlanmaları içindir. Elbette Allah, iman edenleri dosdoğru yola isabetli tutuma yöneltir.*" (Hacc, 22/54)

Bu âyetlerde geçen "İhbât" kelimesine de yukarıdaki anlamlar verilmekle beraber,[410], farklı olarak "haşyet" anlamı da verilmiştir.[411] Ancak Hacc: 22/34'üncü âyette "İhbât" kelimesinin yanında yukarıda da incelediğimiz ve ibadet anlamına gelen "Nüsük" kelimesinden türemiş "Mensek" ifadesi ile, ibadetin temel esaslarından olan teslimiyetin ifadesi "Eslimû" kelimesinin birlikte geçmesinin, dikkate değer bir durum olduğunu ifade etmek istiyoruz. Çünkü bu durumun, en azından hem "Abd" maddesinin anlamını ve bu bölümde incelemeye çalıştığımız kavramlarla ilişkisini tesbitte, hem de konumuz olan ubûdiyetin kapsam genişliğini kavramamız için bize bir fikir açılımı sağlayabileceğini düşünmekteyiz.

İbn Kayyim de bu kelimeyi şöyle bir yaklaşımla izah etmektedir: "İhbât, kulun tereddüt ve gafletten kurtulup gücü nispetinde Rabb'ine yöneldiği bir makamdır."[412]

9. İtâat

Bu kelime sözlükte; karşı gelip zor göstermenin zıddıdır ve boyun eğmek, yumuşamak anlamlarına gelir. Birisi başkasının emrine girip ona boyun eğdiği, ona uyup bağlandığı zaman "**Tâa**" ifadesi kullanılır. Yumuşak başlı ata "**Feresün Tav'u'l-Anân**"; yani yumuşak başlı, idaresi

---

[410] Beydâvî, *a.g.e.*, III, 385, 390; Râzî, *a.g.e.*, XXIII, 31, 49; Kurtubî, *a.g.e.*, XII, 40; Ebussuûd, *a.g.e.*, VI, 107, 114; Elmalılı, *Hak Dini*, V, 3404. Ayrıca bkz. Fîrûzâbâdî, *Besâir, II, 521.*

[411] Beydâvî, *a.g.e.*, III, 390; Ebussuûd, *a.g.e.*, VI, 114.

[412] İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, II, 3. Daha geniş bilgi için bkz. Ebû Safiyye, Câsir, *el-İhbât fi'l-Kur'ân: Dirâse Dilâliyye*, Mecelletü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, c: I, sayı: 1, Merkezü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye bi Külliyyeti'd-Dirâsâti'ş-Şarkıyyeti'l-İfrikıyye Câmiatü London, 1999, s. 201-218.

kolay uysal at, denilir. Bu kelimenin zıddı ise "istememek" anlamına gelen "**Kerh**" lafzıdır. Nitekim bu kelimelerin ikisi de şu âyette beraber zikredilmiştir:

ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ

"*Sonra iradesi bir gaz halinde olan göğe yöneldi, ona ve yere şöyle buyurdu: "İsteyerek de olsa, istemeyerek de olsa emrime gelin!" onlar da: "Gönüllü olarak geldik" dediler.*" (Fussilet, 41/11)[413] Aynı kökten gelen "**Tâat**" ise, emredilene uymak ve çizilen çizgiye gitmektir.[414] Cürcânî de tâati; "emre boyun eğerek (isteyerek) muvafakat etmektir"[415] şeklinde tarif etmektedir. Bu kelimenin zıddı ise "kerh" ve "isyân"dır.[416]

Burada "itâat" ile "ibâdet" arasındaki bazı farkları da açıklayan şu görüşleri de zikretmek yerinde olacaktır: "Rütbece kendisinden daha büyük birinin isteğine uygun olarak gerçekleşen fiil, demek olan 'itâat', hem hâlıka hem de mahlûka yapılır. Hem isteyerek hem de istemeyerek meydana gelen itâat; boyun eğmek ve bir emre muvâfakat etmek, anlamına gelirken; ibâdetten daha geneldir. Zira ibâdet çoğunlukla, Allah Teâlâ'ya gösterilen en son sınırı ile ta'zimi ifade ederken; tâat, hem Allah'a hem de başkasının emrine muvâfakat manası için kullanılır. Ancak ibâdet ise, ölümden sonra kendisiyle fayda kastedilen bir ta'zimdir."[417]

Kur'ân âyetlerinde ise "itâat" asıl anlamında yani; "birine boyun eğmek, emre uymak ve onu kabul etmek"[418] anlamında kullanılmıştır.[419] Bu âyetlere baktığımızda iki temel itaatten bahsedildiğini görürüz. 1) Allah'a İtaat. 2) Allah'tan Başkasına İtaat.

Allah'a İtaat; Allah'a, emirlerine ve peygamberlerine itaatten oluşmaktadır. Ayrıca neticede Allah'a itaat demek olan, O'nun adına emir icra

---

413 Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/83; Ra'd, 13/15.
414 İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyis*, III, 431; Cevherî, *Sıhâh*, III, 1255; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VIII, 240; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 962; Râğıb, *Müfredât*, s. 529.
415 Cürcânî, *Ta'rîfât*, s. 140.
416 İbn Fâris, *a.g.e.*, VIII, 240; XV, 67; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, XI, 328; Cevherî, *a.g.e.*, VI, 2429; Fîrûzâbâdî, *a.g.e.*, s. 1692.
417 el-Askerî, *el-Furûk*, s. 243, 245; Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 583.
418 Kurtubî,. *el-Câmi' li Ahkâm*, III, 277.
419 Bkz. Abdülbâki, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Mûfehres*, "*T-v-a*" md.

eden yöneticilere itaatten de bahsedilmektedir. "*Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ulü'l-emre (idarecilere) de itaat edin. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız onu Allah'a ve Resûl'e götürün (onların talimatına göre halledin); bu hem hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir.*" (Nisâ, 4/59) Bu âyette bahsedilen yöneticilere itaati, Allah ve Rasülüne itaatin insani boyuttaki yansıması olarak görebiliriz.

İtaatten bahseden âyetlerde Peygamberlere itaat Allah'a itaatle birlikte zikredilmiştir.[420] Hatta onlara itaat Allah'a itaattir zira; elçiye itaat, elçiyi gönderene itaattir.[421] Nitekim Yüce Allah şöyle buyuruyor: "*Kim Resûl'e itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur. Yüz çevirene gelince, seni onların başına bekçi göndermedik!.*" (Nisâ, 4/80) Zaten Peygamberlerin itaat edilmesi için gönderildiği şu âyette ifade edilmektedir: "*Biz her peygamberi -Allah'ın izniyle- ancak kendisine itaat edilmesi için gönderdik. Eğer onlar kendilerine zulmettikleri zaman sana gelseler de Allah'tan bağışlanmayı dileseler, Rasûl de onlar için istiğfar etseydi Allah'ı ziyadesiyle affedici, esirgeyici bulurlardı.*" (Nisâ, 4/64)

Allah'tan Başkasına İtaat ise, tüm genişliği ile Allah'a itaatin dışındaki ve O'nun yasakladığı her türlü itaattir. Kur'ân'a göre bütün olarak fizîkî dünya; mutlak bilgi ve kudretle onu yaratana itaat etmektedir.[422] Beşeri açıdan itaat fiili, tabii ve bilinçli bir canlı olan insan için kaçınılmaz bir davranış biçimi olmakla birlikte itaatın objesini seçme konusunda insan serbest bırakılmıştır. Bu dünyada yalnızca insan, bir varlığa itaat etme veya etmeme serbestliğine sahiptir. Nitekim itaatla ilgili âyetler incelendiğinde insanların, Allah'ın dışında farklı konumda gördükleri bazı kişi ve gruplara itaat ettikleri görülmektedir. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür: **Kâfirler ve münafıklar**: "*Kâfirlere ve münafıklara boyun eğme. Onların eziyetlerine aldırma. Allah'a güvenip dayan, vekîl ve destek olarak Allah yeter.*" (Ahzâb, 33/48) ısrarlı direnişleri ve inatları yüzünden **kalpleri Allah'ı anmaktan alıkonulmuş olanlar**, nefsani arzularına uyup işlerinde aşırıya

---

420 Bkz. Bakara, 3/32,132; Nisâ, 4/13, 69; Mâide, 5/92; Enfâl, 8/1, 20, 46; Tevbe, 9/71; Nûr, 24/52, 54; Ahzâb, 33/71; Muhammed, 47/33; Teğâbün, 64/12; Nûh, 71/3.

421 Elmalılı, *Hak Dini*, II, 1399.

422 Bkz. Fussilet, 41/11; Rahmân, 55/6.

gidenler: "*... Kalbini bizi anmaktan gafil kıldığımız, kötü arzularına uymuş ve işi gücü aşırılık olan kimseye boyun eğme.*" Kehf, 18/28), **kötü ahlâklılar ve günahkarlar:** "*Şunların hiçbirine itâat etme: Yemin edip duran, aşağılık, (herkesi) kötüleyen, söz götürüp getiren, hayra engel olan, mütecâviz ve saldırgan günahkar, kaba ve kötülükle damgalı.*" (Kalem, 68/10-13), **Allah'ın koyduğu sınırları aşanlar**: "*O aşırıların emrine uymayın.*" (Şuarâ, 26/151), **yönetimleri altında bulunan kimseleri Allah yolundan uzaklaştıran gruplar**.[423] Kur'ân, bunlara itaatı doğrudan bir inanç meselesi olarak ele almakta ve bu hususta yapılan uyarıyı dikkate almayanların durumunu Allah yolundan bir kopuş olarak[424] değerlendirmektedir.[425]

Kur'ân'da "İtâat" kelimesinin kullanılmadığı fakat, anlatılan olay ya da siyakının itaatten bahsettiği âyetler de vardır. "*Babasıyla beraber yürüyüp gezecek çağa erişince: Yavrucuğum! Rüyada seni boğazladığımı görüyorum; bir düşün, ne dersin? dedi. O da cevaben: Babacığım! Emrolunduğun şeyi yap. İnşallah beni sabredenlerden bulursun, dedi. Her ikisi de teslim olup, onu alnı üzerine yatırınca: Biz ona: "Ey İbrâhim!" diye seslendik. Rüyayı gerçekleştirdin. Biz iyileri böyle mükâfatlandırırız. Bu, gerçekten, çok açık bir imtihandır.*" (Sâffât, 37/102-106)

"*Onlar, üstlerindeki Rablerinden korkarlar ve kendilerine ne emrolunursa onu yaparlar.*" (Nahl, 16/50)

Bunlardan başka "uymak, tabi olmak, peşi sıra gitmek" anlamına gelen "ittiba" lafzının geçtiği âyetlerde de, dolaylı olarak itaati anlayabiliriz.[426] Hatta mü'minlerin Allah'ı sevmelerinin göstergesi ve O'nun rıza ve sevgisini kazanmanın şartı olarak Hz. Peygamber'e (sallallahu aleyhi ve sellem) ittiba ve itaat gösterilmiş; bunun sonucunda da büyük mükafatlar vadedilmiştir.[427]

İtaatın zıddı isyandır ve tarihte ilk defa Allah'ın Hz. Âdem (aleyhisselâm)

---

423 Bkz. Ahzâb, 33/64-68.
424 Bkz. Âl-i İmrân, 3/99-104; En'âm, 6/116-117, 121.
425 Ömer Mahir Alper, "*İtâat*", *DİA*, XXIII, 444-445.
426 Bkz. Nisâ, 4/125; En'âm, 6/106, 153, 155; A'râf, 7/3, 157; Yûnus, 10/109; Nahl, 16/50; Şuarâ, 26/151-152; Lokmân, 31/21; Ahzâb, 33/2; Yâsîn, 36/11; Zümer, 39/55.
427 Bkz. Bakara, 3/132; Nisâ, 4/13, 69.

için secde emrine karşı gelerek itaat etmeyen İblis'tir.[428] Bir insan olarak Hz. Âdem (aleyhisselâm) de kasıtsız ve bir hata eseri, Allah Teâlâ'nın yasak ağaçtan yememe emrine dikkat etmemiştir.[429] Her ne kadar "Şeytan ve Hz. Âdem (aleyhisselâm) buyruk dinlemememede birleşiyorlarsa da aralarında ayrılık bulunmaktadır. Şeytan, yanlışlığını ileri sürerek buyruğu, buyruk olarak kabul etmiyor, onu beğenmiyor. Hz. Âdem (aleyhisselâm), buyruğun buyruk olduğunu kabul ediyor ancak, yabancı etkenler altında buyruğun gereğini yerine getiremiyor. Burada bir noktayı açıklığa kavuşturmak yerinde olacaktır. a) Verilen emri beğenmemek ve ona uymamak. b) Verilen bir emri beğenmemek, ama ona istemeyerek zorla uymak. c) Verilen emri beğenmek ve yapmak. d) Verilen emri beğenmek, ama herhangi bir sebepten dolayı yapmamak."[430]

10. Kunût

Ubûdiyetle kavram ve kelime olarak çok sıkı bir bağı olan terimlerden birisi de "Kunût"tur. Bu kelime sözlükte "konuşmamak, namazda duâ etmek, huşû, ubûdiyeti kabullenmek, beraberinde isyanın bulunmadığı itaatte bulunmak, tâate devam etmek" anlamlarına gelmektedir. Genel kanaatte ise "namazdaki duâ" anlamının yanında "namazda uzunca kıyam" anlamına da kullanılır. Çünkü şu hadis-i şerifte bu anlamı ifade edilmiştir: "*Rasûlullâh'a: Hangi namaz daha faziletlidir?" diye sorulunca şöyle cevap verdi: -Namazların en faziletlisi, Kunût'u (kıyamı) uzun olanıdır.*"[431] Bu kelimenin ism-i fâili "kânit"; "âbid" demektir. Bunlardan başka, "Allah'a karşı mütevazi olmak", "hudû' (boyun eğmek)" anlamlarına da gelen "kunût", namazda uzunca ayakta kalmak ve namazda susmaya, dindeki hayırlı bir şey ve dindeki bütün tâatlara isim olarak verilmiştir.[432]

Kelimeye, hayatın tamamını kapsayıcı ve sürekliliği katarak geniş bir

---

428 Bkz. Bakara, 2/34; A'râf, 7/11; Hicr, 15/29-35; İsrâ, 17/69; Kehf, 18/50; Tâhâ, 20/116.
429 Bkz. Bakara, 2/35.
430 Hüseyin Atay, *Allah'ın Halifesi İnsan*, *A.Ü.İ.F.D.*, Ankara-1970, XVIII, 77-78.
431 Müslim, *Müsâfirûn 164-165*; Ebû Dâvûd, *Tatavvu' 2.*
432 İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyis*, V, 31; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, III, 109-111; Cevherî, *Sıhâh*, I, 261; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, II, 73-74; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 202, Fîrûzâbâdî, *Besâir, IV, 298;* Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 702, 734.

anlam alanı yükleyenler de vardır. Bu cümleden olmak üzere er-Râğıb ve Cürcânî, "kunût"a; 'daimi olarak ibadet ve tâatla meşgul olmak ve bunun dışındakileri terketmek' şeklinde bir anlam vermişlerdir.[433]

"Kunût" kelimesi Kur'ân'da 12 âyette geçmektedir.[434] Bu âyetlerdeki kullanımlarının da genel itibariyle anlamının; "ibadet, boyun eğme ve tâat" olduğunu görürüz. Şimdi bu âyetlerden bazılarını burada ele alarak müfessirlerin "kunût" hakkında söylediklerine bakmaya çalışalım.

وَقَالُوا اتَّخَذَ اللهُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ "*Bir de: "Allah evlat edindi" dediler. Hâşâ! O, böyle şeylerden münezzehtir. Bilakis göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nun mahlukudur. Hepsi O'nun emrine boyun eğmektedir.*" Bakara, 2/116)

Bu âyette geçen "kunût" kelimesine Râzî dört anlam vermiştir: "1) Tâat. 2) Namazda kıyamın uzun olması. 3) Sükût. Bu anlama dair Zeyd b. Erkam (radıyallahu anh) demiştir ki: Biz, "*Namazlara ve orta namaza devam edin. Allah'a saygı ve bağlılık içinde namaz kılın.*" (Bakara, 2/238) âyeti nazil oluncaya kadar namazda konuşur etrafa bakınırdık. Âyet nazil olunca konuşmayı ve dışarı ile ilgilenmeyi bıraktık. 4) Tâat'a devam.[435]"

Biraz önce zikrettiğimiz âyetin (Bakara, 2/238) tefsirinde ise Râzî, "kunût"un 5 anlamı olduğunu söylüyor ve ilk dönem müfessirlerin görüşlerini şöyle naklediyor: "1) İbn Abbâs (radıyallahu anh) "kunût"un; duâ ve zikir olduğunu söylemiştir. 2) Bu kelime itaat anlamındadır. Bu görüşte olanlar el-Hasen (ö.110/728), Şa'bî (ö.107/721), Saîd b. Cübeyr (ö.95/713), Tâvûs (ö.106/724), Katâde, Dahhâk (ö.105/723) ve Mukâtil'dir. Bunların delilleri ise; "Kur'ân'da geçen bütün Kunût'lar tâattir."[436] hadisi ile, "*Sizden kim, Allah'a ve Resûlüne itaat eder ve yararlı iş yaparsa ona mükâfatını iki kat veririz. Ve ona (Cennette) bol rızık hazırlamışızdır.*" (Ahzâb, 33/31) âyetidir.

433 Râğıb, *Müfredât*, s. 684-685; Cürcânî, *Ta'rîfât*, s. 171.

434 Bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Mûfehres*, "*k-n-t*" md.

435 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IV, 23. Ayrıca bu âyetteki "Kunût"a; "Huzû'" ve "İnkiyâd (boyun eğmek)", "İbadet", "Emre âmâde olmak", anlamları da verilmiştir. (Bkz. Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 397, 390; Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâm*, II, 59; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, I, 151; Elmalılı,*Hak Dini*, I, 479.)

436 Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, II, 224; Zerkânî, Muhammed b. Abdülbâkî b. Yûsuf, *Şerhu'z-Zerkânî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut -1411/1992, I, 403.

3) Mücâhid "kunût"un, huşû'dan ibaret olduğunu söylemiştir. 4) "Kunût" kıyamdır. 5) Devam. Çünkü bu mana diğerlerini de kapsamaktadır.[437]"

"Kunût" kelimesinin geçtiği diğer âyetlerin izahlarında da müfessirler bu kelimeye aşağı yukarı şu ana kadar zikrettiğimiz anlamları vermişlerdir.[438]

Kendinden daha yüce ve daha büyük birinin huzurunda, kendisinin zayıflığını hissederek boyun eğmek olan "kunût"; kulun, Rabbinin emirlerine inkıyâd ve itaat etmesi, Yaratıcısının azameti önünde O'nun kulu olduğunu hissetmesidir.[439] İşte bu genel mana açısından bakarsak "kunût"un içine sadece insan değil, Allah'ın diğer bütün yaratıkları da girmektedir ve onların da bir sıfatı olmaktadır.

11. Rukû

Namazın rükünlerinden olan "Rukû" sözlükte; "insan ve insan dışındakilerde görülen boyun eğme ve iki büklüm olmak" anlamına gelir. İki büklüm olan birine veya yaşlılıktan dolayı belini eğmiş ihtiyar birine 'Rukû etti', denilir. Bu anlamlardan başka sözlükte; "yüzüstü kapandı, zenginlikten sonra fakir düştü" anlamlarına da gelir. Fakat kelime, en çok dini anlamıyla meşhur olmuş ve namaz kılanın kıyamdan sonra sırtı düz şekle gelinceye kadar başını eğmesi demektir. Namazın, kıyamdan sonra gelen rukû' ve iki secdeden oluşan kısmına da aynı kelime kökünden gelen "Rek'at" adı verilir. Kelime sadece İslâmın gelişiyle namazdaki anlamını kazanmış değil, Cahiliyye devrinde de Araplar; putlara tapmayan hanîf kişiye "Râki'" ismini verirlerdi.[440]

Tabii ki kelime şu haliyle her ne kadar fiziki bir vücut pozisyonunu

---

[437] Râzî, *a.g.e.*, VI, 130-131. Ayrıca bkz. Beydâvî, *a.g.e.*, I, 552; Kurtubî, *a.g.e.*, III, 140-146; Ebussuûd, *a.g.e.*, I, 235.

[438] Bkz. Beydâvî, *a.g.e.*, I, 611, 625, II, 32, III, 205, IV, 25, 62-63, 194, 514, 516; Râzî, *a.g.e.*, VIII, 39, X, 72, XX, 108, XXV, 102, XXVI, 218, XXX, 45; Kurtubî, *a.g.e.*, IV, 25, 54, X, 130, XIV, 15, 120, XV, 155, XVIII, 127, 133; Ebussuûd, *a.g.e.*, II, 16, 174, V, 149, VII, 58, 102, 104, 245, VIII, 268, 270; Elmalılı, *a.g.e.*, II, 1053, V, 3135, VI, 3816, 3894, VII, 5121.

[439] Ûde, *et-Tetavvur*, s. 209-211.

[440] İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyis*, II, 434-435; Cevherî, *Sıhâh*, III, 1222; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, VIII, 133; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 934.

ifade ediyorsa da kelimenin namazdaki ulvî konumu düşünüldüğünde derûnî bir anlama sahiptir. Bu meyanda er-Râğıb da şunları söylemektedir: "Rukû; eğilmek anlamına gelmekte olup bazen namazdaki özel durum için, bazen de ister ibadet isterse bunun dışındaki bir şey için olsun, tevâzu ve tezellül manaları için kullanılır.[441]"

Rukû kelimesi Kur'ân'da 13 âyette geçmektedir.[442] Bu âyetlere ve müfessirlerin izahlarına baktığımızda kelimenin anlam çerçevesinin biraz daha zenginleştiğini görüyoruz. Mesela tertib sırası itibariyle ilk surelerden olan Bakara suresindeki: "*Namazı tam kılın, zekâtı hakkıyla verin, rükû edenlerle beraber rükû' edin!*" (Bakara, 2/43) âyetinde geçen Rukû"ya; "ta'zîm, ağırbaşlılık, sükûnet, hudû', tezellül, inkıyâd ve namaz kılmak" anlamları verilmiştir. Ayrıca "namaz kılın" anlamının yanında özel olarak "Rukû ediniz" denilmesinin sebebi, Rukû'nun İslâm'a mahsus olduğunu ve İslâm'daki namazın, Yahudi ve Hıristiyanlık'taki namazdan bu yönüyle farklı olduğuna işaret etmektir.[443]

"*Meryem! Saygı dolu bir gönülle huzurunda durup Rabbine ibadet et; secdeye kapan, rukû edenlerle beraber rukû et.*" (Âl-i İmrân, 3/43)

"*Tevbe edenler, ibadet edenler, hamdedenler, oruç tutanlar, rükû' edenler, secde edenler, iyiliği emredip kötülükten alıkoyanlar ve Allah'ın sınırlarını koruyanlardır. O müminleri müjdele!*" (Tevbe, 9/112)

Bu âyetlerdeki Rukû'ya ise Râzî; tevâzu, kalpte hudû' ve tazim anlamlarını verip namazı bir değerlendirmeye tabi tutmuştur: "Burada şöyle denilebilir: Kıyâm, Allah'a gösterilen tevâzunun ilk basamağı; Rukû, ortası; secde ise zirvesidir. Bu âyette Rukû ve secdenin özel olarak zikredilmesi onların, ubûdiyet ve tevâzuya en güzel şekilde delaletlerindendir. Çünkü namazdan maksat, ta'zim ve hudû'nun zirvesidir."[444]

Diğer âyetlerden Hacc, 22/77 ve Mürselât, 77/48'inci âyetlerde geçen Rukû kelimesine de "hudû" ve "itâat" anlamları verilmiştir.[445]

---

441 Râğıb, *Müfredât*, s. 364; Ûde, *et-Tetavvur*, s. 190-193.

442 Bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Mûfehres*, "*r-k-a'* " md.

443 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 291; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, III, 42; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, I, 97; Elmalılı, *Hak Dini*, I, 337.

444 Razî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, VIII, 39, XVI, 162.

445 Bkz. Beydâvî, III, s. 395, IV, 602; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, VI, 121.

Kur'ân'daki Rukû kelimesinin geçtiği âyetlerin ekserisinde bu kelimenin secde ile birlikte zikredildiğini görmekteyiz. Ayrıca yukarıda geçen âyetlere baktığımızda; Rukû kelimesinin "abd" maddesinden "İbadet ediniz" emri ile beraber geldiğini de görürüz. Bu kelimenin beraber zikredilmesi Rukû'nun, hem "abd" maddesiyle hem de ubûdiyetle anlam örgüsü açısından ilişkisinin bulunduğunu anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Netice olarak; namazın rükünlerinden olan Rukû ile kul, Yaratanı karşısında büyüklenme ve kibirden arınmış olarak eğilmektedir.[446]

12. Secde

Allah'a boyun eğme veya ubûdiyetin belki de en belirgin sembolik ifadesi olan secde sözlükte; "alnı yere koymak, yere iki kat eğilmek kapanmak" anlamına gelir. Deve boynunu yere eğince "Escede" ifadesi kullanılır. Dolayısıyla kelimede "boyun eğmek ve tezellül göstermek" manası yoğunlaşmaktadır. O halde her zillete düşen secde etmiş demektir. Namazdaki secdeler de aynı kelimedendir ve bundan daha büyük bir boyun eğiş yoktur. Böylece emredilen şeylere boyun eğen herkesin bu hareketi "secde" ile ifade edilir.[447] Secdenin zıddı ise "başını yukarı dikti, dikildi" anlamına gelen "**İntesabe**" kelimesidir.[448]

Bu anlamların yanında farklı olarak er-Râğıb bu kelimeye, "Allah'a ibadet etmek ve O'na boyun eğmek" anlamına geldiğini ifade ederek şunları eklemektedir: "Bu mana; insan, hayvan ve diğer varlıklar için kullanılan âmm (genel) bir anlamdır. O halde secdeyi ikiye ayırabiliriz:

1) **İhtiyârî secde**: Bu, şu âyetteki gibi insanın secdesidir ve neticesinde de insan sevabı hakeder. "*Haydi Allah'a secde edip O'na kulluk edin!*" (Necm, 53/62)

2) **Teshîrî secde**. Bu da insan, hayvanlar ve bitkilerin yaptığı secdedir.

---

446 Hidayet Aköz, *Kur'ân'da Allah-Kul İlişkisi*, s. 249.

447 İbn Fâris, *Mucemü Mekâyis*, III, 133; Cevherî, *Sıhâh*, 483-484; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, III, 204-206. Secdenin semantik tahlili hakkında daha geniş bilgi için bkz. Emrullah İşler, *Secde Kelimesi ve Türkçe'ye Çeviri Sorunu*, İslâmiyât Araştırma Dergisi, Ankara -1998, I, 105-115.

448 Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 366.

Şu âyette olduğu gibi: "*Göklerde ve yerde bulunanlar da onların gölgeleri de sabah akşam ister istemez sadece Allah'a secde ederler.*" (Ra'd, 13/15)[449] Nahl, 16/49'uncu âyetteki secde[450] ise her iki çeşidi de içine almaktadır."[451]

Kur'ân'a baktığımızda ise secdenin Allah Teâlâ'nın dışında Hz. Âdem'e (aleyhisselâm) ve güneşe olmak üzere iki şekilde olduğunu görmekteyiz:

1) Hz. Âdem'e (aleyhisselâm) Allah'ın emrine ittibâen meleklerin yapıp İblis'in reddettiği secde[452] de Allah'a yapılan bir secdedir. Her ne kadar insana yapılıyormuş gibi görünse de; gerçekte, ona değil Allah'a yapılmakta ve bunun küfür olan ibadet anlamında bir secde olmadığında icma edilmiştir.[453] Meleklere teklif edilen bu secdenin anlamının, İblis'in gösterdiği tavır olan istikbâr ile tamamen zıt olduğunu görmekteyiz. Meseleye bu yönden bakarsak İblîs'in yaptığı; itaatsizlik, büyüklenip tekebbür göstermek ve isyan etmektir. O halde bu tavrın tam zıddı itaat, emre boyun eğmek, kendi benliğini Allah'ın kudreti karşısında ayaklar altına alarak hiçliğini itiraf edip bunu yerlere kapanarak göstermektir. İşte secdenin anlamı Allah katında bunun için çok değerlidir. Zaten müfessirler de secdenin aslının tezellül, inkıyâd ve hudû' olduğunu ifade etmektedirler.[454]

2) Güneşe yapılan secde ise şu âyette geçmektedir: "*Ne var ki onun da halkının da, Allah'ı bırakıp güneşe secde (ibadet) ettiklerini gördüm...*" (Neml, 27/24) Bu âyette geçen secde, ibadet anlamında secdedir.[455] Çünkü Sebe' halkı güneşe bir ilah olarak tapıyorlardı. Halbuki insanların, şeytanın aldatması sonucunda secde edip taptıkları tabiattaki varlıklar da Allah'ın yarattığı birer kuludur ve onlara secde etmeyi yasaklamıştır: "*Gece ve*

---

449 Ayırca; Nahl, 16/48.

450 "*Hem göklerde ve yerde ne varsa hepsi, herhangi bir canlı olsun, melaike olsun hepsi Allah'a secde eder, asla kibirlenmezler.*" Nahl, 16/49.

451 Râğıb, *Müfredât*, s. 396. Ayrıca bkz. Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 513, Fîrûzâbâdî, *Besâir, III, 188-190.*

452 Bkz. Bakara, 2/34. Konuyla ilgili diğer âyetler: A'râf, 7/11-12; Hıcr, 15/30-33; İsrâ, 17/61; Kehf, 18/50; Tâhâ, 20/116; Sa'd, 38/73-75..

453 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, I, 194.

454 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 256-257, II, 294, III, 181; Râzî, *a.g.e.*, XXXII, 26; Ebussuûd, *İrşâdü'l-'Akli's-Selîm*, V, 11; Elmalılı, *Hak Dini*, I, 318-319.

455 Ebussuûd, *a.g.e.*, VI, 281.

gündüz, güneş ve ay O'nun âyetlerindendir. Eğer Allah'a ibadet etmek istiyorsanız, güneşe de aya da secde etmeyin. Onları yaratan Allah'a secde edin!" (Fussılet, 41/37)

Secdeden maksat, ta'zim ve Allah'a ubûdiyeti itiraftır. Çünkü arz ve semâvâttaki her şey Allah'a ubûdiyetini itiraf etmektedirler.[456] İşte bu anlamda "*Göklerde ve yerde bulunanlar da onların gölgeleri de sabah akşam ister istemez sadece Allah'a secde ederler.*" (Ra'd, 13/15) âyetindeki secde, "boyun eğme" ve "hudû'" manasına gelir. Çünkü Allah'ın kudret ve iradesi her şeyde hâkim ve câridir.[457]

Secdenin "Abd" maddesinin anlamıyla ilişki ve yakınlığını, secde kelimesinin geçtiği âyetlerde "abd" maddesinin de geçmesinde görmek mümkündür: "*Gece ve gündüz, güneş ve ay O'nun âyetlerindendir. Eğer Allah'a ibadet etmek istiyorsanız, güneşe de aya da secde etmeyin. Onları yaratan Allah'a secde edin!*" (Fussılet, 41/37), "*Haydi Allah'a secde edip O'na kulluk edin!.*[458]"

Bütün bunların dışında secde çok duygusal bir boyut kazanmakta ve Allah'ın okunan âyetleri karşısında duygulanıp ağlanması ve teslimiyet gösterilmesi bunu göstermektedir.[459] Bundan başka secdenin bir diğer özelliği de, kulu Allah'a en çok yaklaştırmasıdır. "*Hayır! Ona uyma! Allah'a secde et ve (yalnızca O'na) yaklaş!*" (Alak, 109/19) Bu anlamı açıklayıcı olarak Hz. Peygamber'in (sallallahu aleyhi ve sellem): "Kulun Allah'a en yakın olduğu zaman, O'na secde ettiği anıdır."[460] sözü burada önemlidir. Çünkü secde; tazimin zirvesi, ibadetin en özelidir ve sadece Allah Tâalâ'nın hakkıdır.[461]

Secdeye tasavvufî bir anlamda yaklaşanlar, onu namazdaki anlamıyla bütünleştirecek şekilde yorumlamaktadırlar: "Namazda kulluğa ait en karakteristik hareket secdedir. Namazda secde eden kimse Allah'ın ayağı

---

456 Bkz. Lokmân, 31/25.
457 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*,XIX, 20.
458 Necm, 53/62. Konuyla ilgili diğer âyetler: Tevbe, 9/112; Hıcr, 15/98-99.
459 Bkz. İsrâ, 17/107-109.
460 Müslim, *Salât* 215; Nesâî, *Tatbîk* 78, *Mevâkît* 35; Tirmizî, *Da'vât* 118; Ahmed b. Hanbel, II, 421.
461 Razî, *a.g.e.*,XXVII, 111; Elmalılı, *Hak Dini*, VII, 4208.

üzerine eder. Çünkü ricada, rica edilenin ayağına sarılmak kaidedir. İşte secde edenin secdesi de, rica edenin rica edilenin ayağına sarılması makamındadır ki, istediği ne ise istesin ve secdenin halini bu suretle bilip rağbet etsin, demek olur."[462] Kul, secde ile Allah'a daha da yaklaşmış O'nun huzurunda kulluğun en son noktasında aczinden ve zafiyetinden kaynaklanan bütün kusurlarını itiraf ederek yalvarırcasına: **Sübhâne Rabbiye'l-E'alâ**, diyerek Allah'ı tesbih etmiş ve O'ndan af dilemiş olmaktadır."[463]

Netice olarak secde, Allah'a yaklaşmanın en zirve noktasıdır. Yani insan, ancak secde ile Allah'a ubûdiyetini tamamlar ve dünyanın bağlarından kurtulabilir. İşte secde bunun işaretidir.[464]

13. Tadarru

Allah karşısında acizliği ifade eden "Tadarru" sözlükte "Daraa ilâ" kökünden olup "hor hakir oldu, boyun eğdi, itâat etti, birine boyun büküp bir şey istedi" anlamlarına gelir ve bunlardan başka "güçsüzlük, acizlik, zayıflık ve yumuşaklığa" delalet eden bir kelimedir. Allah lafzı "**tedarraa ilellâh**" şeklinde bu fiile mef'ûl olunca; "Allah'a yalvardı, O'na boyun eğdi, acziyetini gösterdi ve muhtaç olduğu şeyi yalvararak istedi" anlamalarına gelmektedir. Dolayısıyla "Tadarru"; zelillik ve bir şey istemede mübalağa göstermek, demektir.[465]

Tadarru'ya bu anlamlardan biraz farklı bir anlam veren er-Râğıb şunları söylemektedir: "Şu cümlede geçen bu fiil, "tedarra'ati'ş-Şâtü"; "Koyunun memesine süt indi", anlamına gelir. Deve, koyun vb. hayvanların memesine de "ed-Dar'u" denilir. Tadarru ise, zayıflık ve zillet izhar etti, demek olup En'âm, 6/42-43 ve 63'üncü âyetler bu anlamdadır."[466]

"Tadarru" kelimesi Kur'ân'da 7 âyette geçmektedir[467] ve hepsi de

---

462 Cavit Sunar, *Tasavvuf Felsefesi veya Gerçek Felsefe*, s.186.

463 Hidayet Aköz, *Kur'ân'da Allah-Kul İlişkisi*, s. 251, Mustafa Çağrıcı, "*İslâm*", *D.İ.A.*, XXIII, 11.

464 Ûde, *et-Tetavvur*, 192-195.

465 İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyis*, III, 395; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, XI, 304-305; Cevherî, *Sıhâh*, III, 1249; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VIII, 221-223; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 958.

466 Râğıb, *Müfredât*, s. 506.

467 Bkz. En'âm, 6/42-43, 63; A'râf, 7/55, 94, 205; Mü'minûn, 23/76.

çoğunlukla sözlük anlamı olan "yalvarıp yakarmak ve acziyet ile zilletini en dramatik şekilde dile getirmek" anlamını ihtiva etmektedir.

"*Andolsun ki, senden önceki ümmetlere de elçiler gönderdik. Ardından boyun eğsinler diye onları darlık ve hastalıklara uğrattık. Hiç olmazsa, onlara bu şekilde azabımız geldiği zaman boyun eğselerdi! Fakat kalpleri iyice katılaştı ve şeytan da onlara yaptıklarını câzip gösterdi.*" (En'âm, 6/42-43) Müfessirler ise bu ve ilgili diğer âyetlerdeki "Tadarru"ya şu anlamları vermektedirler: "Tadarru"; tahaşşu' manasındadır ve o da: İnkiyâd (boyun eğmek) edip inat ve isyanı terketmek demektir.[468] Diğer âyetlerdekilere de müfessirler; "tezellül, boyun eğmek, huşû, acizlik içinde yalvarıp yakarma" anlamlarını vermişlerdir.[469] Râzî ise "Tadarru"nun gerçekleşmesini şöyle ifade ediyor: "Tadarru, tam olanın karşısındaki eksik olandan sudûr eder. Eğer kul, kendisinin eksikliğine, Mevlâsının da ilim, kudret ve rahmette kemaline inanmışsa o zaman "tadarru" meydana gelmiş olur."[470]

14. Tebtîl

"Tebtîl" veya "tebettül"; sözlükte "betüle" kökünden olup "kesmek ve birini diğerinden tamamen ayırmak", anlamlarına gelmektedir. Bir kadın ebediyyen boşandığı zaman da "**Tallekahâ betteten-betleten**" şeklinde bu kelime kullanılır. Ayrıca bir kadının, erkeklere karşı hiçbir ilgisinin olmaması ve kendisini onlardan tamamen uzak tutmasına da bu kelime kullanılır. Bunun için kendisini tamamen Allah'a ibadete verdiği ve ömrü boyunca hiçbir erkeğe ilgi duymadığı için Hz. Meryem'e "Betûl" denilmiştir. Bu sözlük anlamlarından başka bu kökten "tefe'ul" vezninde gelen "Tebettül" esas olarak; "dünyadan tamamen ilişkisini kesip sadece Allah'a yönelmek, kendisini O'nun dışında her şeyden uzaklaştırıp tamamen Allah'a ibadete vermek, niyette ihlâslı olmak" anlamlarına gelmektedir.[471]

---

468 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XII, 185.

469 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl,* II, 165; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* XXIV, 150; Kurtubî, *el-Câm' li Ahkâmi*, XII, 95; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm,* III, 253; Elmalılı, *Hak Dîni,* III, 2193, 2218, IV, 2362.

470 Râzî, *a.g.e.*, XIV, 106.

471 İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyis,* I, 195-196; Cevherî, *Sıhâh,* IV, 1630; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab,* II, 42-43; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît,* s. 1246; Râğıb, *Müfredât,* s. 107; Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyyât,* s. 245-246.

O halde "Tebettül"; Allah'ın dışındaki her şeyden tamamen kesilmek ve O'na ibadetle zikirle tamamen yönelmek, akla gelen, kendini meşgul eden her şeyden kurtulmak, bütün his ve şuuruyla Allah'ın huzurunda bulunmaktır.

Ancak "Tebettül"ün İslâmî manası yeni değil, aksine cahiliyye asrından itibaren bu mana biliniyordu. "Şöyle ki; Hanîflerin bulunduğu çevrede Kur'ân'ın daha sonra yayıp yerleştirdiği ve sözünü ettiği bazı dînî manalar bulunmaktaydı. İşte bu topluluk, kendi kavimlerinin taptığı put ve heykellerden uzak bir şekilde, semâvât ve arzın yaratıcısını daima düşünüyordu. Aynı zamanda bunlar geçmiş şeriatlerden miras kalan ibadet çeşitlerinden de kopuk (habersiz) idiler. Bunun için "Hanîfler" olarak isimlendirilmişler ve kendilerine "Tebettül" sıfatı verilmiştir. Fakat bu kelime ıstılahî kullanım seviyesinde yayılmamış ve ancak Kur'ân'ın nüzûlünden sonra ve bu "Tebettül" âdeti bir kısım insanların hayatlarında sürekli bir yaşayış biçimi ve bir ahlâk nizamı şeklinde kabul edildikten sonra bir ıstılâhi kullanım olarak yaygınlaşmıştır. Şimdi ise bu kelime kullanılınca, zihin süratle şunu anlıyor: Rabbi ile bağlılığında ihlâs sahibi bir insan portresi. Netice olarak "Tebettül, kalbini dünyanın bütün şaibe ve meşgalelerinden temizleyen ve Rabbinin rızasına yönelen kişinin ulaşabileceği yüksek bir derecedir."[472]

Bu kelime Kur'ân'da sadece bir âyette geçmektedir: "*Rabbinin yüce adını zikret, Fanilere bel bağlamaktan kurtul ve bütün gönlünle yalnız O'na yönel.*"[473] Aşağı yukarı bütün tefsircilerin bu kelimeyi "ihlâs" olarak izah ettiklerini söyleyen Râzî şöyle devam ediyor: "Her şeyi terkedip ibadete yönelen kul için bu kelime kullanılır. O zaman âyetin anlamı şöyle olur: Allah'a itaat için O'ndan başka her şeyi terket (ilişkini kes). Bu aynen şuna benzer: Bir insan şiddetli bir aşka düşer ve sonunda bedeni hastalanır, bütün kuvveti kesilir, gözleri görmez olur ve bütün istekleri sona erer. Daha sonra da nefis, maşuktan başka her şeyden kesilir (elini eteğini tamamen çeker), işte o zaman maşuka tebettül ile, maşukun görüntüsüne tebettül arasındaki fark anlaşılabilir. Tebettül de ancak,

---

472 Ûde, *et-Tetavvur*, s. 107-109.
473 Müzzemmil, 73/8.

sevginin ortaya çıkışından sonra meydana gelir ve bu sevgi de sadece Allah'a layıktır."[474]

"Allah'a ibadetle meşgul olarak, Allah'ın dışındaki her şeyden ilgisini kesip kendini tecrit etmek"[475] anlamına gelen "Tebettül"; insanlardan uzak kalıp kendisini ibadete verdiği için, Râhib'e de isim olarak verilir.[476]

İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350); bu kavramı daha dikkatli bir şekilde incelemiş ve kelimenin mana yapısını ikiye ayırarak şunları söylemiştir: "Tebettül; her şeyle irtibatı kesip tamamen Allah'a yönelmektir. Yani Tebettül, 'mahzâ tecrîd' demektir. Tebettül, bünyesinde iki hususu bulundurmaktadır: **1) İnfisâl**: Kulun; sırf Allah rızası için, nefsin yoğun istek ve lezzetlerinden kalbini ayırması, Allah'ın dışındakilere (Mâsivâ) iltifattan kesilmesidir. Bu da; ya Allah korkusu, ya kulun O'na olan arzusu veya kalbini Allah ile meşgul etme fikrinden doğar. **2) İttisâl:** Kulun kalbinin Allah ile irtibatı ve O'na yönelmesidir. Ayrıca kulun; yüzünü sırf O'nu sevdiği, O'ndan korktuğu, O'ndan ümit ettiği için sadece O'na döndürmesi ve tevekkül etmesidir. Bu olmadan birinci kısım olamaz.[477]"

15. İslâm

Dinî literatürümüzde belki de en geniş alana sahip kavramlardan birisi de İslâm'dır. Ancak biz burada bunun temel anlamlarına kısaca işaret edip geçerek, asıl olarak bizim konumuzla yani "Abd" maddesinin anlamıyla ilgili tarafına temas etmeye çalışacağız. Bu kelime sözlükte; "berâat, kurtuluş, ayıp ve kusurlardan kurtulmak, birisine afiyet ve emniyet duâsı anlamında selamlamak" gibi temel manalara sahiptir. Bu anlamlar Cahiliyye döneminde de İslâm kelimesinin medlülleri idi.[478] Bu kökten

---

474 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXX, 157-158.

475 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl,* IV, 54; Elmalılı, *Hak Dîni*, VIII, 5430 vd.

476 Kurtubî, *el-Câmi li 'Ahkâm*, XIX, 30.

477 İbn Kayim el-Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn,* II, 21-22. Ayrıca bkz. Fîrûzâbâdî, *Besâir, II, 323-324.*

478 Ûde, *et-Tetavvur*, s.252.

gelen "es-Selâm", yüce Allah'ın isimlerinden biridir.[479] Yine aynı kelime kökünden türemiş İslâm, kelimenin en geniş ve genel anlamıyla Allah tarafından gönderilen hak dinin özel adıdır ve zaten bu kelimeyi bir dine isim olarak veren de Allah Teâlâ'dır: "*Allah nezdinde hak din İslâm'dır...*" (Âl-i İmrân, 3/19)[480]

Bunlardan başka "s-l-m" kökünden if'âl vezninde gelen İslâm; boyun eğmek demektir. "Dinde ise İslâm; boyun eğip itâati ve şeriatı izhâr etmek ve Rasûlullâh'ın (sallallahu aleyhi ve sellem) getirdiklerine sımsıkı sarılmaktır ki, kanlar bunun için akar ve kötülükler bununla yokedilir. En kısa ve öz şekliyle İslâm; dil ile, iman kalp ile olur. Tehzîb'de şöyle denilmektedir: Falanca Müslümandır, denildiğinde şu iki şey anlaşılır: 1) Allah'ın emirlerine teslim olmuş kişi. 2) İbadetini sadece Allah'a hâs kılan kişi. Bu anlamda; birine bir şeyi hasredince ihlâs manasında "selleme" kullanılır. İnsanların, mü'min ile Müslümanın nerede birbirinden ayrıldıklarını ve nerede aynı anlama geldiklerini bilmeye ihtiyaçları vardır. O halde İslâm; boyun eğip itâat etmeyi ve Rasûlullâh'ın (sallallahu aleyhi ve sellem) getirdiklerini kabul ettiğini (fiilî olarak) göstermektir. İman ise; bunları açıkça (yaşayarak) göstermenin yanında, bunlara kalben tasdik edip inanmaktır. Fakat şeriatı kabul ettiğini açıkça gösteren ve kötülüğü defetmek için teslimiyet gösteren ise görünüşte Müslüman ancak, kalben inanmamış kişidir ve sadece diliyle Müslüman oldum der. Çünkü iman sahibinin mutlaka tasdik etmesi gerekir. İslâm kelimesinde aynı zamanda, verilen bir hükme razı olmak ve teslimiyet anlamı da vardır.[481]" Yani "İslâm"; Allah Teâlâ'nın takdir ve kazasına rıza göstermek, O'nun emirlerine boyun eğip itiraz etmemek ve tereddütsüz O'na teslim olmaktır. Ayrıca İslâm; Allah'ın azabından kurtaran bir itâattır.[482]

er-Râğıb ise İslâm kavramını ikiye ayırmakta ve şunları söylemektedir: "Istılahta İslâm iki çeşittir: 1) İmanın altında olan (yani derece bakımından imandan aşağıda olan) İslâm. Bu, "*Bedevîler* "*İnandık*" *dediler. De ki:*

---

479 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab,* XII, 289.

480 Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/85; Mâide, 5/3.

481 İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyis,* III, 90; Cevherî, *Sıhâh,* V, 1951-1952; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab,* XII, 290-295; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît,* s. 1448.

482 el-Askerî, *el-Furûk,* s. 250; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs,* XVI, 351; Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyyât,* s. 507.

Siz iman etmediniz, ama "Boyun eğdik" deyin. Henüz iman kalplerinize yerleşmedi....." (Hucurât, 49/14) âyetinde zikredilen İslâm'dır. 2) İmanın üzerinde olan İslâm. Bu, kalben itikâd, itiraf ve bunu fiille göstermek, takdir edip kaza ettiği her şeyde Allah'a teslimiyet göstermektir. Aynen İbrâhim'in (aleyhisselâm) şu âyetteki ifadesi gibi:[483] "*Rabbi ona: "Kendini canı gönülden Hakk'a teslim et!" deyince o derhal: "Alemlerin Rabbine teslim oldum" demişti.*" (Bakara, 2/131)

Cürcânî ise yukarıda verilen sözlük ve ıstılah manalarının aynısını söylemekle birlikte şunları da ilave etmektedir: "Bir başka tarifte ise İslâm'ın teslimiyet anlamı; belanın başa geldiği an, içte ve dışta hiçbir değişiklik göstermeden ayakta kalmaktır."[484]

Bâkıllânî (ö. 403/1003) ise İslâm'ı imandan daha geniş bir anlam alanı içinde değerlendirmektedir: "İslâm; boyun eğmek (inkıyâd), teslim olmak ve içinde kulun, Rabbine boyun eğip emrine teslimiyetinin bulunduğu her tâattir. İman ise İslâmın hasletlerinden birisidir ve her iman İslâm'dır fakat her İslâm bir iman değildir."[485]

Kur'ân'da ise "s-l-m" kökünden kelimelerin geçtiği âyetlerin sayısı 140'ı geçmektedir.[486] Bu âyetlerin hepsini burada zikretmek hem asıl konumuzun dışına çıkmak ve hem de bu çalışmada imkansız olacağından sadece, bunlara tefsircilerin genel anlamda hangi manaları verdiğini nakletmekle iktifa edeceğiz.

Müfessirler "s-l-m" kökünden türeyen kelimelerin özünde "itaat, inkıyâd (boyun eğme) hudû', ihlâs, Allah'ın emirlerine kulak verip teslim olmak" anlamlarının olduğunu ifade etmişlerdir.[487]

---

[483] Râğıb, *Müfredât*, s. 421, 423.

[484] Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 57.

[485] Bâkıllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib, *Kitâbu't-Temhîd*, el-Mektebetü'ş-Şarkıyye, Beyrut-1957, s. 347. Ayrıca bkz. Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s. 67-68.

[486] Bkz. Abülbâkî, M. Fuâd, *el-Mucemu'l-Mûfehres.*, "s-l-m" md.

[487] Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*,I, 391, 612, 646, II, 47, 72, 146, III, 385, 504, IV, 14, 162, 244, 336; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IV, 4, 71, VIII, 107, X, 132, XII, 106, XXVI, 137; Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâm.*, II, 52, IV, 82, 256, V, 174, VII, 15, XII, 163, XV, 69, 175, 215, XVI, 130; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, I, 147, II, 55, 197, 236, III, 96, 116, VII, 42, 200, 283; Elmalılı, *Hak Dîni*, I, 467-468, II, 1385, III, 1958, V, 3404, V, 3683, 3783, VI, 4062; Mevdûdî, *Tefhîm*, I, 215, IV, 231-232.

Fîrûzâbâdî bu kelimenin Kur'ân'da şu üç anlamda geldiğini söylemiştir: "1) **İhlâs** (Bakara, 2/131), **2) İkrar** (Âl-i İmrân, 3/83), **3) Din** (Âl-i İmrân, 19; Mâide, 5/3)."[488]

İslâm kavramına genel ve geniş bir anlam çerçevesi çizen Izutsu kelimenin "teslimiyet" anlamı üzerinde çok vurgu yapmakta, Cahiliyye Araplarının karakter tahlillerini İslâm kelimesinin izahında kullanarak şunları söylemektedir:

"İsminden de anlaşıldığı gibi İslâm, öncelikle ve ilk anda tevazu ile Allah'a teslimiyetin mutlak gereği üzerinde durur. **Müslüman**'ın kelime manası **teslim eden**dir; kendini teslim eden, aklını ve kalbini Allah'ın iradesine bırakan demektir. (....) Bir insanın Müslüman oluşu birçok şeyleri ifade eder, ama bizim özel görüşümüz açısından bu, her şeyden önce bencilliğinden, kendi gücüne güvenmekten vazgeçip alçak gönüllü, halim selim bir kul olarak efendisi Allah'ın huzurunda durmayı ifade eder.(...) Esas olarak dinden uzak olan Cahiliyye dilinde, İslâm öncesi Arapların gözünde **tevazu** ve **teslimiyet,** küçültücü şeyler, zayıf ve zelil bir şahsiyetin tezahürleri; **kabadayılık** ve **itaatsizlik** de asalet işareti idi. İslâm'ın doğuşu ile denge tamamen tersine döndü. Şimdi, İslâm'ın, tümü ile tek ilah esprisine dayanan dilinde, Allah huzurunda alçak gönüllülük ve O'na mutlak teslimiyet, en yüksek faziletler; **kibirlenme** ve **itaatsizlik** de imansızlığın işaretleri haline geldi."[489]

Netice olarak ıstılâhî anlamıyla İslâm, Allah'ın emirlerine tam teslimiyet ve itaattir. Yani ne yapılacağı ve ne yapılmayacağı konusunda Allah'ın hükümleri ile hoşnut olmak, tam kabul ile hiçbir itiraz olmaksızın Allah'ın görev dediğini görev ve yasak dediğini yasak kabul etmektir. İslâmın gerek bu anlamı gerekse sözlük anlamındaki inkıyâd ve itaat her ne kadar mutlak ise de kelimenin örfteki kullanımı sadece "doğruya ve hakka uyma" manası taşır. Yanlışa ve kötüye boyun eğme şeklinde bir teslimiyet İslâma aykırıdır ve isyan olarak nitelendirilir."[490]

---

488 Fîrûzâbâdî, *Besâir, II, 183.*

489 Izutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 44, 104. Bkz. Aynı müellif, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s. 253-257.

490 H. Mehmet Soysaldı, *Kur'ân Semantiği Açısından İnançla İlgili Temel Kavramlar*, Çağlayan Yayınları, İzmir-1997, s. 35; Mustafa Sinanoğlu, "*İslâm*", *D.İ.A*, XXIII, 1.

B- UBÛDİYET VE İBADETİN TANIMI

Buraya kadar "Abd" kelimesinin anlamlarına ve bunlarla ilgisi olan kavramlara, konumuzla alakası kadar temas etmeye çalıştık. Bu kavramları incelememizin sebebi, asıl konumuz olan ubûdiyetin hem anlam alanının genişliğini hem de ubûdiyetin, alışılagelmiş ibadet anlayışından farklı ve çok boyutlu olduğunu göstermektir. Bunun için burada önce ubûdiyetin tanımını yapmaya çalışacağız. Tabii ki bunu yapmanın çok kolay olmadığı bilinciyle hareket ederek; yapılan tarifleri verecek ve bu bölümün başından itibaren anlatılan "abd" maddesinin anlamlarıyla diğer kavramları da gözönünde bulundurmaya gayret edeceğiz. Ancak burada verilecek olan tanımları; müstakil olarak yapılanlar ve ibadetle beraber mukayeseli olarak yapılanlar diye, iki şekilde zikredeceğiz.

1. Ubûdiyetin Tanımı

"*el-Ubûdiyye*" ismiyle müstakil bir eser telif ederek bu konuda ilk olan İbn Teymiyye (Ö.728/1328) genel olarak ubûdiyeti, sevgi/muhabbet esası üzerine bina ederek ele almış ve meseleye bu çerçeveden bakmıştır. İbn Teymiyye, müşahhas ve net bir tanım yapmak yerine daha çok, ubûdiyetin mahiyeti, tezahürleri ve dayandığı temelleri anlatmıştır. Mesela o, ubûdiyet hakkında şunları söylemektedir: "Ubûdiyet; tezellül ve sevginin en kemal (zirve) noktasından oluşmaktadır."[491]

Ubûdiyeti; "Allah'ın iradesine razı olmak",[492] diye en kısa şekilde tarif edenler olmakla birlikte, İbn Kayyim el-Cevziyye gibi uzun tanımlayanlar da vardır: "Ubûdiyet, içerisinde şu dört unsuru bulundurur: Dilin ve kalbin sözü, kalbin ve azaların amelleri nev'inden olan, Allah ve rasûlünün sevip razı olduğu şeyler. Bunları şöyle açıklayabiliriz: 1) Kalbin Sözü: Allah Teâlâ'nın kendi zâtına, esmâsına, sıfatlarına ve fiillerine dair, ayrıca melekleriyle rasûllerinin haber verdiklerine dair her şeye inanmaktır. 2) Dilin Sözü: Bu imanı söylemek, (insanları) ona davet etmek, bu

---

491 İbn Teymiyye, *el-Ubûdiyye*, s. 122. Ayrıca bkz. el-Kardâvî, Yûsuf, *el-İbâdetü fi'l-İslâm*, Mektebetü Vehbe, Kahire-1985, s. 32.

492 el-Câvî, Şeyh Muhammed Nevevî, *Merâkı'l-Ubûdiyye* (İmâm Gazâlî'nin *Bidâyetü'l-Hidâye Şerhi*), Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Mısır -1306/1888, s. 5.

imana zıt bid'atleri açıklayıp o imanın emirlerini yerine getirmektir. 3) Kalbin Ameli: Bundan şu anlaşılır; Allah'ı sevmek, O'na tevekkül ve inâbe, O'ndan korkup ümitlenmek, dini sadece O'na hâs kılmak (İhlâs), emir ve nehiylerine sabır, O'na ve O'ndan olana rıza, O'nun için sevip buğzetmek, sadece O'na boyun eğip itâat etmek, O'nunla itmi'nân vs. Bunlar olmadan azaların amellerinin hiçbir kıymeti yoktur. 4) Azaların Ameli: Bunlar ise namaz, cihâd, cemâate katılım, muhtaca yardım ve insanlara ihsanda bulunmak gibi şeylerdir."[493]

Ubûdiyeti tasavvufçular da tanımlamaya çalışmışlardır. Tasavvufun en önemli şahsiyetlerinden olan Kuşeyrî (Ö.465/1072) ise *er-Risâle*'sinde ubûdiyete dair birçok mutasavvıfın tarif ve anlayışlarını nakletmektedir. Bu tariflerden ikisini burada zikredelim: "Ebû Ali ed-Dekkâk şöyle demiştir: Ubûdiyet; ibadetten daha kâmil ve kapsamlıdır. Dolayısıyla ibadet, mü'minlerin avâmı; Ubûdiyet ise havâssı içindir. Ayrıca ibadet, İlme'l-Yakîn'i olanlar içindir; Ubûdiyet ise Ayne'l-Yakîn'i olanlar içindir. Zünnûn el-Mısrî de şu tarifi yapmaktadır: Ubûdiyet; nasıl ki Allah Teâlâ her hâlükârda senin Rabbin ise, senin de her halükarda O'nun kulu olmandır.[494]" Mutad olarak yapılan ibadetlerin Tasavvufta daha geniş anlamda ele alındığını ifade eden Süleyman Uludağ, mutasavvıfların bu konudaki görüşlerini şöyle değerlendirmektedir: "İbadetlerin daha çok bâtınî özellikleri, ruhu ve özü üzerinde duran sûfîler, bunlardan başka ihlâs, huşû Allah sevgisi ve korkusu gibi gönül hallerini; sabır, şükür, tevâzu, cömertlik, af ve merhamet gibi ahlâk esaslarını; kısaca kalp temizliğine, ruhun olgunlaşmasına vesile olan ve sonuçta insanı Allah'a yaklaştıran her türlü halleri ve davranışları ibadet sayarlar. Tasavvufta ibadet kavramının bu kapsamlı anlamı "ubûdiyet" kelimesiyle ifade edilmiştir. Kişi her şeyi bir yana bırakarak Allah'ın huzurunda ve O'nunla birlikte olduğunun bilincine erince, amaca uygun şekilde ibadet etmiş olur. Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) "ihsan" kavramıyla bu hususu belirtmiştir."[495]

---

493 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, I, 85.

494 Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzîn, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-1998, s. 232-235.

495 Süleyman Uludağ, "*İbadet*", *DİA*, XIX, 247-248.

Müstakil olarak yapılan bir tarifte ise Ubûdiyet şöyle tanımlanıyor: "Ubûdiyet; kişinin (kendi) gönül arzusunu terkedip muhtaç ve aciz olduğunu kendisine tamamen kabul ettirmektir."[496] Bu kabulleniște kulluk edenin, kulluk edilene yalvarışı, O'nun büyüklüğü karşısında alçalışı, O'na tam kendisini verişi, boyun eğişi vardır ki artık bu, onun son noktasıdır.[497]

Bir başka tarife göre ise; "Ubûdiyet, acizlik ve zayıflığın en son noktasından sadır olan zilletin en son zirvesidir."[498]

Şu ana kadar Ubûdiyetin müstakil tanımlarından örnekler vermeye çalıştık. Bunların dışında gerek kelime kullanılışı gerekse anlam genişliği açısından ubûdiyeti, ibadetle mukayeseli biçimde tanımlayanlar da olmuştur. İşte onlardan birkaç örnek:

"İbadet: Mükellefin, Rabbini tazim için nefsinin zıddına yaptığı her fiildir. Ubûdiyet: Ahidlere vefa, hudûdu muhafaza, mevcuda rıza göstermek, kaybedilene de sabırdır."[499]

"İbadet kelimesinin Türkçe'deki tam karşılığı "kulluktur". Ancak bu kavram dilimizde 'tapınma' anlamındaki şeklî (muayyen bir zaman veya mekana bağlı, nasıl yapılacağı kesinleşmiş) ibadetlere (ritüel) indirgenmiş bir anlamda kullanılmaktadır. Kur'ân'da kullanılan ibadet kavramı bunları içermekle birlikte, anlam alanı daha da geniştir. Allah'a imandan, O'nun iradesine uygun her türlü ahlâki doğru davranışa (sâlih amel) kadar bütün iradi eylemler ibadettir. Bu doğru davranış, günlük hayatın bütün alanlarında (siyasi, iktisadi, hukuki, askeri vs.) gerçekleşebilir. Kur'ân'da sözü edilen kulluk, günlük hayatta ritüellere de belli zaman ayırmaktan ibaret değildir. Önemli olan bireyin tek tek davranışları değil, bir bütün olarak seçtiği hayat tarzının niteliğidir.(....) Allah'a kulluk en genel anlamda, Allah'ın insana vermiş olduğu sonsuz nimetlere karşı insanın O'na boyun eğmesi, O'nun otoritesini tanıması

---

[496] Şeyhzâde, Muhyiddîn, *Hâşiyetü'ş-Şeyhzâde alâ Tefsîril'l-Beydâvî*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Diyarbakır, ts., II, 34.

[497] Cavit Sunar, *Namazdan Maksat Nedir?, A. Ü. İ. F. D.*, Ankara-1965, XIII, 31

[498] el-Bûtî, Saîd Ramazân, *Hurriyyetü'l-İnsân fî Zılli Ubûdiyyetihî lillâh*, Dâru'l-Fikr, Dimaşk-1992, s. 11.

[499] Cürcânî, *Ta'rîfât*, s. 146.

ve O'nun bütün ahlâki buyruklarını yerine getirmesi ile gerçekleşmektedir."[500]

"Herkesin bildiği gibi İslâm'da ibadetler, tabiat ve yapılış şekilleri yönünden oldukça basit vazifelerdir. Fakat taşıdıkları manalar bakımından oldukça zengindir. Bu mana zenginliği içinde, her ne kadar ilk bakışta tamamen dînî gibi görünürlerse de, insan hayatının her yönüyle, insan faaliyetlerinin her safhasıyla ilgilidirler. Allah önünde duyulan deruni hislerden ekonomik faaliyetlere kadar. İbadetleri bu geniş manalarında düşündüğümüzde, onların sadece basit anlamda "ibadetler" yani bir takım şeklî ayinler olmadığını, aksine topyekün bir hayat tarzı olduklarını anlarız."[501] Yani o zaman ubûdiyetin mahiyeti şu olur: Ubûdiyet, ibadetlerin toplamından oluşan bir hayat tarzıdır.

"İbadet; dini birtakım sâiklerle kişinin, yüce Yaratıcıya yönelmesi, sevgi, saygı ve bağlılık ifade eden tutum ve davranışlarda bulunmasıdır."[502]

"Şeriat dilinde ibadet, niyete bağlı olarak yapılmasında sevap olan ve yüce Allah'a yaklaşmayı ifade eden özel itaattır. İtaat, niyete bağlı olsun olmasın ve kimin için yapıldığı bilinsin bilinmesin, yapılması hayırlı olan ameli yapmaktır. Demek ki şer'î ibadet, insanın ruh ve bedence, dış görünüşü ve içyüzünde bütün varlığıyla yalnız Allah'a yapılan şuurlu bir itaat ve yakınlıktır. (...) Kulluk; alçalmayı açığa vurma, ibadet bunun daha kuvvetlisi olarak eğilip tevazu etmenin, alçak gönüllülüğün ve hürmetin en son derecesidir. İbadet Allah'ın razı olduğu şeyi yapmak, ubûdiyet (kulluk) de Allah'ın yaptığına razı olmak diye de tefsir edilmiştir. Çünkü şeriat dilinde ubûdiyetin ibadetten bazen pek aşağı ve bazen daha yüksek olarak kullanıldığı vardır."[503]

Bu tanımlara baktığımızda, ubûdiyet ile ibadetin birbirinden ayrı noktalarına vurgu yapıldığını görüyoruz. Ubûdiyetin anlam ve kapsam

---

[500] Ömer Özsoy, İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'ân (Sistematik Kur'ân Fihristi)*, s. 351, 353.

[501] Mehmet Bayrakdar, *İslâm İbadet Fenomenolojisi*, Ankara-1987, s. 93.

[502] Habil Şentürk, *Psikoloji Açısından Hz. Peygamber'in İbadet Hayatı*, Bahar Yayınevi, İstanbul ts., s. 29.

[503] Elmalılı, *Hak Dîni*, I, 95-97.

açısından genişliğine ve ibadetin ise, daha çok ubûdiyetin şekillenip somutlaşmış hali olduğuna dikkat çekilmektedir. Zaten biraz ileride de ubûdiyetin ibadetten ayrıldığı noktaları ele almaya çalışacağız.

Netice olarak biz de ubûdiyetin müstakil bir tanımını yapmadan, onun unsurlarına ve odak noktasına vurgu yaparak anlaşılmasını sağlamaya çalışacağız. Yukarıdaki bütün tanımlarda ve bu bölümün başından beri açıklamaya çalıştığımız kavramlarda zikredilen ortak noktalar şunlardır: *Yüce ve Yaratıcı bir Kudret karşısında insanın kendi acziyetini ve muhtaçlığını idrak etmesi, bu Kudrete bir tezellül içerisinde itâat edip boyun eğmesi, emirlerini kabul edip saygı göstermesi ve tüm merhaleleriyle hayatını sadece O'na tahsis ve teslim etmesidir.* İşte bu unsurları içine alan bir tanımlama, Ubûdiyetin tarifini bize verebilir. Onun için *Ubûdiyet, insanın Ulûhiyyet karşısındaki duruş, tavır ve konumunun bir ifadesidir*, diyebiliriz. Böylece ubûdiyetin kapsamı da ortaya çıkmış olur kanaatindeyiz.

Ubûdiyetin tanımında dikkat edilmesi gereken çok önemli bir nokta da şudur: Kur'ân'daki içinde "a-b-d" maddesinin geçtiği âyetlerde Allah'a ubûdiyetin emredilmesinin yanında, bu ubûdiyetin başkasına yapılmamasına da vurgu yapılmaktadır. Yani ubûdiyetin önemli bir kısmını Allah'a ubûdiyet oluştururken; geri kalan kısmını da, başkasına ubûdiyette bulunmama oluşturmaktadır.[504]

2. İbadetin Tanımı

Ubûdiyetin tanımını yaparken bazı tariflerde ibadetin de birkaç tanımı geçmişti. Ancak burada ibadete dair daha net ve müstakil tanımları ele alıp inceleyeceğiz. Aslında mahiyet itibariyle ikisi arasında çok fazla fark yok gibidir. Fakat, ubûdiyetle ibadetin arasındaki farkları daha iyi anlayabilmemiz için ibadete ait yapılan tanımları gözden geçirmekte fayda olduğu kanaatindeyiz.

Bazı alimler ibadeti de ubûdiyet gibi geniş bir kapsamla tarif etmişlerdir. Mesela, Şeyhzâde (ö.951/1144) şöyle bir tarif yapmaktadır: "İbadet: sırf Allah rızası için yerine getirilen bütün "yapma" veya "terketme" fiillerin-

504 Konuyla ilgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Mûfehres*, "a-b-d." maddesindeki nefy ve nehy edatlarıyla beraber gelen âyetler.

den ibarettir. Bu fiillerin içine kalbin ve azaların bütün amelleri dahildir. Yoksa İbn Abbâs'ın (radıyallahu anh) Nisâ, 4/36'ncı âyetindeki "Allah'a ibadet ediniz" emrini, "O'nu birleyin" şeklindeki tefsirinde olduğu gibi sadece Tevhîd'e tahsis etmenin bir anlamı yoktur."[505]

Ahmed Hamdi Akseki (ö.1951) ise bir kitaba yazdığı takrizde, ibadeti aynen ubûdiyet şeklinde tarif etmektedir: "İbadet; hakikati ve mahiyeti idrak olunamayan ve fakat varlığı, sonsuz kudret ve azameti her yerde sezilen, zahiri sebeplerin fevkinde dilediği tasarruf kudretine sahip olan Zât'a karşı gösterilen tevazu, saygı, itaat ve tazimin en yükseğidir. Böyle bir şey ise, yalnız Allah'a yapılır ve yalnız Allah'ın hakkıdır. Allah'tan başkası buna müstehak değildir."[506]

İbadeti; insanın Allah'a saygı, sevgi ve itaatını göstermek, O'nun hoşnutluğunu kazanmak niyetiyle ortaya koyduğu belirli, düzenli tutum ve gerçekleştirdiği davranışlardır,[507] şeklinde tanımlayanlar olduğu gibi; kelimenin, "tapınma"dan fazlasını ifade ettiğini ve "Allah'a itaat edilerek, O'nun emirlerine uygun olarak ve O'nun rızasını kazanmak gayesiyle icra edilen bir kulluk fiili ve şeklî düzeyde namaz, zekât, oruç ve hac gibi fiillere ibadet denilebilir."[508] diye ifade edenler de vardır.

İbadeti, amelin kemali [509]olarak niteleyen Beydâvî (ö.585/1189) onun daha çok fiilî yönüne dikkat çekerken; Râzî ise, "*Ben cinleri ve insanları, sırf Beni tanıyıp yalnız Bana ibadet etsinler diye yarattım.*" (Zâriyât, 51/56) âyetindeki ibadeti, "Allah'ın emirlerini tazim ve O'nun yaratıklarına şefkat göstermektir. İbadet bu iki çeşitten ibarettir."[510] diyerek biraz farklı bir tanıma gidip ibadetin iki yönünün olduğunu vurgulamaktadır. Tabii ki insan, Allah için ifa ettiği kulluk vazifelerinde O'nun emirlerini yerine getirmekle yetinmez, aynı zamanda rızasını kazanmak üzere O'na müm-

---

505 Şeyhzâde, Muhyiddîn, *Hâşiyetü'ş-Şeyhzâde alâ Tefsîril'l-Beydâvî*, II, 34.

506 Ahmed Hamdi Akseki, *Takriz*, (Tahir Olgun, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, haz. Cemal Kurnaz), Ankara- 1998, s. 8.

507 Mustafa Sinanoğlu, "*İbadet*", *DİA*, XIX, 233-234; Ferhat Koca, "*İbadet*", *DİA*, XIX, 240 vd..

508 Mustansır Mîr, *Kur'ânî Terimler*, s. 93-94.

509 Bkz. Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, III, 310.

510 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXVIII, 200.

kün olan en samimi söz ve davranışlarıyla saygı, sevgi ve bağlılık gösterir.[511]

İbadet, imanın yaşanma şeklidir; kalbin itikadı dışında, bedenin kalan azalarıyla ortaya konan imandır.[512] Yapılan bu tanımda da ibadetin, daha çok bedenin fiilleri tarafından ortaya konan şekil yönüne dikkat çekilmektedir.

Seyyid Kutub (ö.1966) da ibadeti ikiye ayırarak şöyle tanımlamıştır: "İbadet iki kısma ayrılır: 1) Allah'a kulluğun manasını ruhlara yerleştirmek. Yani mevcûdâtta bir ibadet eden, bir de ibadet edilen vardır. İbadet edilen Rab, tektir ve geriye kalan her şey O'nun kuludur. 2) İbadet; vicdanda yer eden her harekette, organların her fiilinde ve hayatta atılan her adımda Allah'a yönelmektir, başka duygulardan sıyrılıp O'na ibadetin dışında hiçbir mana peşinde koşmamaktır."[513]

Konuyu toparlayacak olursak; İslâmda ibadetin hakikati, Allah'a boyun eğmek ve O'nun emirlerine uymaktır ve bundan da maksat, tâattir.[514] Ancak, el-Askerî ise ibadeti şöyle tanımlayıp, "tâat" ile arasındaki farkı açıklamaktadır: "İbadet; boyun eğişin en son noktası olup, sınırsız nimet vermenin karşılığında gerçekleşir. Bundan dolayı Allah'tan başkasına ibadet etmek caiz değildir ve ibadet de, ancak ma'budu tanıyıp bilmekle mümkün olur. Tâat ise, rütbece kendisinden daha büyük birinin isteğine uygun gerçekleşen fiildir ve hem Yaratıcıya hem de yaratılana yapılır. Fakat ibadet, sadece Yaratıcıya yapılır."[515]

İnsanın hem Allah karşısındaki konumu (kul oluşu), hem de O'nun arzu ve emirlerine göre yaşaması gereği; onun hür olduğu iddiası ile çelişkili görünebilir. Yani hem hür olacak hem de bir otorite altında bulunacak. Meseleye insanın yaratılmış, sonlu, aciz ve muhtaç olması yönünden bakarsak; Mutlak bir kudrete boyun eğmek zorunda olduğu hakikatini görürüz. Bundan dolayı, "Allah'a kulluk ve ibadet, insan için asla bir kölelik değildir. Doğuştan toplumsal olan insan, her halükârda toplumsal hayatın gereği,

---

511 Muhammed Hamidullah, "*abd*", *DİA*, I, 57.
512 Ali Ünal, *Kur'ân'da Temel Kavramlar*, s. 519
513 Seyyid Kutub, *Fî Zılâl*, VII, 590.
514 el-Bedrî, Şâkir, *I'bâdu'r-Rahmân fî Medreseti'l-Kur'ân*, Bağdad -1973, s. 17.
515 el-Askerî, *el-Furûk*, s. 243.

belirli bir hukuk ve siyaset sistemine, bir hayat tarzına uymak zorundadır. Bu zorunlu seçimini, Allah adına yaparsa yaratılış hürriyetine uygun gâyet tabii bir seçim yapmış olur. Böyle bir tâbiîlikte de kölelik yoktur."[516]

Ubûdiyette olduğu gibi ibadette de iki temel unsurun varlığı vazgeçilmezdir. Bunlar da; itaat ve teslimiyettir. Zira Alâh'ın vahyettiği ve resülleriyle kullarını da tabi olmaya çağırdığı emir, nehiy, helal ve harama uymayı, teslimiyeti reddeden, O'nun dininin öğretilerine karşı tekebbür ile üstünlük gösteren biri kul olamaz, daha doğrusu Allah'ın kulu olamaz. Çünkü müşrikler de Allah'ın varlığını kabul ediyorlardı fakat O'na ve emirlerine teslim olup boyun eğmeyi kabullenmiyorlardı. O'nun emirlerine tam teslimiyet ise, kulun Allah'a olan derin sevgisinden kaynaklanmalıdır.[517]

Hülasa ibadeti; insanın çevresiyle, insanlarla ve tüm hayatla olan ilişkilerini Allah'ın rızasına göre tanzim etmesi, demek olan ubûdiyetin tecessüd ettiği ve göründüğü bir takım faaliyetler olarak tanımlayabiliriz.

C- UBÛDİYETİN MAHİYETİ VE KAPSAMI

Allah ile insan arasındaki varolan ilişkinin hakikatinin anlaşılması, bizi Allah'a ubûdiyetin mahiyetini kavramaya götürür ve ayrıca bunu bizim de şu manada anlamamıza zemin hazırlar: Ubûdiyet; kişinin, ilâhî irade içinde düzene girmesi ve insan iradesinin Allah'ın iradesi ve meşîeti ile uyum sağlamasıdır. Zaten Allah-insan ilişkisini geçen bölümde işlemiştik. Bu ilişkide esas olan, mabudun azametini kalbin hissetmesinden kaynaklanan sınırsız boyun eğişin açık bir ifadesidir. Bu azamet ve gücün menşeinin mahiyeti bilinip kavranamaz, ancak sadece iman edilir.[518]

İnsan, fıtraten kuldur. Nihâyet; hayatta kendisine boyun eğeceği ve iradesini yönelteceği mutlaka bir mabudu vardır. Ancak; bu mabud, değişik değişik olabilir. Zira her insanın hayatta kendisini, seçtiği bir fiil veya

---

516 Mehmet Bayrakdar, *İslâm İbadet Fenomenolojisi*, s. 18.

517 Şa'bân Muhammed İsmâîl, *el-İbâde fi'l-İslâm Mefhûmuhâ ve Hasâisühâ*, Dâru'ş-Şebâb, Kahire-1980, s. 17-19.

518 Şa'bân İsmâîl, *a.g.e.*, s. 15.

davranışa götüren âmil veya yöneleceği bir gayesi vardır. İşte bu gaye ve sebep, onun mabududur ve bütün hareketleriyle ona yönelir. Bu gayeler ve istekler, insandan insana değişir. O zaman onun mabudu, ya Allah olur ya da kendi hevâsı veya tâğûtlar.[519]

İnsanın kendi iradesiyle yaptığı tüm fiilleri, duygu ve düşünceleri; iyi, kötü, olumlu, olumsuz vb. birtakım nitelemelerle değer kazanır. Allah'a itaat ve ibadet eden bir insanın ise; gözü, kulağı, dili ve kalbi O'nun emirleriyle daima meşgul olursa, bu kişiden sadır olan haller ve davranışlar işte o zaman ubûdiyet ismine hak kazanır.[520]

Kişinin bütün fiilleri kalbin inanış, duyuş, niyet ve meyline göre şekillenir.[521] Çünkü, ubûdiyet ve tâatta asıl olan kalbin amelleridir. Bu gerçeğe dikkat çeken Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) şöyle buyuruyor: "*Haberiniz olsun, ceset içinde bir et parçası vardır. Bu düzgün olursa ceset de düzgün olur; bozuk olursa ceset de bozuk olur. Haberiniz olsun bu et parçası, kalptir.*[522]" Bir başka hadiste ise şöyle buyurulmuştur: "*Ameller niyetlere göredir. Herkese niyet ettiği şey vardır. Öyleyse kimin hicreti Allah'a ve Resül'üne ise, onun hicreti Allah ve Rasül'ünedir. Kimin hicreti de elde edeceği bir dünyalığa veya (nikahlanacağı) bir kadına ise, onun hicreti de o hicret ettiği şeyedir.*"[523]

Mahiyet itibariyle ubûdiyetin iki tarafı vardır. Birisi Ma'bûd diğeri ise kul. Ubûdiyet sadece Allah'a tahsis edilirken, diğer taraftan O'nun dışındakilere ubûdiyette bulunmaktan da uzak durmak esastır. Yani, Allah'a kul olmak, hiçbir şeye kul olmamayı da gerektirir. Çünkü insan; soyut, sonsuz, ebedi, hür, mutlak ve bir olan Allah'tan başkasına kul olmakla ızdıraba düşer. İnsanı Allah'tan uzaklaştırmak insana zulümdür. Zaten Kur'ân'da "Allah'a kulluk ediniz, O'na kul ol, ibadet et, ancak sana kulluk ederiz vb."

---

519 *Mefhûmu'l-Ubûdiyye fi'l-İslâm*, Dâru't-Tevhîd, Kuveyt-1977, s. 12; Zâhirî, Ebû Abdirrahman b. Akîl, *Cedeliyyetü'l-Akl fi'l-Fikri ve'l-Ubûdiyye*, Dâru İbn Hazm, Riyad-1415/1996, s. 42.

520 Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, XIII, 46.

521 Şeyhzâde, Muhyiddîn, *Hâşiyetü'ş-Şeyhzâde alâ Tefsîril'l-Beydâvî*, II, 294.

522 Buhârî, *Îmân* 39; Müslim, *Müsâkât* 107; İbn Mâce, *Fiten* 14; Dârimî, *Buyû'* 1; Ahmed b. Hanbel, IV, 270, 274.

523 Buhârî, *Bed'ü'l-Vahy* 1, *Itk* 6, *Menâkıbu'l-Ensâr* 45, *Nikâh* 5, *Eymân* 23, *Hiyel* 1; Müslim, *İmâret* 155; Ebû Dâvûd, *Talâk* 11; Tirmizî, *Fedâilü'l-Cihâd* 16; Nesâî, *Tahâret* 60.

ifadelerin yanında sık sık "Allah'tan başkasına kulluk etmeyin, tapmayın yalvarıp duâ etmeyin; ya da onların (kâfirlerin) kulluk yaptıklarına kul olmam vb." ifadeler özellikle Kâfirûn (109/1-6) sûresinde çokça geçmekte ve ubûdiyetin olumsuz şeklinden de uzaklaşmak gerektiği önemle vurgulanmaktadır.[524]

Ubûdiyet, mevcûdatın bütün derinliklerinde süregiden kevnî bir hakikattir ve bu ise, bu âlemin her yerinde somutlaşmış fıtrî bir durumdur.[525]

Ubûdiyetin mahiyetine tasavvufî görüş açısından baktığımızda; "Abd ile Rab, ubûdiyet ile rubûbiyet birbirinin karşısında yer alan ve sonsuza kadar uzadığı halde hiçbir noktada buluşmayan iki mertebedir. İnsan ezelden beri kuldur, ebede kadar da kul kalacaktır. Rab ise daima Rab'dir."[526]

Ubûdiyetin kapsam ve anlam alanına baktığımızda onun sınırlarının insanın güç, kabiliyet ve iradesinin hududu ile orantılı olduğunu görüyoruz. Gerçi her ne kadar Kur'ân'da "abd" maddesiyle yapılan hitaplarda ubûdiyetin sınır ve şekilleri kesin hatlarla çizilmemiş ise de, konunun özüne dair olan âyetlerden bunu anlayabiliyoruz. Zira bütün kulluk mükellefiyetleri insanın gücüne uygun tevcih edilmiştir: "*Allah hiçbir kimseyi güç yetiremeyeceği bir şekilde yükümlü tutmaz. Herkesin kazandığı (hayır) kendine, yapacağı (şer) de kendinedir...*" (Bakara, 2/286)

Secde, teslimiyet, hudû', itaat, kendi hiçlik ve acziyetini bilip itiraf etmek; işte bütün bunların manası bir tek hakikat içindir; o da, ubûdiyettir. Bu anlamıyla ubûdiyet, insan üzerinde cereyan etmektedir. Ancak, idrak ve şuur açısından insan, diğer varlıklardan farklıdır. Dolayısıyla canlı-cansız ve diğer mahlûkâtıyla kâinât ve içindekiler; yaratılışları ile Allah'ın iradesine tabi olmak suretiyle neticede, Allah'a tam ve mutlak manasıyla hudû'yu, teslimiyeti ve secdeyi ifade ederler. Bu da, onların ubûdiyetidir.

Ubûdiyetin şumûlünü tespit için birtakım sınıflandırmalar yapılmıştır. Mesela, Fethullâh Şirvânî (ö.1036/1626) insanın kulluk hayatını önce, "ilmî" ve "amelî" olmak üzere iki ana kısma ayırmıştır. Daha sonra ilmî ibadeti; "kesbî ibadet" ve "bedîhî ibadet"; amelî ibadeti de, "(namaz, oruç gibi her-

---

524 Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Mûfehres*, "a-b-d" md.
525 *Mefhûmü'l-Ubûdiyye fi'l-İslâm,* s. 8.
526 Süleyman Uludağ, "*abd*", *DİA*, I, 57-58.

kese vacip olan) ibadet-i halkıyye", "(aileyi himaye ve eğitme vb. gibi aile sahiplerine ait) ibadet-i menziliyye", "(adalet, doğruluk ve halkı himaye gibi; yöneticilerle hakimlere vacip olan) ibadet-i medeniyye" şeklinde beş kısma tasnif etmiştir.[527] Böyle bir tasnif de gösteriyor ki ubûdiyet, belli zamanlara tahsis edilmiş belli formlardaki fiillerden ibaret değil, bilakis insan hayatının her alanını içine alan bir bütündür. Çünkü bu, "insan hayatının her türlü tezahürüne sirayet eden bir tavırdır. Binâenaleyh, bütün parçaları birbiriyle ilişkileri bakımından mükemmel bir sistem halinde işleyen İslâm hayatının her tarafı kulluğa ayarlıdır.[528]"

Hal böyle iken ubûdiyetin gerek kapsamı ve gerekse anlam alanı; namaz, oruç, hac, zekât vs. gibi insanın yaptığı fiilî amel ve ibadetlere münhasır kılınıp daraltılamaz. Aksine ubûdiyet, insanın bütün düşünce, duygu, niyet, davranış ve kısaca Rabb'iyle, kendisiyle, ailesi, çevresi ve toplumuyla olan bütün ilişkilerini -ki bu ilişkilerin Allah'ın emirlerine teslimiyet, isteklerine icabet ve O'na yaklaşmayı hedeflemesi şarttır.- içine almaktadır. Hülasa ubûdiyet, insanın Allah karşısındaki tüm konumunu içine alan bir kapsama sahiptir. Yani Allah'ın boyası[529] ile insanın tüm hayatını kaplamaktır, diyebiliriz. Ancak bunun gerçekleşmesi için şu üç temel husus gereklidir: a) Allah'ı tanıyıp bilmek. b) Nefsi tanıyıp onu her çeşit şirkten temizlemek. c) Niyet ve amelde sadece Allah'ın rızasını gözetmek yani ihlâs.

Bu üç temel unsurun ubûdiyet için; olmazsa olmazlığı onun, insan hayatındaki önem ve rolünü tesbite yardımcı olacaktır. Her şeyden önce Allah'a ubûdiyet; insanlara, her türlü şehvet ve enâniyete, kısaca mâsivâya kulluktan ve bağlılıktan kurtulmanın yani hürriyetin esas başlangıcıdır. Çünkü Allah'a kulluk tam hürriyeti gerçekleştirir ve insana insanlığının kemalini hissettirir. Zira insan bu durumda kemale doğru gider, hayra

---

527 Şirvânî, Fethullâh b. Sadreddîn, *İbâdet Hakkında Risâle*, Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Elyazma Bölümü, nr. 1170/2, İstanbul (h.1157 / m.1744) vr. 31a-32b. (Bu risale "*Fethullâh İbn Sadreddîn eş-Şirvânî'nin* (ö.1036/1636) *İbadet Risâlesi*" adıyla *Tasavvuf (İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi)*,Ankara-2002, s. 79-95, tarafımdan sadeleştirilerek yayınlanmıştır.)

528 Suat Yıldırım, *İbadet ve Hayat Nizamı,* Yeni Ümit Dergisi, İstanbul-1989, III, s. 3.

529 Bkz. Bakara, 2/138.

yönelir ve şerre, rezalete galip gelir. Zaten bu haliyle o, hayır ve kemalin kaynağı olan Allah'a yönelmiş olmaktadır. En önemlisi de kendisinin Allah'a kulluğu ile başka kulluklar arasında kesin bir ayırıma gitmiş ve bir tercihte bulunmuş demektir. "*Ben sizin tapmakta olduklarınıza tapmam. Siz de benim taptığıma tapmıyorsunuz. Ben de sizin taptıklarınıza asla tapacak değilim. Evet, siz de benim taptığıma tapıyor değilsiniz. Sizin dininiz size, benim dinim de banadır.*" (Kâfirûn, 109/2-6)

"*De ki: Şüphesiz benim namazım da, her türlü ibadetlerim de, hayatım da, ölümüm de Rabbülâlemîn olan Allah'a aittir.*" (En'âm, 6/162)

Hülasa ubûdiyetin kapsamı; insanın ömrü, tüm hareket ve fiilleri, duygu dünyası ve akıl melekesinin uzanabildiği her alanı içine alır. Çünkü insan hiçbir zaman ve mekanda yalnız, başıboş ve gayesiz bırakılmamıştır.[530]

D) UBÛDİYETLE İBADETİN BİRBİRİNDEN AYRILDIĞI YERLER

Mahiyet itibariyle aralarında çok az fark bulunan ibadetle ubûdiyet; kasıt, niyet, ve yöneldiği merci açısından ikisi de aynı konumdadır. Ancak zaman içinde gerek uygulama ve gerekse anlayış açısından ubûdiyetin kapsam alanı ile anlam çerçevesi daraltılmış ve kulun belli zaman, mekan, şartlar ve şekillerde yaptığı belirli amellere ibadet ismi verilerek "ibadet" terimi daha ön plana çıkmıştır. Mesela günümüz insanlarının çoğunun ibadet anlayışı, İslâmın beş şartı olan görevlerle, hayatın tamamını kapsamayan malum birkaç iyi amele hasredilmiş olduğu yönündedir. İbadetin bu dar anlamı, Kur'ân'ın ubûdiyet ve ibadet anlayışıyla örtüşmemektedir. Çünkü Kur'ân, insandan sadır olan ve onu Allah'a yaklaştıran her fiil, düşünce ve hissin ibadet olduğunu vurgulamaktadır. Zira ibadet; ubûdiyeti ifade edip açıklayan düzenli hareket ve fiil şeklidir. Ubûdiyet ise insanın, namaz, oruç, zekât, cihad, ticaret, fesatla mücadele, tefekkür, ilim vs gibi kendine has anlamında insanlarla ilişkilerine kadar bütün alanlarda Allah'ın emir ve nehiylerine göre hareket edip ve bunlarda da sadece O'nun rızası-

[530] Bkz. Kıyâmet, 75/36.

nı gözetmesi, O'na yaklaşmayı hedeflemesidir. Yoksa ibadet de, başkasını tazim maksadıyla yapılan fiil anlamına gelir ve tazimin en son noktasını ifade eder. Buna da ancak sonsuz in'âm sahibi layıktır. Yalnız ubûdiyette ise, Yüce Yaratıcı karşısında insanın; acziyet, zillet ve hiçliği konumunun his ve idraki içinde olması gerekir. Böylece de Mevlâ, en şerefli ve en yüce olunca; O'na ubûdiyet de en uygun ve en yakışan şey olmaktadır.[531]

Bir şiî âlim olan İmam Rissî (ö.246/860) ise ibadeti üçe ayırarak şöyle tanımlıyor: "İbadet üç çeşide ayrılır: 1) Allah'ı bilmek (ma'rifetullâh). 2) O'nu razı eden ve kızdıran şeyleri bilmek. 3) O'nu razı edecek şeyleri yapıp, kızdırcak şeylerden uzak durmaktır."[532]

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi ikisi arasında çok ve ciddi farklar olmamasına rağmen bazı kimseler ubûdiyet ile ibadeti biraz farklı yorumlayıp tarif etmişlerdir. Şu tanıma göre ubûdiyet; "kulun, Rabb'inin yaptıklarına rıza göstermesidir. İbadet ise; kulun, Rabb'ini razı edecek yani rızasını kazanacak fiiller işlemesidir. Zira bu rıza, amelden üstündür. Hatta öyle ki, rızayı terketmek küfür, ameli terketmek ise fısktır. Bunun için ibadet, ahirette düşer; fakat ubûdiyet her iki dünyada da sâkıt olmaz."[533]

Ubûdiyet daha çok, insanın Allah Teâlâ karşısında konumunu ve sorumluluğunu tesbit etmesi ve bunun şuuru içinde O'na tam teslimiyet konusunda aklını ikna etmesidir. Yani Allah'ın; Rabb, en yüce Kudret olduğunu; kendisinin de aciz, muhtaç ve sadece O'nun kulu olduğunu hissedip iman şuuruna ermesidir. İşte insanın; bu çok geniş ve soyut duyuş, seziş ve iman dünyasındaki halini ifade etmesine yani, Allah'a itaat ve emirlerine boyun eğmenin tatbik ve gösterme sahasına[534] da ibadet diyebiliriz.

Kur'ân'a baktığımız zaman "abd" maddesiyle yapılan hitaplarda insandan "mutlak ve mücerret olarak" sadece Allah'a ubûdiyette bulunmasının istendiğini görüyoruz. Bu ifadelerde kulluğun nasıllığına, şekline

---

531 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, I, 196-197.

532 el-Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*, (çev. İbrahim Akbaba), Kitabevi Yayınları, İstanbul-2000, s. 121.

533 el-Kârî, Ali b. Sultân Muhammed, *Şerhu'l-Emâlî*, Salah Bilici Kitabevi, İstanbul ts., s. 10; Cavit Sunar, *Namazdan Maksat Nedir?, A.Ü.İ.F.D.*, Ankara-1965, XIII, 32.

534 Şaban İsmail, *el-Ibâdetü fi'l-İslâm.*, s. 46.

ve şartlarına dair bir açıklamanın olmadığını müşahede etmekteyiz. Hatta ibadet nitelemesi içinde olan namazın nasıllığı ve şekli hakkında bile bir tarif yapılmamış; bunun tatbiki ve şekillendirilmesi Hz. Peygamber'e (sallallahu aleyhi ve sellem) bırakılmıştır: "Benim namaz kılışımı gördüğünüz gibi namaz kılınız!"[535] İşte meseleye bu noktadan baktığımızda biz de mahiyet ve özünde bir ayrılığın bulunmadığı ibadet ve ubûdiyet arasında birkaç farkın bulunduğuna temas etmek istiyoruz.

1. Birçok Emir ve Yasağın, Ubûdiyeti Olgunlaştırması

Kur'ân-ı Kerîm'de insana, gücü ve kapasitesine uygun şekilde yapabileceği birçok emir ve yasaklar yüklenmiştir. Bunun sebebi onun fıtratındaki kulluk şuurunu daima canlı tutmak ve Yaratıcısı ile alakasının devamını sağlamaktır. Bu emir ve yasaklar, insanın pratik hale getirip uygulayabileceği özelliklere sahiptir ve bundan dolayı bunlar ibadet olarak kabul edilir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi ibadet, Allah'a itaat ve O'nun emirleriyle nehiylerine boyun eğmenin tatbik sahasıdır. Ayrıca ibadet; "kalpleri daima uyarır, vicdanları canlı tutar ve böylece insan; kendisinin sakladığını da açığa vurduğunu da bilen, bütün küçük büyük fiillerini hesaba çekecek bir gözetleyicinin daima vicdanında bulunduğunu hisseder."[536]

Kur'ân'daki emirlerden biri olan orucu ele aldığımızda onunla ilgili âyette,[537], üzerine ısrarla vurgu yapılan nokta; ubûdiyetin en canlı ve kuvvetli temellerinden olan "takvâ"dır. Zira orucun asli gayesi, insandaki kulluk şuurunu geliştirmek ve takviye etmektir ki, bütün sâlih amellerin kaynağı bu şuurdur. Oruç, rûhî bir disiplin ve ahlâkî bir dayanıklılık tesisi gibi bir gayeye matuf düzenli bir çabadır. Kur'ân'ın, amel-i salih için ön

---

535 İbn Hıbbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hıbbân b. Ahmed el-Büstî, *Sahîh-i İbn Hıbbân*, Müessesetü'r-Risâle, (thk. Şuayb el-Arnaût), Beyrût-1993, IV, 504, V, 503; el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyn b. Ali b. Mûsâ, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, (thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ), Mektebetü Dâru'l-Bâz, Mekke-1994, II, 345; Dârakutnî, Ali b. Ömer Ebu'l-Hasen, *es-Sünen*, (thk. Abdullah Haşim Yemânî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut-1966, I, 273; Suyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr*, (thk. Muhammed Abdürraûf b. Tâcülârifîn), Dârû Tâiri'l-İlim, Cidde ts, I, 298.

536 Şa'bân İsmâil, *a.g.e*, s. 35.

537 Bkz. Bakara, 2/183.

şart olarak sunduğu takvâ; nefse hakimiyeti ve disiplini ifade etmektedir.[538] Diğer birçok emir ve yasağın bulunduğu âyetlerde de “takvâ”vurgusu yapılmaktadır ve bunda da insanın kulluğu ile bu bilinci olgunlaştırma hedefinin olduğu kanaatindeyiz.[539]

İbadetin ubûdiyeti takviye edip olgunlaştırması konusunda Akseki (ö.1951) şunları söylüyor: “İbadet; kalp ve vicdanımızın dışarıdaki bir tecellisi olduğu cihetle kalbimizdeki imanı da kuvvetlendirir. Vicdanî bir emir olan iman, Allah’ın emirlerine ve hükümlerine boyun eğmekten ibaret bulunan ibadet ve taatle beslenip büyütülmeyecek olursa, onun tesiri ve eserleri zayıflar, yavaş yavaş kalpten silinip gider. Zira fiillerin, duyguların ve fikirlerin birbirine karşılıklı tesirleri vardır. Şuurlu bir ibadet, imanı ne derece takviye ederse, ibadetteki gevşeklik de imanın gevşemesine ve günün birinde kalpten silinip gitmesine sebep olur.”[540]

Kur’ân’daki nehiylere baktığımızda onların da insanın ubûdiyetini merhale merhale olgunlaştırmaya matuf amaçlarının olduğunu söyleyebiliriz. Mesela; arka arkaya gelen şu nehiylerde bunu görebiliriz: Allah Teâlâ; geçim endişesiyle çocukları öldürmeyi, bilfiil yapmak bir tarafa zinaya yaklaşmayı; haksız yere cana kıymayı, zulmen yetim malını yemeyi, ölçü ve terazide hileyi, kendisini ilgilendirmeyen şeyin ardına düşmeyi ve böbürlenip kibirlenmeyi yasaklamıştır.[541]

Görüldüğü gibi bütün bu nehiyler insanın hem iç hem de dış dünyasındaki ubûdiyet şuurunu olgunlaştırmaktadır. Neticede Allah’a gerçek manada kulluk, ibadetlerin bütün manalarını duyarak ve manaları bizzat yaşayarak olur. Bu şekilde yapılan kulluk da, insanın insan-ı kâmil olmasını sağlar, insanın hem dünya hayatında hem gelecek hayatında gerçek mutluluğa götürür.[542] Ancak; “ibadet, aklı ve vicdanı besleyip geliştirmezse, o vicdanın eserleri ve tesirleri zayıf kalır. İslâm dünyasının bugünkü durumu, bu tesbitin doğruluğuna bir delildir.”[543]

---

538 Mustansır Mîr, *Kur’ânî Terimler*, s. 156.

539 “Takvâ” ile ilgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu’cemu’l-Mûfehres.*, “v-k-y” md.

540 Ahmed Hamdi Akseki, *Takriz*, s. 16

541 Bkz. İsrâ, 17/31-37.

542 Mehmet Bayrakdar, *İslâm İbadet Fenomenolojisi*, s. 93.

543 Suat Yıldırım, *İbadet ve Hayat Nizamı*, Yeni Ümit Dergisi, s. 4.

2. Ubûdiyet İçin Yer ve Zaman Şartının Olmaması

Ubûdiyetin mahiyet ve kapsamını işlerken de ifade ettiğimiz gibi o, insanın fizik ve metafizik bütün hayatını içine aldığı için belli bir zaman ve mekan tayini yapılmamıştır. Belki zaman olarak bitişi Kur'ân'da zikredilmiştir: "*Ve sana yakîn (ölüm) gelinceye kadar Rabbine ibadet et!*" (Hicr, 15/99)

Temel bir ibadet olan Hacc için mekan önemli iken, ubûdiyete ait bir yer tahsisi yapılmamıştır. Şu âyetlerde de bunu görebiliriz: *"Ey iman eden kullarım! Benim sizi yerleştirdiğim dünyam geniştir. (Bir yerde dininizi uygulayamazsanız, başka yere hicret edebilirsiniz.) Onun için yalnız Bana ibadet ediniz."* (Ankebût, 29/56)

"*Doğu da Batı da Allah'ındır. Hangi tarafa dönerseniz, orada Allah'a itaat ve ibadet ciheti vardır. Muhakkak ki Allah'ın lütfu ve rahmeti geniştir, ilmi her şeyi kuşatır.*" (Bakara, 2/115) Zira insan daima Allah'ın murakabesi ve nüfûzu altındadır, onunla beraberdir.[544]

3. İbadetin Vakti, Yeri, Şartları, Kuralları ve Şekillerinin Olması

İnsanın Yüce Allah karşısındaki her türlü konumu demek olan ubûdiyetin elbette dışa yansımaları, insanın hareketleri, içinde yaşadığı toplumla ilişkileri mutlaka bir kurallar manzumesi oluşturacaktır. İslâmda insanın tüm hareketleri ilâhî irtibattan kopuk olamaz. Bundan dolayı yukarıda tanımlarını vermeye çalıştığımız ibadetin belli kuralları, şartları, vakitleri Kur'ân'da ifade edilmiştir. Ubûdiyetin şekiller halinde tatbikini ise Hz. Peygamber'in (sallallahu aleyhi ve sellem) hayatında görüyoruz. Yani bütün dinlerde olduğu gibi İslâm'da da, ibadetlerin Allah'a saygıyı simgeleyen şekil özellikleri vazgeçilmez bir önem taşır. Şüphesiz bu önem, her şeyden önce başlıca formel hükümlerin (mesela namaz için abdest, hacda tavaf ve vakfe gibi) Kur'ân ve Sünnette açıkça bildirilmiş olmasından ileri gelir. İslâm'da temel ibadetler için muayyen şekil ve kurallar tesbit edilmiş olmasının diğer bir sebebi de bunların birer şiar değerini taşıması, yani dıştan

---

[544] Bkz. Hadîd, 57/4.

bakıldığında yapılanın İslâm'a has bir ibadet olduğunu göstermesidir. Kur'ân'da ibadetlerin daha ziyade özü ve amacı üzerinde durulurken şekli, âdâb ve erkanıyla ilgili sınırlı bilgi verilmiş, akıl yoluyla tesbiti mümkün olmayan bu konuda asıl merci Hz. Peygamber'in (sallallahu aleyhi ve sellem) beyan ve uygulamaları olmuştur.[545]

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi mesela, namaz ibadeti Kur'ân âyetlerinde emredilmiş, vakitleri ile içindeki bazı rükünlerden de bahsedilmiştir: "*(Rasûlüm!) O halde sen onların söylediklerine karşı sabret. Gerek güneşin doğuşundan gerek batışından önce Rabbine hamd ederek ibadet et. Geceleyin de, secdelerin peşinden de O'na ibadet et.*[546]"

Ayrıca İmam Şâfiî (ö.204/819) de namazı şöyle değerlendiriyor: "Namaz; söz, amel ve yasak şeylerden el çekmeden ibarettir."[547] Dolayısıyla namaz; aşağıdan yukarı, yani insandan Allah'a doğru olan sözsüz haberleşme şeklidir. Zira namaz; insanın, Yüce Allah'ın huzurunda duyduğu derin huşû' ve saygının şeklî bakımından ifadesidir.[548]

Allah'ın koyduğu kurallar insanın; kendisi, Rabbi, hemcinsleri, kâinât ve hayatla ilgisini düzenlemek içindir. Onun için İslâm, sadece akide değildir. Aynı zamanda, insanı hayattaki bütün hayır alanlarına yönlendiren kurallar (şeriat)dır.[549]

Birinci bölümde de üzerinde durduğumuz gibi insan; hem maddî-fizikî ve hem de manevî-rûhî bir varlıktır. Dolayısıyla onun ruhî yönü, kulluğunun da psikolojik yönünün bulunduğu gerçeğine işaret etmektedir. İşte ibadete psikolojik açıdan baktığımızda onun, Allah ile insan arasındaki ilişki ve iletişimin insana ait söz, beden duruşu ve hareketler gibi sembolik eylemlerle ifadesi olduğu anlaşılır. Yani, dînî hayatın uygulamaya yönelik ifadesidir.[550]

---

545 Mustafa Çağrıcı, "*İslâm*", *DİA*, XXIII, 11-12; Mehmet Bayrakdar, *a.g.e.*, s. 60.

546 Kâf, 50/39-40. Konuya dair "secde ve ruku" rükünleriyle ilgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.*, "s-c-d-; r-k-a" md.leri.

547 Şâfi'î, Muhammed b. İdrîs Ebû Abdillâh, *er-Risale*, (thk. A. Muhammed Şakir), Kahire - 1939, s. 121.

548 Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s. 185.

549 Şaban İsmail, *el-İbâde fi'l-İslâm*, s. 9.

550 Hayati Hökelekli, "*İbadet*", *DİA*, XIX, 248-252.

Ubûdiyeti tanımlarken; en kısa ifadesi ile, insanın Allah karşısındaki konumuna ve bunun insan tarafından idrak edilmesinin önemine dikkat çekmeye çalıştık. Bu itibarla insan, her ne kadar anlasa da Rabbine karşı bunu nasıl ifade edeceğini bilemez. Onun için ibadetlerde şekil önemlidir. "Çünkü ibadetler, dinin belli ölçüde biçimsellik ve sembolik bir yönünü temsil eder. Genel olarak ibadetler belli davranış biçimlerinden meydana gelir ve bir kısmı sembolik anlam ifade eden bu şekiller, ibadetlerin adeta kurucu unsurunu teşkil eder. Bununla birlikte ibadetin özünü kişinin niyeti, onun gösterişten uzak olarak içten gelen bir istekle yapılması oluşturur."[551] Sonuç olarak diyebiliriz ki ibadet, ubûdiyetin şekillenip kalıplaşmış biçimidir.

E- UBÛDİYETİN SEBEPLERİ

Bu başlıkla kasdettiğimiz şey, aslında birinci bölümde ele aldığımız Allah-insan ilişkisinde zımnen işlenmişti. Yani insanın, Allah karşısındaki konumunda bazı mükellefiyetler yüklenmesinin sebepleri nelerdir? İnsan niçin Allah'ın kuludur? Bunları bilmek durumundadır. İnsan, içinde yaşadığı yeryüzünde her şeyi hazır bulmuştur ve bunlardan istediğini kullanabilmesinin elbette bir karşılığı olacak ve insan bu bedele talip olacaktır. İşte bu açıdan insan, hem kendisinin hem de içinde yaşadığı âlemin bir sebebe mebnî olduğunu kavrayarak, kulluğunun nedenlerini de bilme ihtiyacı içindedir.

1. Yaratılışın Ubûdiyet İçin Olması

Aslında en genel ve geniş anlamda bakıldığında ubûdiyet, Hâlık-mahlûk ilişkisinin tabiî bir sonucudur. Bu kâinâtı dikkatli olarak düşünen bir kişi görür ki, buradaki her şey bir başka şey için yaşıyor ve çalışıyor: "*Biz gökleri, yeri ve ikisinin arasındaki varlıkları, eğlenmek için yaratmadık.*" (Duhân, 44/38) Mesela su, yeryüzüne hayat vermek için var; arz ise bitkileri yetiştirmek için, bitkiler hayvanlar, hayvanlar da

---

551 Ferhat Koca, "*İbadet*", *DİA*, XIX, 240 vd.

insan için vardırlar. Peki insan kimin için vardır? Bu soruyu Kur'ân şöyle cevaplıyor: "*Ben, insanları ve cinleri, sırf Beni tanıyıp yalnız Bana kulluk etsinler diye yarattım Ben onlardan rızık istemiyorum. Beni doyurmalarını da istemiyorum.*" (Zâriyât, 51/56) Gerçekten bütün kâinât lisân-ı hâli ile şunu diyor: İnsan; Allah'ı tanımak ve sadece O'na layıkıyla kulluk yapmak için yaratılmıştır.[552] Çünkü insan sadece yaratılıp öylece başıboş bırakılmamıştır.[553] İnsanın yaratılmasıyla ilgili âyetlere baktığımızda "yaratma"dan bahsedildikten sonra genellikle "Allah'a ubûdiyet" sözkonusu yapılmaktadır: "*(O) göklerin, yerin ve o ikisinin arasında olan her şeyin Rabbidir. Öyleyse yalnız O'na kulluk et. O'na ibadetinde sabır ve sebat göster. O'na denk ve adaş olacak hiç kimse bilir misin?*" (Meryem, 19/65)

"*Rabbiniz Allah, işte bu vasıflara sahip olan Yüce Zâttır. O'ndan başka tanrı yoktur. Her şeyi yaratan O'dur. O halde yalnız O'na ibadet edin. Her şeyin yönetimi O'nun elindedir.*" (En'âm, 6/102)[554]

Yaratma Allah'a aittir ve dolayısıyla ubûdiyet de O'nun hakkıdır, ancak O'na yapılır.[555] Bu kâinât nasıl Allah'ın mülkü ise, insan da O'nun mülküdür. Zira o, yaratıcısının mülküdür ve şu mevcûdâtta hatta kendisinde bile hiçbir şeye sahip değildir. Hâkimiyet ve tasarruf da Allah'ındır. Çünkü O, mülkünde yegane saltanat, söz ve tasarruf sahibidir. O'nun iradesine hiçbir karşı duruş ve itiraz yoktur. Emretme ve yönetme de sadece O'nundur. Çünkü insan, kâinâtta O'nun izni olmadan hiçbir şeye sahip olamaz ve tasarrufta da bulunamaz. Öldürme, diriltme her şey O'nun emriyledir.[556] Rubûbiyet de sadece Allah'ındır. Allah, insana lütuf ve nimet veren Rabb'dir. Bu hayatta onun ihtiyacı olan her şeyi veren, inâyeti, merhameti ve lütfuyla onu kuşatan sadece O'dur. Bunun için de ubûdiyet ve şükür O'nun hakkıdır. Çünkü O'ndan başka nimet veren yoktur.[557]

---

552 Şa'bân İsmail, *a.g.e.*, s. 5.
553 Bkz. Kıyâmet, 75/36; Mü'minûn, 23/115.
554 İlgili diğer âyetler için bkz. En'âm, 6/14, 164; A'râf, 7/172; Yûnus, 10/3; Vâkıa, 56/57.
555 Bkz. Bakara, 2/21.
556 Bkz. Âl-i İmrân, 3/145; Teğâbün, 64/11; A'râf, 7/54; Mü'min, 40/44.
557 Bkz. Meryem, 19/48; Zümer, 39/65.

Böylece ubûdiyet ile şükür arasındaki ilişki de ortaya çıkmış oluyor.[558] Fakat nimetin merciini görmemek ve inkar etmek ise Allah'tan başkasına ubûdiyetin -ki ileride işlenecektir- sebebidir.[559]

Ubûdiyeti bir imtihan olarak değerlendirdiğimizde insanın sadece kendisi değil, aynı zamanda hayatı ve ölümü de sırf ubûdiyete vesile için yaratılmıştır.[560] Yaratılmış olmanın karşılığı ve verilen bütün nimetlerin bir bedeli olarak insan, şükür ya da nankörlük edeceğini görmek için de imtihan edilmiştir: "*Biz, insanların hangisinin daha güzel amel edeceğini deneyelim diye yeryüzündeki her şeyi dünyanın kendine mahsus bir ziynet yaptık.*" (Kehf, 18/7)[561]

Kendini sınırlı ve eksik bir varlık olarak hisseden insan sürekli olarak tamamlanma, yetkinleşme, daha güçlü bir varlıkla bütünleşme arzusu taşımaktadır. Bu yüzden insanın iç dünyası çelişkilerle doludur; bu da onun kendi varlığının ötesinde arayışlara yönelten dinamik bir kaynak oluşturur. Kur'ân, insandaki bu dengesiz ve tatminsiz tabiata zaman zaman işaret ederek,[562] bunun ancak Allah'a bağlanıp O'na kulluk ederek aşılabileceğini bildirir. "*İşte onlar, iman edip gönülleri Allah'ı zikretmekle huzur bulan kimselerdir. İyi bilin ki, gönüller ancak Allah'ı anmakla huzur bulur.*" (Ra'd, 13/28) âyeti bunu ifade etmektedir. Yüce Allah'a kulluk etmek, beşeri fıtrat ve tabiatın asli ihtiyacıdır. İşte insanın yaratılış gayesi olan bu kulluk da aklın; Allah'ı tanıması, bilmesi ve iradesini de O'na yöneltip bağlanmasıyla gerçekleşmektedir.[563]

Yüce Allah'ın yarattığı her şey hatta gölgeleri bile, hilkatleri gereği O'na kullukta bulunurken;[564] insana haklı olarak: "*Sizi biz yarattık. Tasdik etmeniz gerekmez mi?*" (Vâkıa, 56/57) diye sorulmakta ve ondan Allah'a ubûdiyette bulunması istenmektedir. Bu talepte de yadırganacak bir durum yoktur. "Çünkü insanlar ve cinler, Allah'a ubûdiyette bulunacak

558 Bkz. Nahl, 16/114.
559 Bkz. Nahl, 16/83.
560 Bkz. Mülk, 67/2.
561 Ayrıca bkz. İnsân, 76/2-3.
562 Bkz. Nisâ, 4/128. Diğer âyetler için bkz. Teğâbün, 6416; Meâric, 70/19-20.
563 Hayati Hökelekli, "*İbadet*", *DİA,* XIX, 248-252; Ömer Faruk Harman, "*İslâm*", *DİA,* XXIII, 3.
564 Bkz. Nahl, 16/48.

bir şekilde yani, ubûdiyete meyyal bir tarzda, onu kabullenip yapabilecek bir şekilde yaratılmışlardır."[565]

Bütün bunlardan anlıyoruz ki ubûdiyet; Yüce Allah'ın, genelde bütün mahlûkât, özelde de insanlar üzerindeki bir hakkıdır. Nitekim Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) bu gerçeği şöyle vurgulamaktadır: "*İnsanların Allah'a ubûdiyette bulunmaları ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmamaları Allah'ın, kulları üzerindeki hakkıdır. Kulların ise Allah üzerindeki hakkı da, şirk koşmayanlara azab etmemesidir.*"[566] Çünkü ubûdiyetin sadece Allah'ın hakkı olduğuna inanmak ve bu inancın da tabii neticesi olan ubûdiyet, Allah ile insan arasındaki en doğal ilişkidir.[567] Allah'ın, kulları üzerindeki hakları; O'nun emirlerini yerine getirip yasaklarından uzak durarak itaat etmek, ibadet etmek, ubûdiyet şerefini kazanmaktır.[568] Çünkü ubûdiyeti onlara Allah emretmiştir.[569]

2. İnsanın Halife Oluşunun, Ubûdiyetini Gerektirmesi

Kur'ân-ı Kerîm'in insanı nitelediği isimlerden birisi de "halife"dir. Hatta insana daha yaratılışının başında verilen ilk vasıf halifeliktir. Bu isim aynı zamanda ona çok büyük bir değerin yanında ağır bir sorumluluk da yüklemektedir: "*Sizi yeryüzünün halifeleri kılan, size verdiği (nimetler) hususunda sizi denemek için kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan O'dur. Şüphesiz Rabbin, cezası çabuk olandır ve gerçekten O, bağışlayan merhamet edendir.*" (En'âm, 6/165) Böylece Allah Teâlâ insanları, hayatın her alanında deneyip onlardaki ubûdiyet ve sorumluluk bilincini daima canlı ve taze tutmuş, bunu bir imtihan vesilesi yapmıştır.

Zerreden küreye her şeyin emrine verildiği insan; Allah'a itaat ederek boyun eğmiş olup bu âlemde, Allah'a karşı sorumluluğunu yerine getirmiştir. İnsanın ubûdiyet sorumluluğu ve bunun sınırları, halife olarak yetki

---

565 Beydâvî, *Envâru't-Tenzî,l* IV, 398; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, VIII, 144.

566 Buhârî, *Libâs* 101, *Cihâd* 46, *İsti'zân* 20, *Tevhîd* 1; Müslim, *Îmân* 48-49; Tirmizî, *Îmân* 18; İbn Mâce, *Zühd* 25.

567 *Mefhûmu'l-Ubûdiyye fi'l-İslâm*, s. 19.

568 el-Afîfî, Tâhâ Abdullah, *Hakkullâh ale'l-I'bâd ve Hakku'l-I'bâd ale'llâh*, Kahire ts., s. 30.

569 Bkz. Bakara, 2/21; Tevbe 9/31; Ra'd: 13/36; Zümer, 39/11; Beyyine, 98/5.

ve tasarruf alanlarına göre değişebilir. Yani insan, hayatının her alanında Allah'ın bir halifesidir ve fakat O'na kul olan bir halifedir. Dolayısıyla insan, kendisine verilen bu kadar nimet ve bunlar üzerindeki tasarruf yetkisinin karşılığında, mülkün asıl sahibine karşı ubûdiyetle sorumlu ve yükümlüdür. Çünkü onun asıl vasfı, kul; asıl görevi ve hatta yaratılış gayesi, sadece Allah'a kulluktur.[570]

3. Nimetlere Şükrün Gereği Olarak Ubûdiyet

Allah Teâlâ'yı tanıtan en büyük ve en önemli sıfatı "yaratıcı"lığıdır. O'nun bu âlemde yarattığı her şey insanın faydasına ve onun hizmetine müsahhar edilmiştir. Tabii ki bütün bunların da bir sebep ve gayesi vardır. Zira Yüce Allah hiçbir şeyi boşuna ve gayesiz yaratmamıştır, O bundan münezzehtir: "*Biz gökleri, yeri ve ikisinin arasındaki varlıkları, eğlenmek için yaratmadık. Evet, onları hak ve hikmetle, ciddi maksat ve gayelerle yarattık, ama onların çoğu bunu anlamazlar.*" (Duhân, 44/38-39)[571] Yaratılıp insanın emrine verilen bu şeyler de, Kur'ân'da "nimet" veya "rızık" olarak nitelendirilmiştir.[572]

İnsana verilen rızık veya nimetlerin karşılığında ondan Allah'a şükür, iman, itaat yani kısaca ubûdiyet istenmektedir: "*Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yeyin, eğer siz yalnız Allah'a kulluk ediyorsanız O'na şükredin.*" (Bakara, 2/172; Nisâ, 4/147) Nimetler sadece maddî ve fiziksel değil aynı zamanda manevî ve ruhî de olmaktadır. Bu çeşit nimetlere şükür yine aynı cinsten yani manevî ve ruhî olacaktır. Bu ise, ileri de işleyeceğimiz gibi ubûdiyetin manevî ve duygusal boyutunu oluşturmaktadır. Mesela, insan fıtratına yerleştirilen sevinme, üzülme, tat ve lezzet alma, kalp (gönül)[573] gibi manevî kabiliyetlerle özellikler birer nimettir ve bunların şükrü, ya da daha geniş bir ifadeyle ubûdiyeti de kendine has, yani manevî olacaktır.

Kur'ân'da, daha çok maddî-fizikî nimetlerden söz edilmekte ve kul

---

570 Bkz. Zâriyât, 51/56.

571 Konuyla ilgili bkz. Âl-i İmrân, 3/190-191; Mü'minûn, 23/115.

572 Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Mûfehres*, "n-a-m" ve "r-z-k- md.leri.

573 Bkz. Nahl, 16/78. Ayrıca bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.*, "k-l-b", "elbâb" ve "füâd" md.leri.

olarak insanların Rablerine karşı ne kadar şükürsüz olduklarına, ya da az şükrettiklerine vurgu yapılmaktadır.[574]

Netice olarak maddî veya manevî olsun verilen nimetlere karşılık insandan, Rabbine daima müteşekkir olması ve O'na ubûdiyette bulunması emredilmektedir. Yani insana nimet verilmesi onun ubûdiyetine önemli bir sebeptir: "*Onlar, şu evin Rabbine kulluk etsinler!. Ki O, kendilerini açlıktan doyurdu ve her çeşit korkudan emin kıldı.*" (Kureyş, 106/3-4)

"*(Resûlum!) Kuşkusuz biz sana Kevser'i verdik. Şimdi sen Rabbine kulluk et ve kurban kes.*" (Kevser, 108/1-2)

4. Allah'a Duyulan Saygı ve Sevginin Bir Sonucu Olarak Ubûdiyet

Yüce Allah kendisini insana tanıtmak için Kur'ân'da; yaratıcılığı, rızık vericiliği kısacası, dünya ve ahiretteki güç ve hakimiyetine dair konulardan, insanın anlayış seviyesine göre bahsetmiştir: "*Göklerin ve yerin hakimiyeti Allah'ındır ve Allah her şeye kâdirdir. Muhakkak göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde düşünen insanlar için elbette birçok dersler vardır.*" (Âl-i İmrân, 3/189-190)[575] Böylece O, insanın gözünü ve idrak melekelerini muazzam Kudretinin tezâhürlerine çevirmiştir. Bu âlem içinde yaşayan insan, bunları anlayıp kendisiyle mukâyese edince o Yüce Kudret karşısında saygı ile eğilip kendi acziyetini itiraf edecektir: "*Bana ne olmuş ki, beni yaratana ibadet etmeyecekmişim! Halbuki, hepiniz O'na döndürüleceksiniz. O'ndan başka tanrılar mı edineyim?..*" (Yâsîn, 36/22-23) Hatta Allah Teâlâ Kur'ân'da insanı kendi acziyetiyle, Rabb'inin fiillerini mukayese etmeye davet etmiştir: "*Sizi yaratan Biziz, hala bu gerçeği ikrar ve tasdik etmeyecek misiniz? Şimdi düşünsenize o akıttığınız meniyi! Onu yaratıp insan haline getiren siz misiniz, yoksa Biz miyiz? Aranızda ölümü Biz takdir ettik. Sizi yok edip yerinize benzerlerinizi getirmeyi ve sizi bilemeyeceğiniz bir biçimde ve vasıfta yaratmayı dilersek, Bize mani olacak hiçbir güç yoktur. Siz ilk yaratmayı pek iyi biliyorsunuz, artık düşünüp ibret*

[574] Bkz. Sebe', 34/10-13. Ayrıca bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e*, "ş-k-r-" md.
[575] Ayrıca bkz. Nisâ, 4/131-132.

almanız gerekmez mi? Ektiğiniz tohuma baksanıza! Siz mi onu yetiştiriyorsunuz Biz mi? Eğer isteseydik onu kuru çöp haline getirirdik, siz de şaşıp kalır, pişman olurdunuz: "Eyvah! Emeklerimiz boşa gitti. Hatta, doğrusu biz rızıktan mahrum kaldık, sefalete mahkum olduk." derdiniz. Peki içtiğiniz suya ne dersiniz? Onu buluttan siz mi indirdiniz, yoksa Biz mi? Dileseydik onu tuzlu da yapardık. Şükretmeniz gerekmez mi? Peki, yakmakta olduğunuz ateşe ne dersiniz? Onun ağacını siz mi yarattınız, yoksa yaratan Biz miyiz? Biz onu çölde, yolda bulunanlar ve muhtaçlar için hem bir ders, hem de istifade vesilesi kıldık. Öyleyse Ulu Rabbinin yüce adını tesbih et!" (Vâkıa, 56/57-74)

İbadet, zihinleri Yüce Yaratıcıya yöneltip O'na itâatimizi temin içindir.[576] İşte insan, yukarıdaki âyetlerde de anlatılan Allah Teâlâ'nın muazzam kudretinin bunca tezahürleri karşısında kendi kulluğunu itiraf ederek O'na sevgi ile bağlanır. Yani Rabbi ile kendisi arasında sevgi bağını kurar ve O'nun kendine yakınlığını hisseder. Bu yakınlığın seviye ve mahiyeti şu âyette ifade edilir: "*Kullarım sana, beni sorduğunda (söyle onlara): Ben çok yakınım. Bana duâ ettiği vakit duâ edenin dileğine karşılık veririm. O halde (kullarım da) benim davetime uysunlar ve bana inansınlar ki doğru yolu bulalar.*" (Bakara, 2/186)

Ubûdiyetin Allah'a duyulan saygıdan kaynaklandığını en açık olarak gösteren hadiselerden birisi de, insanlığa örnek bir peygamber olarak gönderilen Zekeriyyâ'nın (aleyhisselâm) durumunu ifade eden şu âyettir: "*Biz onun da duâsını kabul ettik ve ona Yahya'yı verdik; eşini de kendisi için (çocuk doğurmaya) elverişli kıldık. Onlar (bütün bu peygamberler), hayır işlerinde koşuşurlar, umarak ve korkarak bize yalvarırlardı; onlar, bize karşı derin saygı içindeydiler.*" (Enbiyâ, 21/90)

İnsan fıtratında bulunan sevgi eğilimi, Allah tarafından kendi Zâtına yönelecek biçimde var edilmiş ve en çok kendisinin sevilmesini istemiştir: "*Öyle insanlar vardır ki, Allah'tan başkasını Allah'a denk tutar, tıpkı Allah'ı severcesine onları sever. Mü'minlerin Allah'a olan sevgileri ise her şeyden daha ileri ve daha kuvvetlidir.*" (Bakara, 2/165) İşte bu sevginin teza-

---

576 Suat Yıldırım, *İbadet ve Hayat Nizamı,* Yeni Ümit Dergisi, s. 5.

hürü insanın, yaratıcısına itaat edip ubûdiyette bulunması şeklinde ortaya çıkmaktadır.[577]

F- UBÛDİYETİN DEĞERİ

Allah Teâlâ'nın en güzel şekilde yarattığı[578] en mükemmel varlık olan insana Kur'ân'da çeşitli vasıflar verilmiş ve onun değeri ifade edilmiştir. Zaten ona ta ilk yaratılışta Rabb'inin kendi ruhundan üflemesi[579] de onun değerini ortaya koymaktadır. Ayrıca insanoğlunun şerefli ve kıymetli bir varlık kılındığı müstakil bir âyette vurgulanmaktadır: "*Biz, hakikaten insanoğlunu şan ve şeref sahibi kıldık. Onları, (çeşitli nakil vasıtaları ile) karada ve denizde taşıdık; kendilerine güzel güzel rızıklar verdik; yine onları, yarattıklarımızın birçoğundan cidden üstün kıldık.*" (İsrâ, 17/70)

İnsanın halifelik vasfı ile anılması da ona verilen değerin bir başka boyutunu göstermektedir.[580] Fakat bütün bunların da ötesinde insana verilen en önemli ve kıymetli nitelik onun "abd=kul" oluşudur. Hatta bu vasfın değeri o kadar açık ve nettir ki Yüce Allah Kur'ân'da, insanı "abd" kelimesiyle kendi isimlerine muzâf yaparak zikretmiştir.[581] İşte bu husus, hem ubûdiyetin hem de kulun değerini ortaya koyan en önemli göstergedir diyebiliriz.

"Ubûdiyet, âlem-i gurûrdan âlem-i sürûra geçiş yapmaktır. Kulluğun en şerefli makam olduğunu gösteren âyetler şunlardır: 1) "*Bir gece, kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye (Muhammed) kulunu Mescid-i Harâm'dan, çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah noksan sıfatlardan münezzehtir; O, gerçekten işitendir, görendir.*" (İsrâ, 17/1) Eğer bu, en şerefli makam olmasaydı Allah Teâlâ, Hz. Muhammed'i (sallallahu aleyhi ve sellem) en şerefli ve en yüksek makam olan Mi'raç'ta "kulu" olarak zikretmezdi. Yine denilmiştir ki; ubûdiyet, risâletten daha değerlidir. Çünkü ubûdiyet, halktan Hakk'a doğru bir

---

577 Bkz. Âl-i İmrân, 3/31-32.
578 Bkz. Tîn, 95/4.
579 Bkz. Hicr, 15/29; Sa'd, 38/72.
580 Bkz. En'âm, 6/165; Yûnus, 10/14.
581 Konuyla ilgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Mûfehres*, "abd" md.

yönelіştir; risalet ise, Hakk'tan halka doğru bir yöneliş ve geliştir. 2) Îsâ (aleyhisselâm) konuştuğu zaman ilk sözü "*Şüphesiz ki ben, Allah'ın kuluyum.*" (Meryem, 19/30) olmuştur. Dolayısıyla onun ilk sözü, ubûdiyetini söylemek olunca akıbeti de (Allah'a) yükselmek olmuştur.[582] 3) Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Muhakkak ki ben, yalnızca ben Allah'ım. Benden başka ilâh yoktur. Bana kulluk et; beni anmak için namaz kıl.*" (Tâhâ, 20/14) Burada Hz. Mûsâ'ya (aleyhisselâm), Tevhîd'den sonra ubûdiyet emredilmiştir. Çünkü Tevhîd asıl, ubûdiyet ise fer'dir. Yani ağaç ve dalları gibi."[583]

Zaten insanın Allah'a ubûdiyeti olmasa, değer ve konum itibariyle diğer varlıklardan hiçbir farkı olmayacaktır. Bu gerçeği Kur'ân da şöyle ifade etmektedir: "*(Rasûlüm!) De ki: (Kulluk ve) yalvarmanız olmasa, Rabbim size ne diye değer versin? (Ey inkârcılar! Size Rasûl'ün bildirdiklerini) kesinkes yalan saydınız; onun için azap yakanızı bırakmayacaktır!*" (Furkân, 25/77)

Hülasa, Allah'a ubûdiyetten daha değerli ve şerefli bir şey yoktur. Çünkü bu, çok büyük bir makamdır.[584]

1. Ubûdiyetin En Güzel ve En Yüksek Mertebe Olması

Yüce Allah, en güzel şekilde yaratıp en şerefli varlık kıldığı insanlar arasından yine onların hidâyet ve hayrı için seçtiği şahsiyetler olan peygamberleri de "abd" vasfıyla nitelendirmiştir. Bu konu özellikle Tasavvufta çok ciddi olarak ele alınmış ve şöyle değerlendirilmiştir: "Sûfiler nasslarda geçen "abd" mefhumunu derin tahlillere tabi tutarak pekçok tasavvufî meseleyi bu terimle açıklamış, "abd"in "âbid"den, ubûdiyetin de ibadetten üstün olduğunu ifade etmişlerdir. Onlara göre Hz. Peygamber'in (sallallahu aleyhi ve sellem), biri "abd" diğeri "rasul" olmak üzere iki vasfı vardır ve birinci vasfı ikinciden üstündür. Nitekim kelime-i şehadette, "abd" vasfının resül vasfından önce getirilmiş olması ve Hz. Peygamber'in (sallallahu aleyhi ve sellem) de hükümdarlara gönderdiği mektupların ilk cümlesini "Allah'ın kulu

---

582 Bkz. Âl-i İmrân, 3/55.
583 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, I, 201-203.
584 el-Bedrî, Şâkir, *I'bâdu'r-Rahmân*, s. 18

ve rasulü Muhammed'den..." tarzında yazdırması, bu telakkinin doğruluğunu göstermektedir. Ayrıca Rasul-i Ekrem (sallallahu aleyhi ve sellem): "Allah beni, kul Peygamber olmakla sultan Peygamber olmak arasında muhayyer bıraktı. Ben ise kul Peygamber olmayı tercih ettim."[585] demiştir. Bu sebeple, Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)in sahip olduğu makamların en yücesi "abdiyettir" denilmiştir."[586] Ayrıca Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) de kendisini "abd=kul" olarak nitelemiştir: "Muğîre b. Şu'be (radıyallahu anh) anlatıyor: "Rasûlullâh (sallallahu aleyhi ve sellem) ayakları şişinceye kadar geceleri kalkıp namaz kılardı. Kendisine: "Allah senin geçmiş ve gelecek günahlarını affetti (niye kendini bu kadar hırpalıyorsun?)" denildi. O da: "Şükredici bir kul olmayayım mı?" cevabını verdi."[587]

Hem Peygamberlerin hem de meleklerin, kulluk açısından diğer insan ve varlıklarla aynı vasfı alarak aynı makamda ortak oluşları, bütün yaratılmışların Allah karşısındaki konumlarının tayin ve tesbiti yönünden önem arzetmektedir. Yani bütün varlıklar Allah Teâlâ'nın kuludur. Zira bu hususu Kur'ân şu ifadelerle vurgulamaktadır:

"*Ne Mesîh ve ne de Allah'a yakın büyük melekler, Allah'a kul olmaktan kaçınmazlar. Kim O'na kulluktan kaçınır ve kibirlenirse bilsin ki Allah, yarın hepsini huzuruna toplayıp hesaba çekecektir.*" (Nisâ, 4/172)

"*Gerçek bu iken, bazıları kalkıp: "Rahmân evlât edindi" iddiasında bulundular. O, bundan münezzehtir. Bilakis onların evlat dedikleri melekler, O'nun ikram ve takdirine mazhar olmuş kullarıdır. O, kendilerine sormadıkça hiçbir söz söylemezler, sadece O'nun emirlerini yerine getirirler. O, onların yaptıklarını da yapacaklarını da, açıkladıklarını da gizlediklerini de bilir. Onlar sadece O'nun razı olduğu kimse hakkında şefaat ederler. O'na duydukları tazimden ötürü çekinir ve titrerler!*" (Enbiyâ, 21/26-28)

Hatta insanın istifadesi ve emrine sunulan arz ve semâvâtı dolduran her şey, Yüce Allah'a tam bir teslimiyetle itaat edip boyun eğmektedir.

---

585 San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm, *Musannafu Abdirrezzâk*, el-Mektebetü'l-İslâmî, (thk. Habîburrahmân el-Azamî), Beyrut-1403/1987, III, 183.

586 Süleyman Uludağ, "*abd*", *DİA*, I, 57-58.

587 Buhârî, *Teheccüd* 16, *Tefsir,* Feth 1, *Rikâk* 20; Müslim, *Sıfâtu'l-Münâfikîn* 79; Tirmizî, *Salât* 304; Nesâi, *Kıyâmu'l-Leyl* 17.

Kur'ân bunu da ubûdiyet ile vasıflandırmaktadır: "*Göklerde ve yerde kim varsa, Rahmân'a sadece ve sadece kul olarak gelecektir.*" (Meryem, 19/93)

Ubûdiyet, bir Müslümanın ulaşabileceği en yüksek makamdır ve Allah Teâlâ, rasûlünün makamları ve mucizelerinden bahsederken onu "kulluk" makamında vasfetmiştir:[588] "*Hamd olsun Allah'a ki kulu (Muhammed'e), Kitab'ı indirdi ve ona hiçbir eğrilik koymadı.*" (Kehf, 18/1)

2. Ubûdiyetin İnsana Emredilmesi

Allah Teâlâ bunca güzellik ve mükemmellikte yarattığı, varlıklar içinde en büyük şerefle kıymet verdiği ve bu dünyadaki her şeyi emrine âmâde ettiği insandan istediği tek şey, Kendi Zâtını tanıyıp ubûdiyette bulunmasıdır. Âlemlerin Rabbi olarak bunu insana kesin bir şekilde emretmiştir. Gelen bütün Peygamberler de bunu tebliğ ve talim için gönderilmiştir: "*Senden önce hiçbir resûl göndermedik ki ona: "Benden başka İlâh yoktur; şu halde bana kulluk edin" diye vahyetmiş olmayalım.*" (Enbiyâ, 21/25) O halde ilk insandan itibaren ona, ubûdiyetinin hatırlatılmadığı bir zaman ve mekan olmamıştır.[589]

Kur'ân'da zikredilen bütün peygamberlere de, gerek kendi ağızlarıyla gerekse diğer ifade sıygalarıyla ubûdiyetin emredildiği vurgulanmıştır: "*Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, sana indirilene (Kur'ân'a) sevinirler. Fakat (senin aleyhinde birleşen) guruplardan onun bir kısmını inkâr eden de vardır. De ki: Bana, sadece Allah'a kulluk etmem ve O'na ortak koşmamam emrolundu. Ben yalnız O'na çağırıyorum ve dönüş de yalnız O'nadır.*" (Ra'd, 13/36)[590]

3. Allah'a Ubûdiyetin "Sırât-ı Müstakîm" Oluşu

Allah Teâlâ, yarattığı insana kendisi değer vermiş ve ona ubûdiyet gibi önemli bir görev yüklemiştir. Onun değerini takdir eden Yaratıcı, insanın yüklendiği bu görevi de bizzat kendisi tavsif etmiş ve kıymet vermiştir. Bu meyanda ubûdiyet Kur'ân'da "en doğru, en güzel ve hidâyet yolu" anla-

---

588 Saîd Havvâ, *Gızâü'l-Ubûdiyye*, Dâru'l-İslâm, Kahire ts., s. 5.
589 Bkz. İsrâ, 17/15.
590 Ubûdiyetin emredildiğine dair âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.*, "abd" md.

mında nitelendirilerek şöyle buyurulmuştur: "*İyi bilin ki Allah, benim de Rabbim, sizlerin de Rabbidir. Öyle ise yalnız O'na ibadet ediniz. Doğru yol budur.*" (Meryem, 19/36)[591]

Müfessirler "Sırât-ı Müstakîm" hakkında şunları söylemektedir: "İnsan ne işle meşgul olursa olsun dünyada bir yöne yönelmiş misafirdir ve varıp sığınacağı güvenli bir yere ulaşmak ister. İşte bu da ancak Allah'a götüren O'nun dosdoğru yoludur. Bu ise ubûdiyet olup Allah'ın dışındakilere tekebbür gösterip O'na tevâzu ve tezellül ile kul olmaktır. Ubûdiyet ise, Allah'ın en sağlam dinidir. Çünkü bu din ve yol, Tevhîd ve İslâm'dan ibarettir."[592]

İnsanın Yaratıcı karşısındaki konumu ve bunun ifade şekli olan ubûdiyet; tüm çeşit, şekil ve boyutlarıyla Allah'a giden insan için açılmış ilâhî bir yoldur. "Sırât-ı Müstakîm" tabirinin Kur'ân'ın birçok yerinde kullanıldığını görmekteyiz.[593] Zaten insan için gidilecek başka bir yol da yoktur ve bunun böyle olduğunu Allah Teâlâ şöyle sorarak vurgulamıştır: "*Siz nereye gidiyorsunuz öyle, neden bahsediyorsunuz?*" (Tekvîr, 81/26) Yüce Mevlâ, kendisine iman ve itaatle yönelip ubûdiyetini izhar eden her kuluna, bu dosdoğru yola kendisinin ileteceği sözünü vermektedir: "*Allah'a iman edip O'na sımsıkı sarılanlara gelince, Allah onları kendinden bir rahmet ve lütuf (deryası) içine daldıracak ve onları kendine doğru (giden) bir yola götürecektir.*" (Nisâ, 4/175)

---

591 Konuyla ilgili diğer âyetler için bkz. Âl-i İmrân, 3/51; Yâsîn, 36/61; Zuhrûf, 43/64.

592 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXVI, 87-88; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, XV, 32; Ebussuûd, *İrşâdü-'l-Akli's-Selîm*, VII, 175.

593 Bu tabirin geçtiği âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.*, "Sırât" md.

Üçüncü Bölüm

UBÛDİYETİN KISIMLARI

UBÛDİYETİN KISIMLARI

A- UBÛDİYETİN İKİYE AYRILMASININ MESNETLERİ

Bu başlık altında, insanın fıtratında bulunan kul olma ve kulluk yapma eğiliminin iki temel çeşide ayrıldığını ve bunun Kur'ân'daki mesnetlerini incelemeye çalışacağız. Çünkü insan yapı itibariyle dualist (iki eğilimli) bir varlıktır. Bu özelliğini Kur'ân âyetlerinin konu anlatımlarında da görmek mümkündür.

1. Ubûdiyetin Kur'ân Âyetlerinde İkiye Ayrılması

İnsanın Allah'a ubûdiyette bulunması için yaratıldığı hususu üzerinde daha önce durmuştuk. O, insanı yaratıp öylece bırakmamış aksine, hayatına nasıl yön vereceğini göstermiş ve önüne iki yol çizmiştir. İşte araştırma konumuzu bu açıdan ele aldığımızda Kur'ân âyetlerinin genel olarak iki insan tipinden bahsettiğini görürüz: **İnanan insan ve inkar eden insan.** Yani Allah Teâlâ yarattığı insanları temelde, inanç değerleri açısından ikiye ayırmıştır: "*Sizi yaratan O'dur. Böyle iken kiminiz kâfir, kiminiz mümindir. Allah yaptıklarınızı görendir.*" (Teğâbün, 64/2)

Bu konuda İslâm alimleri de şu değerlendirmeleri yapmaktadırlar: "İnsanlar, mümin ve kâfir olmak üzere iki kısımdır. Kâfir, Cehennemdedir ve bu, icmâ' ile sabittir. Mümin ise iki kısımdır: Birisi, Allah'ın emirlerine tabi olan, diğeri de âsi mümin. Tabii ki, birincisi icmâen Cennettedir. İkincisi ise, iki kısımdır: tevbe eden ve tevbe etmeyen. Tevbekâr,

Cennettedir ve bunda icma vardır. Tevbe etmeyen ise Allah'ın takdirine kalmıştır."[594]

İnsanların inanç yönünden ikiye ayrılışına, âyetlerdeki konu dizimi ve semantik açıdan yaklaşıp meseleye dikkat çeken Izutsu da şunları söylemektedir: "Kur'ânî görüş, tüm insani nitelikleri, - çok somut olmaları ve semantik açıdan iyi ve kötü yahut doğru ve yanlış diye isimlendirilmeye çok müsait olmaları nedeniyle- bizim basit olarak ve sırasıyla "olumlu ahlâkî özellikler sınıfı" ve "olumsuz ahlâki özellikler sınıfı" diyebileceğimiz birbirine kökünden karşıt iki kategoriye bölmektedir. Bu bölme işlemini mümkün kılan kriter, tüm varlıkların yaratıcısı olan Bir ve Tek Tanrı'ya olan inançtır. Esasında Kur'ân'ın bütününde, bir baştan öteki başa, insanın ahlâkî değerlerine ait bir ikilik havası sürer. Yani o temel "mü'min-kâfir" ikiliği."[595]

Zaten insanın hem imana hem de inkara meyledebilme özelliği, fıtratına yerleştirilmiştir.[596] İnsan; yarısında şeytânî, diğer yarısında da ilâhî özellik olan, ben bilinçli bir varlıktır.[597] Bundan başka insana iki yol gösterildiği de Kur'ân'da sürekli vurgulanmıştır: "*Ona yolu da gösterdik; artık ister şükreder, ister nankör ve kâfir olur.*" (İnsân, 76/3)[598] İnsandaki bu iki eğilime hadislerde de dikkat çekilmiştir: "*Her insanın bir melek ve bir de şeytandan karîni (kendisinden ayrılmayan arkadaşı) vardır.*" (Zuhrûf, 43/36)[599]

Kronolojik olarak vahyin daha ilk dönemlerinde ubûdiyet, 'Allah'a ve O'ndan başkasına ubûdiyet' şeklinde ikiye ayrılmıştır. Bunu Mekke'de inen Kâfirûn suresinde görmek mümkündür: "*(Rasûlüm!) De ki: Ey kâfirler! Ben sizin tapmakta olduklarınıza tapmam. Siz de benim taptığıma tapmıyorsunuz. Ben de sizin taptıklarınıza asla tapacak değilim. Evet, siz de benim taptığıma tapıyor değilsiniz. Sizin dininiz size, benim dinim de banadır.*" (Kâfirûn, 109/1-6)

Bu bölümün başlarında "abd" maddesinde de ele aldığımız gibi, hem

594 el-Kârî, Ali, *Şerhu'l-Emâlî*, s. 42.
595 Izutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 151-153.
596 Bkz. Şems, 91/8.
597 Ali Şeriâtî, *İnsan*, s. 312.
598 Ayrıca bkz. Beled, 90/10.
599 Dârimî, *Rikâk* 25.

bu lafzın geçtiği âyetlerde hem de Kur'ân'ın bütünü içinde mü'min-kâfir ikiliğini ve buna göre de ubûdiyetin ikiye ayrıldığını görmekteyiz. Netice olarak Kur'ân'daki bu iki çeşit ubûdiyeti, "Allah'a Ubûdiyet ve Allah'tan Başkasına Ubûdiyet" şeklinde isimlendirmenin isabetli olduğuna inanmaktayız. Bunun böyle olduğu, biraz önce geçen Kâfirûn suresinde ve içinde "abd" maddesinin bulunduğu başka âyetlerde de görülecektir: "*Ey Adem oğulları! Size şeytana tapmayın, çünkü o sizin apaçık bir düşmanınızdır" demedim mi? "Ve bana kulluk ediniz, doğru yol budur" demedim mi?*" (Yâsîn, 36/60-61)[600]

Hülasa, bu her iki ubûdiyet yönüne de meyletme özelliği, insan fıtratına yerleştirilmiştir.[601] Neticede insanın seçimine göre ubûdiyet iki kısma ayrılır: 1- Allah'a Ubûdiyet. 2- Allah'tan Başkasına Ubûdiyet.

Allah'a ubûdiyet, insandan sadır olan her fiil ve ameli Allah'a tahsis etme esasına dayanır. Böylece Allah'a yöneliş, her fiilin sebebi ve her amelin gayesi olur. Çünkü insan burada Allah'ın rızasından başkasını gözetmez ve o ancak Allah sevgisinin sâikiyle hareket eder. Bu unsur onun; namazında, orucunda, düşünce, niyet, duygu ve şuurunda veya çevresiyle toplumunda sürdürdüğü ahlâktan siyasete, iktisat ve yargıdan sevgi, nefret ve öfkeye kadar bütün ilişkilerinde hakimdir. Çünkü kâinât ve insan, sadece Allah'ın mülküdür. İşte bundan dolayıdır ki, ubûdiyet hakkını sadece Allah'a tahsis edip bu hakkı korumak gerekir. Allah'tan başkasına ubûdiyet ise, Allah'a ubûdiyeti reddedip O'nun dışındaki kâinât ve mahlukata, beşer ve tabiat güçlerine bağlanmak, insanı ilah edinmek ve her türlü şehvetle lezzetlere dalmaktır. Bütün bunların arkasında yatan sebep ise, "Hevâ"nın Rabb edinilmesidir.[602]

2. Ubûdiyette Hürriyetin Bulunması

Ubûdiyetin iki kısma ayrılmasının önemli bir mesnedi de, insandaki irade hürriyetidir. İnsanı diğer varlıklardan ayıran özellikleri; onun akıllı, seçme hürriyetine sahip oluşu ve cüz'î iradesidir. Tabii ki bunun sonuç-

---

600 Bu vb. âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.*, "abd" md.
601 Fazlurrahmân, *Ana Konularıyla Kur'ân*, s. 51.
602 *Mefhûmü'l-Ubûdiyye fi'l-İslâm,* s.12-17.

larından da sorumludur. İşte insanı insan yapan bu özelliklerdir. Bunlar onun, tüm yaratıklara karşı yegane ayrıcalığı ve üstünlüğüdür. Yani hiçbir hayvan ve bitki, kendi fıtratlarının hilafına hareket edemezken insan; kendi fıtratı ve duygularının aksine hareket edebilen yegane varlıktır. Kendisine yaratılıştan belirlenen bir rotaya, bedenî ve rûhî ihtiyaçlarına bile kafa tutabilen tek canlıdır. Kendisinin iyiliğine olan şeylerin tersini bile yapabilir. Hem aklın gösterdiği doğrultuda ve hem de tam aksine davranışlar sergileyebilir. İyi ya da kötü olmakta hürdür. Hem **balçık** olabilir, hem de **Allah'ı isteyen**. Kısaca irade, insanın en büyük özelliğidir.[603]

"Allah Teâlâ; insanları ve cinleri, kendisine kulluk etmeleri konusunda serbest bırakmış ve zorlamamıştır. Çünkü onları, seçme kabiliyetinde yaratmıştır ve nitekim onlardan bazısı, kendisinden istenmesine rağmen ibadet etmemeyi tercih etmektedir."[604] Ancak bu hürriyet, onun başıboş, gayesiz ve sorumsuz bir varlık olarak bırakılacağı anlamına gelmemektedir. Kur'ân bu gerçeği şöyle vurgulamıştır: "*İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mı sanır?*" (Kıyâmet, 75/36) İnsanı bu tabiatta yaratan Allah Teâlâ onu, hidâyet veya dalâlet yollarından birini seçmede zorlamamıştır: "*Dinde zorlama yoktur....*" Bakara, 2/256) Bundan başka, insanın imanı veya küfrü seçmesinin kendi eseri ve sorumluluğunda olduğunu vurgulayan birçok âyet vardır. Mesela: "*Kim hidâyet yolunu seçerse, bunu ancak kendi iyiliği için seçmiş olur; kim de doğruluktan saparsa, kendi zararına sapmış olur.*" (İsrâ, 17/15)[605]

Hidâyet veya dalâlet yoluna meyledebilen insan, bazen nefsine uyarak aynen şeytan gibi küfrü tercih edebilir. İnsanlar şeytanı önder ve kılavuz edindiği için Allah da onu, onların üzerine göndermiştir. Fakat, "*... Onlar yoldan sapınca, Allah da kalplerini saptırmıştı...*" (Saff, 61/5) âyetinde de buyurulduğu üzere, buna kendileri karar vermiştir. "Bu bakımdan şeytan; bütün havlamaları, atlayıp-sıçramaları ve saldırmaları eğiticisinin kontrolünde olan bir eğitmen köpeği gibidir. O eğitmen köpeğinin hareket yetisi; adalet ve hikmet temelli olup nüfuz ve sultası da hakkaniyet ölçüsünde

603 Ali Şeriâtî, *a.g.e.*, s.17-18.
604 Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 408-409.
605 İlgili diğer âyetler için bkz. Yûnus, 10/108; Zümer, 39/41; Bakara, 2/286.

olmaktadır. "*Kendilerine doğru yol iyice belli olduktan sonra, gerisin geri dinden çıkanlara muhakkak ki şeytan önce fit vermiş; onları uzun emellere umutlara düşürmüştür.*" (Muhammed, 47/25)[606] Saptırma babında ortaya çıkan ve böyle mazharları olan bir varlık, varlık dünyasının mükemmel düzeni için yararlıdır. Zira vesvese ve günah yolu kapanmış olsaydı, doğru yoldan (Sırât-ı Müstakîm) yürümek zorunlu olur ve doğru, gerçek formüllere itaatın zorunlu olmasıyla birlikte nebilerin gönderilmesi ve ilâhî kitapların yollanması için bir alan ya da amacı olmazdı."[607]

3. Meleklerin Ubûdiyeti (Allah'a Ubûdiyet)-İblîs'in Ubûdiyeti (Allah'tan Başkasına Ubûdiyet)

İnsanın ilk yaratılış serüveninde Allah Teâlâ'nın, kâinâtın üç önemli varlığı (insan-cin ve melek) arasında cereyan ettirdiği itaat ve teslimiyet imtihanındaki hadise de, ubûdiyetin iki temel çeşide ayrıldığını göstermektedir: "*Sizi Biz yarattık, sonra size şekil verdik. Peşinden de meleklere:* "*Haydi, hürmet için secde edin Âdem'e! dedik. Onların hepsi hemen secde ettiler, yalnız İblis dayattı. Secde edenlerden olmadı.*" (A'râf, 7/11)[608]

Bu olayda Meleklerin Allah'a itaat ve teslimiyetini "Allah'a Ubûdiyet", Şeytanın isyân ve tekebbürünü de "Allah'tan Başkasına Ubûdiyet" olarak değerlendirebiliriz. Çünkü o, bu tavrıyla Allah'a değil, kendi nefsinin gururuna kul olmuştur.

Ubûdiyetin bu iki kısma ayrıldığına başka bir mesnet olarak, Kur'ân'daki Cennet nimetleri ile mükâfatları ve Cehennem azapları ile ilgili âyetleri gösterebiliriz. Çünkü yukarıda da ifade ettiğimiz gibi insanın kendi irade hürriyetine göre seçtiği yolun sonuçları Cennet ya da Cehennem'dir. Eğer ubûdiyet, 'Allah'a ve O'ndan başkasına' diye iki çeşit olmasaydı Kur'ân'da da Cennet ve Cehennemden bahsedilmesinin bir anlamı olmazdı. Yani Kur'ân'da insanların yaptığı amellerin karşılığı olarak

---

606 Ayrıca bkz. Nahl, 16/100.

607 Âmûlî, Abdullâh Cevâdî, *Kur'ân'da Hidâyet*, (çev.Said Okumuş), İnsan Yayınları, İstanbul, ts., s.59-60.

608 İlgili diğer âyetler için bkz. Bakara, 2/34; Hicr, 15/29-31; İsrâ, 17/61; Kehf, 18/50; Tâhâ, 20/116; Sa'd, 38/72-74.

Cennet; sadece Allah'a kulluk yapanların mükâfâtı; Cehennem de, O'ndan başkasına kul olanların mükâfâtı şeklinde zikredilmesinden, ubûdiyetin de iki temel çeşide ayrıldığını söyleyebiliriz. Nitekim Allah Teâlâ da şöyle buyurmuştur: "*İyi ve hayırlı insanlar, naîm Cennetinde, nimetler içindedirler. Yoldan sapan kâfirler ise ateştedirler.*" (İnfitâr, 82/13-14)

4. Kur'ân'da Ubûdiyetin, "Allah'a ve O'ndan Başkasına" Şeklinde Ele Alınması

Kur'ân âyetlerine baktığımızda, anlatılan olayların en genel çerçevesiyle inanma ve inanmama gerçeği etrafında cereyan etmekte olduğunu görürüz. Bundan dolayı Kur'ân'da iman, itaat, teslimiyet, dostluk, sevgi, korku vb şeylerden oluşan ubûdiyet olgusunun yöneleceği merci daima Allah ve O'nun dışındakiler şeklinde sözkonusu edilmiştir: "*Bu böyledir. Çünkü Allah, hakkın ta kendisidir. O'nun dışındaki taptıkları ise bâtılın ta kendisidir. Gerçek şu ki Allah, evet O, uludur, büyüktür.*" (Hacc, 22/62) Zaten Allah Teâlâ, Kur'ân'da kendisi ve kendisinin dışındakileri "Dûnillâh, Dûnihî" gibi izafet terkibleri ile ifade etmiştir.[609] Durum böyle olunca; tabiatıyla ubûdiyet de, "O'na ve O'ndan Başkasına" diye iki ana kısma ayrılmış olacaktır.

Hülasa Kur'ân'da ubûdiyet bizzat Allah tarafından îmânî ve küfrî değerlere göre taksim edilmiştir. Biz de ubûdiyeti bundan sonra her iki kısma göre ele almaya ve her birinin temellerini de incelemeye çalışacağız.

B- ALLAH'A UBÛDİYETİN TEMEL ESASLARI

İnsanda Din ve Allah şuurunun kaynağı ve temeli hakkında tarih boyunca birtakım fikirler ileri sürülmüştür. Bu fikirlerin kimisi ilâhî vahiy kültürünün ürünleridir, kimisi de tamamen bunun zıddı anlayışlardır. İlâhî vahyin en son ve en mükemmeli olan Kur'ân anlayışına göre insandaki Din ve Allah şuuru, Yaratıcının insan benliğinde yerleştirdiği şuurdur, yani diğer bir tabirle "Fıtrat"tır: "*O halde sen, batıl dinlerden uzaklaşa-*

---

609 İlgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Mûfehres*, "dvn" md.

rak yüzünü ve özünü, hak din olan İslâm'a yönelt, Yani Allah'ın insanları yaratmasında esas kıldığı o fitrata uygun hareket et. Allah'ın bu hilkatini kimse değiştiremez. İşte dosdoğru din budur. Fakat insanların ekserisi bunu bilmezler, anlamazlar." (Rûm, 30/30) O halde, din ve ibadet insanın içinden kaynaklanan bir şeydir ve insan üzerine yüklenmiş toplumsal şartlardan kaynaklanan gereklilikler değildir.[610]

Tarih içinde bazı insan toplulukları ilâhî vahiyden uzaklaştıkları zaman, birtakım bâtıl dînî inanışlara saplanmışlar ve bu inançlarına göre de bazı saçma ibadet anlayışları ile tarzları ortaya koymuşlardır.[611] Bu türlü bâtıl inanç ve ibadetleri çağımızın bazı düşünürleri tarafından yanlış değerlendirilerek, insandaki kulluk şuuru; birtakım vehimlerin ürünleri olan bâtıl tanrılara dalkavukluk için kurbanların sunulmasına bağlanmak istenmiştir. Bu türlü anlayış ve iddialar, insandaki inanç ve ibadet şuurunun ilâhî kaynaklı oluşu gerçeğinin örtülme çabasıdır.

Din ve ibadet şuuru hakkında batı düşüncesinden bir örnek olarak şu alıntıyı yapmanın yerinde olacağı kanaatindeyiz: "Spencer ve onun gibi düşünenlere gelince, onlar şöyle diyorlar: İnsan başlangıçtan beri çift yönlülüğüne yani ruh ve cisim ikilemine inandı. Rüyasında ölüleri görüyordu. Uykusunda ölülerin kendisini ziyaret ettiklerini görüyordu. Sonra da uykusunda kendisini ziyaret edenlerin, dışarıdan geldiklerini tasavvur etmeye başladı. Çünkü ölenlerin toprağın altına defnedildiklerini ve belki de cesetlerinin dağılıp yok olduğuna inanıyordu. Haliyle de insanda bir ruhun var olduğuna inandı. Yani insanın cismi ve ruhu olduğuna inandı. Yine değişik olaylarla karşılaştığında da böyleydi. Denizin bir ruhu, tufanın bir ruhu olduğunu kabul etti. Güneş vb. tüm şeyler için de durum aynıydı. Bu tabii meşakkatlerden biriyle karşı karşıya kaldığında, kendinden daha güçlü bir insanla karşılaştığında, ona adak sunduğu ve yaltakçılık yaptığı gibi, bu meşakkat için bir de hediye sunardı. Tabiat güçleri karşısında da böyle yapmaya yani ibadet etmeye başladı."[612]

---

610 Mutahharî, *Fıtrat Üzerine*, s. 22.

611 Eski topluluklar ve bâtıl dinlerdeki ibadet anlayışları ile uygulamaları hakkında bilgi için bkz. Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta-2002, s. 50.

612 Mutahharî, *a.g.e.*, s. 100-101. Ayrıca bkz. Herbert Spencer, *İlk Prensipler*, (çev. Selmin Evrim), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul -1947, I, 154-155.

Burada; ibadetin menşei, tabiat gerçekleri ve tabiata ibadet etmenin nasıl başladığı anlatılıyor. İnsanın, güçlü ve korkunç gördüğü şeylere birtakım hediyeler ve kurbanlar sunması ve bazı ibadetler yapması, o güçlüye dalkavukluk yapmak olarak değerlendiriliyor. Böylece ibadetin de, hem bir "dalkavukluk" olduğu kabul ediliyor ve hem de ibadet şuurunun kaynağı, tabiattaki korkulara bağlanmak isteniyor.

Fakat yukarıda da söylediğimiz gibi, gerçekte Allah ve ubûdiyet bilinci insanın fıtratında nakşedilmiş bir vakıadır. Kur'ân'a göre ubûdiyetin kendine has temel esasları vardır. Yani ubûdiyet birkaç ana umdeye dayanmaktadır.

1. Tevhîd

a) Îmanda Tevhîd

Bu başlık altında imanın tarifini, mezheplerin fikrî farklılıklarını ve ispatlarını tartışıp sözkonusu etmeyeceğiz. Zaten imanın İslâm akaidinin temel şartı olduğu herkes tarafından müsellem bir husus olduğundan bunu da incelemeyeceğiz. Burada esas gayemiz, Allah Teâlâ karşısında insanın konumu ve bunun gerekleri olan ubûdiyetin ilk temel taşı olarak Yaratıcı'ya her yönüyle inanıp teslim olmak ve bu teslimiyetin gereklerini sadece Allah'a tahsis etmek ve bunda başkasını devre dışı bırakmanın önemini vurgulamaktır. Yani inançta tek Kudreti seçmek ve sadece O'na bağlanmak demek olan Tevhîd'in, her türlü ortaklıktan uzak olmasının gereğini ortaya koymaktır. Zaten Allah'ın varlığı, birliği ve kudreti ispata lüzum olmayacak derecede açık ve ortadadır. Ancak insanoğlu tarihin her döneminde Yaratıcı ile yaratılanı kudret, sıfat ve fiiller açısından birbirine karıştırmış ve birinin sıfatını diğeri için kabullenip ispata kalkışmıştır. Ya da Yaratıcı'yı yeterli görmemiş veya kendisini O'nun yanında bir yüceliğe sahip olarak görmeye kalkışmıştır. Ancak şurası unutulmamalıdır ki; "yaratılmışın sıfatlarını, Yaratan için ispat etmek bizi küfre götürür. Yaratıcının sıfatlarını da yaratılmış için ispatlamak bizi şirke götürür. Yaratıcının sıfatlarını ancak ve yalnız kendi için asıl olarak ispatlamak ve

bunların eşya adı altına giren her şeye nispetinin ise ancak emanet olduğunu bilmek de bizi gerçek tevhîde götürür."[613]

İslâm inanç ve itikadının temeli Tevhîd'e dayanmaktadır. Kur'ân bu gerçeği her vesile ile dile getirmiş ve bu konuda en inatçı insan karakterini bile ikna edici delilleri mu'cizevî bir tarzda serdetmiştir: "*Hepinizin ilâhı tek İlâh'tır. O'ndan başka ilâh yoktur. O, rahmândır, rahîmdir.*" (Bakara, 2/163) Aslında imanın özünde; insan aklı ve nefsinin, Tevhîd inancını, Alâh'a tezellül içinde itaat ve teslimiyetiyle acziyetini kabule ikna edilmesi esastır. Bunun için de insan aklına, iki yol arasında bir tercihte bulunması teklif edilmiş ve bunda da zorlanmamıştır: "*Dinde zorlama yoktur. Artık doğrulukla eğrilik birbirinden ayrılmıştır. O halde kim tâğutu reddedip Allah'a inanırsa, kopmayan sağlam kulpa yapışmıştır. Allah işitir ve bilir.*" (Bakara, 2/256) Eğer tercih edilen yol İslâm ise işte o zaman, Allah kendi yoluna başka bir şey karıştırılmasını yasaklamış ve bu yolun netliğini bulandıracak her türlü unsuru reddetmiştir. Böyle Tevhîdî bir yolu seçenleri de en üst seviyede değer vererek takdir etmiştir: "*İnanıp da imanlarına herhangi bir zulüm (haksızlık) bulaştırmayanlar var ya, işte güven onlarındır ve onlar doğru yolu bulanlardır.*" (En'âm, 6/82) Müfessirler bu âyette geçen zulümden maksadın, Tevhîd'in zıddı olan şirk olduğunu söylemektedirler.[614] Çünkü bir başka âyette şirk, zulüm olarak nitelenmektedir. "*Lokman oğluna nasihat ederken: Evladım! dedi, sakın Allah'a eş, ortak uydurma! Çünkü şirk, pek büyük bir zulümdür.*" (Lokmân, 31/13)

Allah Teâlâ'nın gönderdiği bütün peygamberlerin en önemli ve başta gelen görevi, insanları Tevhîd etrafında toplamak ve şirke düşmelerini önlemektir. Bu görev her peygambere emredilmiştir ve bu da hak dinin özünü oluşturmaktadır.[615]

Tevhîd'i anlayabilen bir kişi, kâinâtın bütünüyle Allah'a bağlı olduğunu, varlığını O'nun var olmasından aldığını kavrar. Kâinâttaki bütün

---

613 Cavit Sunar, *Tasavvuf ve Kur'ân*, *A.Ü.İ.F.D.* Ankara-1966, XIV, 65.

614 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XIII, 50; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi*, VII, 21; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, III, 156.

615 İlgili âyetler için bkz. Yûnus, 10/105; Nahl, 16/102-121; Enbiyâ, 21/92; Rûm, 30/30; Fussilet, 41/6; Zuhruf, 43/45.

gözlerin, kulakların, ellerin ve ayakların O'nun olduğunu bilir. Bütün varlıkların, nefisleriyle O'nu gizleyen, ama bir bakıma da O'nu tanıtan birer âyet olduğunu farkeder ve âyetlere takılıp kalmadan zikir, tefekkür, ve ibadetlerle O'na varmaya çalışır. O'na kul olmakla kendi varlığını gerçekleştirebileceğini anlar, bütün gücüyle O'na kul olmaya çalışır.[616] Zaten bunun da tek yolu ubûdiyette Tevhîd'i esas almaktır: "*De ki: Ben, yalnızca sizin gibi bir beşerim. (Şu var ki) bana, İlâh'ınızın, sadece bir İlâh olduğu vahyolunuyor. Artık her kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa, iyi iş yapsın ve Rabbine ibadette hiçbir şeyi ortak koşmasın.*" (Kehf, 18/110)

"Dirlik birliktedir. İnsanı bir noktaya istinaddan mahrum eden ikilemeler, üçlemeler ve nihâyet çoktanrıcılık, insanı tatmin etmeyen, gayr-i tabii ve gayr-i fıtri bir safsatadır. Hedef, istikamet ve yönelişi dağıtır. Normal insan benliğini sarmaz, bir şaşırtmaca olur. Tevhîd'deki kolaylık mükellefiyetler yönünden kendini gösterir. Çünkü ne kadar tanrı olursa, hediye, nezir, kurban takdimi ve benzeri merasimler insanın omuzuna o kadar çok mükellefiyetler yükler."[617]

Allah Teâlâ'nın varlığına ve birliğine inandıkları halde bazı insanlar, yaptıkları ubûdiyeti O'na ulaştırmaları için birtakım aracılar edinerek bölmek gibi çok yanlış bir ubûdiyet saplantısına da girmişlerdir. Tabii ki böyle bir inanç ve hareket, Kur'ân'ın tabiriyle Şirk'tir ve insanları bu yanlıştan kurtararak sağlam bir ubûdiyet anlayışına ulaştırmak için şu ilâhî düstur gelmiştir: "*İyi bilin ki hâlis din, yani bütün gönlüyle candan itaat, yalnız Allah'a yapılır. Allah'tan başka birtakım hâmiler edinerek: "Biz onlara sırf bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz" diyenlere gelince, elbette Allah, onların hakkında ihtilaf ettikleri hususlarda aralarında hükmünü verecektir. Allah, yalancılığı, nankörlük ve kâfirliği huy edinenleri hidâyet etmez, emellerine kavuşturmaz.*" (Zümer, 39/3)

O halde kulluğun gereği; itikadı ve imanı düzeltmektir. Kimin itikadında hafif bir sapma olur ve imanı bozulursa, onun ibadetleri ve amelleri

---

616 Ali Ünal, *Kur'ân'da Temel Kavramlar,* s. 503-504.
617 Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor?*, s. 218.

kabul olmaz. İtikadı düzgün, imanı sahih insanın ise, az ibadeti bile Allah katında çok ibadet yerine geçer.[618]

b) İbadette Tevhîd

Kur'ân'a baktığımızda; içinde "abd" maddesi geçen âyetlerde de, gerek ubûdiyetin şeklî uygulaması olan ibadetlerde, gerekse sadece mutlak olarak "ubûdiyette bulununuz" şeklinde ifade edilen yerlerde daima, Tevhîd'den ayrılmamaya dikkat çekilmektedir. Tertip sırası itibariyle Kur'ân'ın ilk sûresinde; inanmış insanın Allah'a ubûdiyetinin arzı ile, acziyetinin itirafı serdedilmiştir: "*(Rabbimiz!) Ancak sana kulluk ederiz ve yalnız senden medet umarız.*" (Fâtiha, 1/5) Aşağıdaki âyetlerde ise, ubûdiyetin sadece Allah Teâlâ'ya tahsis edilmesi emredilmektedir:

"*Bana, din ve ibadetimi yalnız Allah'a has kılarak gönülden O'na kulluk etmem emredildi. (.....) Biz sana kitabı gerçeğin ta kendisi olarak indirdik. O halde sen de yalnız Allah'a ibadet et!*" (Zümer, 39/11, 2)

"*Şüphe yok ki Allah hem sizin, hem de benim Rabbimdir. Öyleyse yalnız O'na ibadet edin. İşte doğru yol budur.*" (Âl-i İmrân, 3/51)

"*Allah; O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. Müminler yalnız Allah'a dayanıp güvensinler.*" (Teğâbün, 64/13)

"*Halbuki onlara, şirkten uzak olarak yalnız Allah'a ibadet etmeleri, namazı hakkıyla ifâ etmeleri, zekâtı vermeleri emredilmişti. İşte sağlam, dosdoğru din budur.*" (Beyyine, 98/5)

Bütün bunlardan başka, ubûdiyetin Kur'ân'daki sergilenişinde; onun sadece Allah'a tahsisinin yanında ikinci önemli nokta olarak, O'ndan başkalarına ubûdiyetin de şiddetle yasaklanması ve Tevhîd dokusunu zedeleyici bu tür kulluk anlayışlarının reddedilmiş olmasıdır. Yani ubûdiyet sadece Allah'a tahsis edilirken aynı zamanda başkalarına kulluktan da uzak durmak, daha açık ifadeyle, ubûdiyette Tevhîd'den ayrılmamak en temel esastır. Birçok âyette hem Allah'a ubûdiyet emredilmiş, hem de ubûdiyette şirkten sakındırılmıştır. Bu hususa dair birkaç âyeti şöylece zikredebiliriz:

---

[618] Nedvî, Ebu'l-Hasen Ali, *Kur'ân ve Sünnette İtikat-İbadet ve Güzel Ahlâk*, (çev. M. Yekta Saraç), Risale Yayınları, İstanbul-1997, s. 60.

"*De ki: "Ey insanlar! Eğer benim dinimden şüphede iseniz, iyi bilin ki, ben sizin Allah'tan başka ibadet ettiğiniz şeylere asla ibadet etmem; lakin sadece ve sadece, sizin ruhunuzu teslim alacak olan Allah'a ibadet ederim. Bana müminlerden olmam emredildi ve "yüzünü, özünü Allah'ı bir tanıyarak dine ver ve sakın müşriklerden olma. Sakın Allah'tan başka, sana ne fayda ne zarar vermeyecek olan putlara yalvarma, şâyet böyle yaparsan, o takdirde kesinlikle zalimlerden olursun" diye talimat verildi.*" (Yûnus, 10/104-106)

"*İbrâhim: Öyleyse, dedi, Allah'ı bırakıp da, size hiçbir fayda ve zarar vermeyen bir şeye hâla tapacak mısınız? Size de, Allah'ı bırakıp tapmakta olduğunuz şeylere de yuh olsun! Siz akıllanmaz mısınız?*" (Enbiyâ, 21/66-67)

"*(Rasûlüm!) De ki: Ey kâfirler! Ben sizin tapmakta olduklarınıza tapmam. Siz de benim taptığıma tapmıyorsunuz. Ben de sizin taptıklarınıza asla tapacak değilim. Evet, siz de benim taptığıma tapıyor değilsiniz. Sizin dininiz size, benim dinim de banadır.*" (Kâfirûn, 109/1-6)

"*De ki: Allah'ın dışında taptığınız şeylere tapmak bana yasak edildi. De ki: Ben sizin arzularınıza uymam, aksi halde sapıtırım da hidâyete erenlerden olmam.*" (En'âm, 6/56)

"*Tâğut'a kulluk etmekten kaçınıp, Allah'a yönelenlere müjde vardır. Kullarımı müjdele!*" (Zümer, 39/17)[619]

Netice olarak diyebiliriz ki, Tevhîd, ubûdiyetin en başta gelen temel esasıdır ve zaten bu umde olmayınca yapılan hiçbir amelin Allah katında değeri yoktur; üstelik bu durumun ıstılâhî kavramı olan Şirkin de hiç affı olmadığı gibi, cezası da en şiddetli azaptır.

2. Muhabbet (Sevgi)

Ubûdiyetin diğer önemli bir temeli de, Allah ile kulu arasındaki sevgidir. Kula bir takım görevler emredilmekte; fakat bunun kul tarafından, Rabb'inin istediği şekilde ve iştiyakla bir ömür boyu devamlı yapılması, ancak sonsuz ve çok kutsal bir sevgi bağı ile mümkündür. Allah'ın kuluna

619 Konuyla ilgili diğer âyetler için bkz. Ra'd, 13/14; Nahl, 16/20; Mü'min, 40/65-66; Zuhruf, 43/26; Mümtehine, 60/4.

olan sevgisi bir kudsî hadiste şöyle anlatılıyor: "... Kulum bana nafile ibadetlerle yaklaşmaya devam eder, sonunda sevgime erer. Onu bir sevdim mi artık ben onun işittiği kulağı, gördüğü gözü, tuttuğu eli, yürüdüğü ayağı (aklettiği kalbi, konuştuğu dili) olurum. Benden bir şey isteyince onu veririm, benden sığınma talep etti mi onu himayeme alır, korurum. Ben yapacağım bir şeyde, mü'min kulumun ruhunu kabzetmedeki tereddüdüm kadar hiç tereddüte düşmedim: O ölümü sevmez, ben de onun sevmediği şeyi sevmem."[620]

"Allah sevgisi ve O'na bu sevgiyle bağlanmak, insanın aklına ve kalbine yerleşince onun bütün hisleri ve vicdanı bundan etkilenir, ruhu bununla dolar, artık bu onun hayatta tek yolu olur. Sonuçta ise bu sevginin etkileri insanın bütün davranışlarında görülür, bu sevginin ruhu onun bütün hislerine de yansır. Böylece insanın Allah'a kulluğu, onun gönlünde mabuduna olan sevgi ve saf iştiyak üzerine oturmuş olur. Çünkü o zaman insan, her güzel sıfatı O'nda görür ve bütün gayelerle kemalin son noktası olarak da O'nu görür. Eğer insandaki sevgi hissi ve şuurunun kaynakları kurumuşsa; namaz, oruç vs. gibi ibadetleri yapsa bile onun bu amelleri gerçek ubûdiyet kapsamından uzak kalacak; insanı beşeriyetin kemal ve yüce derecelerine ulaştıran ubûdiyetin o ruhi muhtevasından da yoksun kalacaktır."[621]

Kuldaki Allah sevgisi, insanın Rabb'ine olan yakınlığını ya da Rabb'inin kendisine yakın olmasını his ve idrak etmesinin bir neticesidir.[622] Bu noktada Yüce Mevlâ kendisini kullarına yakın olarak tanıtıyor. "*Kullarım sana, beni sorduğunda (söyle onlara): Ben çok yakınım. Bana duâ ettiği vakit duâ edenin dileğine karşılık veririm. O halde (kullarım da) benim davetime uysunlar ve bana inansınlar ki doğru yolu bulalar.*" (Bakara, 2/186)

"*Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin kendisine fısıldadıklarını biliriz ve biz ona şah damarından daha yakınız.*" (Kâf, 50/16)

Kulluğun ve kulluk etmenin temeli ancak muhabbettir. Yani dini

---

620 Buhârî, *Rikâk* 38.

621 *Mefhûm'l-Ubûdiyye fi'l-İslâm*, s. 27-29.

622 Geniş bilgi için bkz. İbrahim Hakkı Erzurumlu, *İnsan-ı Kâmil*, s. 34-35; Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor?*, s. 229, 260.

ibadetlerin özünde; isteyerek ve severek bağlanma yatar.[623] O halde, "ibadetin ve hakikatlerin hepsi aşktan kaynaklanmaktadır.(....) Aşk insanda öyle bir evreye ulaşır ki, aşık, maşukunu ilah; kendini de onun için bir kul yapmak ister. Maşukunu varlığın kendisi, salt varlık olarak, kendini de yokluk olarak görür."[624] Zira Allah Teâlâ insana verdiği sevgi duygusunun ubûdiyet anlamında başka biriyle paylaşılmasına razı olmamıştır: "*İnsanlardan bazıları Allah'tan başkasını Allah'a denk tanrılar edinir de onları, Allah'ı sever gibi severler. İman edenlerin Allah'a olan sevgileri ise (onlarınkinden) çok daha fazladır. Keşke zalimler azabı gördükleri zaman (anlayacakları gibi) bütün kuvvetin Allah'a ait olduğunu ve Allah'ın azabının çok şiddetli olduğunu önceden anlayabilselerdi.*" (Bakara, 2/165) Elmalılı bu konuda şu tespitleri yapmaktadır:

"Bu âyet bize gösteriyor ki; ulûhiyyetin manasında, sevgi bir esastır. Ma'bud, en yüksek mahbûbtur. Böyle son derece sevilen şeyler, ne olursa olsun ma'bud ittihaz edilmiş olurlar. Onlara itaat için Allah'a isyan ederler. Onları Allah'a karşı denkler, nazîrler tutarlar ve onları Allah'ı sever gibi severler. Bazıları bunu tasrih eder, rabbimiz, tanrımız derler, bazıları tasrih etmeden aynı şeyi yapar. Onları sevmeyi hareket prensibi kabul ederler. Allah'a yapılacak şeyleri onlara yaparlar. Allah'a isyan olacak şeylerde bile onlara itaat ederler." [625]

Tasavvufçular bu âyette anlatılan böyle bir sevgi sahibini "kâmil insan" olarak niteleyip şunları söylemişlerdir: "Kamil insanın bir sıfatı (özelliği) Cenâb-ı Hakk'a üstün bir sevgi ile bağlı olmasıdır. Onun, Allah'a inancı tamdır. Her işte O'na sığınır. Bütün işlerinde, hal ve hareketlerinde tek dayanağı O'dur. Her konuda Allah'a teslim olur, O'ndan gelen her şeye boyun eğer, rıza gösterir. Gönül huzuru içinde daima Allah'a şükreder ve yalnız O'na güvenir. Maddî hevâ ve heveslerini bırakmış, dünyayı terketmiş, mevki ve zenginlik tutkularından sıyrılmış, fakirliği ve yoksulluğu benimsemiş, kalbinde yalnız ve yalnız Allah kalmıştır."[626]

---

[623] Cavit Sunar, *Namazdan Maksat Nedir?, A.Ü.İ.F.D*, XIII, 31; Mehmet S. Aydın, *Kant'ta ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlâk İlişkisi,* s.156.

[624] Mutahharî, *Fıtrat Üzerine*, s. 40, 53.

[625] Elmalılı, *Hak Dini,* I, 572.

[626] İbrahim Hakkı Erzurumlu, *İnsan-ı Kâmil,* s. 13.

Yüce Allah, sevgiyi kendisinden başkasına yönlendirenlere şu ikazda bulunmaktadır: "*Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse (bilsin ki) Allah, sevdiği ve kendisini seven müminlere karşı alçak gönüllü (şefkatli), kâfirlere karşı onurlu ve zorlu bir toplum getirecektir.....*" (Mâide, 5/54)

"*el-Ubûdiyye*" adında müstakil bir eser telif eden İbn Teymiyye (ö.728/1328) de, ubûdiyetin temelinin sevgi olduğu görüşündedir. Hatta diyebiliriz ki onun bu eseri; ubûdiyetin, bu temel üzerinde odakladığını ispatlama çabası etrafında dönmektedir.[627]

Kur'ân'a göre Allah'ı sevmenin hem şartı hem de tezahürü, Rasûlüne itaat ve ittiba etmekle tamamlanmaktadır: "*(Rasûlüm!) De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah son derece bağışlayıcı ve esirgeyicidir.*" (Âl-i İmrân, 3/31)

Allah Teâlâ yüce Kitabında kendi sevgisine mazhar olanları birçok vesile ile saymaktadır. O; iyilik edip güzel davranışta bulunanları (Âl-i İmrân, 3:134, 148); Rabblerinin yolunda sabredenleri (Âl-i İmrân, 3/146); tevekkül edenleri (Âl-i İmrân, 3/159); takvâ sahiplerini (Tevbe, 9/4), temiz olanları (Tevbe, 9/108); Allah yolunda savaşanları (Saff, 61/4) sever.[628]

"Muhabbetullâh, Allah'tan gayrısını unutmaktır. Vücudun bütün cüzlerinin, O'nun olduğunu bilmektir. Sevgi, hayranlık duyan bir kalpte daimdir. Allah sevgisi ne ihsanla artar, ne eziyetle eksilir. Muhabbet Allah'ı bulmaktır ve O'ndan gayrı her sevgiyi kalpten atmaktır. Sevgi, Allah'ın sıfatlarında kendi sıfatlarını, rızasında hayatını ifna (yok) etmektir. Muhabbet, sevenin sevdiğinden başkasını görmemek, onun ses ve sözünden başka bir söz ve ses dinlememektir."[629]

Bir başka ifadeyle kulun Allah'ı sevmesi, onu en yüksek kemal derecesine yükselten bir basamaktır. Tabii ki bu makam; kuldan, sevdiğini ferdî-ictimâî her şeye tesir ettirmeyi yani uğrunda, kalbindeki ve fikrindeki her türlü sevgiden, istek ve arzudan, vazgeçip onları feda etmeyi; ayrıca sevdiği Rabb'inin rızası yolunda her türlü sıkıntıya tahammülü ve sabret-

---

[627] İbn Teymiyye, *el-Ubûdiyye*, s. 44 vd.

[628] Konuyla ilgili başka âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Mûfehres*, "Hbb" md.

[629] İbrahim Hakkı Erzurumlu, *İnsan-ı Kâmil*, s. 37-38.

meyi gerektirir. Çünkü gerçek sevgi, kalpte hiç boş yer bırakmaz ve nefsi, mâsivâya yöneltebilecek en küçük bir meyile meydan vermez.[630]

"Bu sevginin temeli de O'nun kulları üzerindeki rahmet, ihsan, fazlı ve nimetinin hissedilip iyice kavranılmasıdır. Ayrıca Yaratıcının güzelliğini, kemalini, sevgi ve ibadete liyakatini hissetmekten kaynaklanmaktadır. Çünkü insan bir iyilik ve ihsanı sevse, onu yaratan Allah'tır; güzeli ve kemali sevse, bunların da kaynağı, yaratıcısı hatta kemalin kendisi Allah'tır ve insan kendi nefsini zatını sevse, onun da yaratıcısı O'dur. İşte bütün bu sebeplerden dolayı mümin bir kul, yaratıcısını sever. Bu sevginin derece ve boyutu Allah'ı tanıyıp bilmenin boyutuyla orantılıdır. Bundan dolayıdır ki Resûlullâh (sallallahu aleyhi ve sellem), insanlar içinde Allah'ı en çok sevendir; çünkü O, Allah'ı en iyi bilendir."[631]

3. Allah Korkusu

Aslında Allah korkusu konusu ubûdiyetin boyutları başlığında işleneceği için burada fazla detaylı ele alınmayacaktır. Burada sadece Kur'ân'da Allah korkusunun kısaca çeşitlerinden ve ubûdiyete temel oluşundan bahsedeceğiz.

İnsan bilincinde ubûdiyetin yerleşmesini sağlayan bir diğer amil de insanın; Allah'ın azameti karşısındaki kendi acizliğini ve O'na, karşı gelip isyan etme hakkının bile olmadığını kavramasıdır. Neticede bu şuur, Allah'ın azameti karşısındaki küçülme duygusuyla; Allah'ın büyüklüğü karşısında müminin gönlündeki korku ve ürperti duygularına karışır ve böylece teslimiyet, boyun eğme, mabudunun sevgisini kaybetme ve Rabb'inin azabı ile gazabını celbetme korkusuyla O'na bağlanma meydana gelir. Nasıl ki mabudun sevgisini kaybetme ve O'nunla olan ilgisinin kopma korkusu müminin ruhunda bir etki meydana getiriyorsa, ümit de aynı tesiri göstermektedir. Recâ (ümit); devamlı emel beslemek, Allah'ın rahmet, sevgi ve lütfundan ümit kesmemektir. Böylece insan ruhunun dengeleri yerine oturmuş ve bütün hareketleri Allah'a yönelmiş olur.

---

630 el-Muhâmîd, Ahmed Nasîb, *el-Hubb beyne'l-Abdi ve'r-Rabb*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk-1995. s. 116.

631 Şa'bân İsmâîl, *el-İbâde fi'l-İslâm*, 17-19.

Korku- ümit dengesi konusuna "ubûdiyetin prensipleri" kısmında temas edileceği için "ümit" meselesine burada fazla girmiyoruz. "Sevgi, iştiyak, korku ve ümit insanı üç şeye götürür: Ubûdiyet, Allah'la kul arasında bağ kurma ve insan davranışlarını (hayatını) olgunlaştırmak."[632]

Kur'ân âyetlerinde Allah korkusunu ifade için birtakım kavramlar kullanılmıştır. Bunlardan en çok kullanılanlar "ittikâ, haşyet ve havf"tır. Ayrıca "rehb ve vecel" de Allah korkusunu ifade etmektedir.[633] Âyetlerde mücerred Allah korkusu emredilirken bazılarında da yapılması gereken vazifelerle yasaklanan hususların akabinde gelerek bunların icra edilmesini sağlamak amacı hedeflenmiş olabilir.

"*Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten nasıl sakınmak gerekirse öylece sakının. O'na layık olduğu tazimi gösterin ve ancak Müslüman olarak can verin.*" (Âl-i İmrân, 3/102) Allah'tan, O'na yaraşır şekilde korkmak, kulun gücü nispetinde korkmak demektir.[634] Bu da bütün günahlardan uzak durmakla mümkündür. Âyette geçen "Hakka Tükâtih" tabirini izah eden Resûlullâh (sallallahu aleyhi ve sellem) bu korkunun mahiyetini de açıklamaktadır:" (Hakka Tükâtih); Allah'a itaat edip isyan etmemek, O'nu zikredip unutmamak ve şükredip nankörlük yapmamaktır."[635]

Mücerred Allah korkusuna dair bir başka âyet de şudur: "*Gerçek müminler ancak o müminlerdir ki, yanlarında Allah zikredilince kalpleri ürperir, kendilerine O'nun âyetleri okununca bu, onların imanlarını arttırır ve yalnız Rablerine güvenip dayanırlar.*" (Enfâl, 8/2)[636]

İnsan fıtratındaki iman ve küfür, itaat ve isyan gibi iki zıt fıtrat özelliğinden olumsuz kısmını yani küfür ve isyan meylini durdurmak veya kontrol altına almak için yine fıtratta korku duygusu yaratılmıştır. İşte Kur'ân onun bu fıtrî yönüne hitab ederek, bunun Allah Teâlâ'ya yönlendirilmesini istemiştir. Bunun için biraz önce de ifade ettiğimiz gibi mücerred olarak Allah'tan korkulması istenmiştir. Bundan başka insanın kulluk faaliyetlerine ait emir ve yasakların icrasının temini noktasında da Allah'tan korkul-

---

632 *Mefhûm Ubûdiyye fi'l-İslâm*, s. 31.

633 İlgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.*, "vky", "hşy", "hvf", "rhb", "vcl" md.leri.

634 Bkz. Teğâbün, 64/16

635 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*,VIII, 141; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, IV, 101.

636 Konuyla ilgili diğer âyetler için bkz. Zümer, 39/16; Hadîd, 57/28; Haşr, 59/18; Mülk, 67/12.

ması istenmiştir. Bunun için, ibadet dediğimiz yükümlülüklerle birlikte Allah korkusu aynı âyet içinde zikredilmiştir. Buna şu âyetleri örnek verebiliriz: "*Sayılı günlerde (eyyam-ı teşrikte telbiye ve tekbir getirerek) Allah'ı anın. Kim iki gün içinde acele edip (Mina'dan Mekke'ye) dönmek isterse, ona günah yoktur. Bunlar günahtan sakınanlar içindir. Allah'tan korkun ve bilin ki hepiniz O'nun huzurunda toplanacaksınız.*" (Bakara, 2/203)

"*Başka her şeyden geçerek O'na tam gönül verin, O'na karşı gelmekten sakının, namazı hakkıyla ifâ edin...*" (Rûm, 30/31)[637]

Allah Teâlâ öncelikle insanları kendi zâtına karşı gelmekten sakındırmış ve bunun için de değişik bir ifade olan "Tahzîr" fiilini kullanmıştır: "*... Allah, kendisine karşı (gelmekten) sizi sakındırıyor. Allah kullarına çok şefkatlidir.*" (Âl-i İmrân, 3/30) Kur'ân'da sadece insanların Allah korkusundan bahsedilmemiş ve insana örnek olsun diye cansız varlıkların Allah korkusu da sözkonusu edilmiştir: "*Sonra bunun arkasından kalpleriniz katılaştı, artık onlar taş gibi, hatta ondan da katı! Çünkü öyle taş var ki, içinden ırmaklar fışkırır. Öylesi var ki, çatlar da bağrından su kaynar. Ve öylesi var ki, Allah'a olan tazimi sebebiyle yukardan düşüp parçalanır. Allah yaptıklarınızdan habersiz değildir.*" (Bakara, 2/74)[638] Yüce Allah kendisinden korkulması noktasında öncelikle insanın, kendi kudret, ilim ve azametini idrak etmesini, Rabbinin heybetini kavramaya çalışmasını isteyerek bu konuda eşsiz sanatının eseri olan varlıklara dikkat çekmiştir: "*Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. Sizden önce kendilerine Kitap verilenlere ve size "Allah'tan korkun" diye emrettik. Eğer inkâr ederseniz biliniz ki göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. Allah hudutsuz zengindir, ziyadesiyle övgüye lâyıktır.*" (Nisâ, 4/131)

"*De ki: Ben, Rabbim'e isyan edersem gerçekten büyük bir günün (kıyametin) azabından korkarım.*" (En'âm, 6/15)

Kur'ân'da insandan, sadece Allah Teâlâ'dan korkması ve O'nun dışındakilerden korkmaması istenmiştir: "*(Evet Rasûlüm!) ... Sakın onlardan*

---

[637] Diğer âyetler için bkz. Bakara, 2/278; Âl-i İmrân, 3/200; Mâide, 5/35; En'âm, 6/72; Tevbe, 9/119; Hacc, 22/35; Fâtır, 33/1, 70.

[638] Diğer âyet için bkz. Haşr, 59/21. Cansız varlıkların Allah korkusunu ifade eden bu âyetlerde "Haşyet" lafzının kullanılması da dikkate değer bir husustur.

korkmayın! Yalnız benden korkun. Böylece size olan nimetimi tamamlayayım da doğru yolu bulasınız." (Bakara, 2/150)

"*Allah buyurdu ki: İki tanrı edinmeyin! O ancak bir Tanrı'dır. O halde yalnız benden korkun!*" (Nahl, 16/51)

"*... Allah'tan korkun; çünkü Allah'ın cezası çetindir.*" (Mâide, 5/2) Allah korkusunu ifade eden "takvâ" kavramının ahiretle ilgili olduğunu düşünen Izutsu şunları söylüyor: "Bu kısa cümlede üç kelimenin birleşmesi, ittika (korku), Allah, 'ikâb (azab), Kur'ân'da takvâ kelimesinin asıl yapısını açıkça gösterir. Bu manada takvâ ahiretle ilgili bir kavramdır. Ahiretle ilgili olan ilâhî azap korkusunu ifade eder. Asıl manası budur. Sonradan bu manalardan zahid kimsenin Allah'tan korkması ve nihâyet sadece dindarlık manaları doğmuştur."[639]

Bütün bunlardan da anlaşılmaktadır ki, insanın Allah'a ubûdiyetinin temellerinden birisi de O'ndan duyulan korkudur. Çünkü insanın tabiatı, bir başkasının emri altına girmekten hoşlanmamaktadır. Allah Teâlâya itaat ve ubûdiyete insan nefsinin ikna edilmesi konusunda O'ndan duyulan korkunun önemi böylece ortaya çıkmaktadır. Hatta Allah'ı inkar edenlerin çok korkunç bir durumla karşılaştığı zaman gösterdiği tavrı Kur'ân örnek olarak dikkatlerimize sunmaktadır: "*Denizde iken onları dağlar gibi dalgalar kapladığında, bütün kalpleriyle yalnız Allah'a yalvarırlar. Fakat O, onları kurtarıp karaya çıkarınca bir kısmı işi gevşetir, imanla inkar arasında ortada kalır. Bizim âyetlerimizi gaddar ve nankör olandan başkası inkâr etmez.*" (Lokmân, 31/32)

Aslında ubûdiyette esas olan, insana kendisinin "kul" olduğunu kabul ettirmek ve bu kulluk bilincini onun benliğine yerleştirmektir. Kur'ân'da anlatılanlar, esasında bu bilinci ona yerleştirmeyi hedeflemektedir veya daha doğrusu Kur'ân, sırf bunun için gelmiştir diyebiliriz. Her şeyden önce onun kulluk şuurunu kabullenip özümsemesi, içselleştirmesi ve aklını buna ikna etmesi gerekir. Bu bilinç oluşunca yani insan ruhen, kalben ve aklen ikna olup hazır hale gelince artık emir ve nehiyleri kısaca, ibadetleri

---

[639] Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s. 299. Daha geniş bilgi için bkz aynı müellif, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 259-261; Ali Ünal, *Kur'ân'da Temel Kavramlar*, s. 477-480.

yapması kolaylaşacaktır. Yani en geniş anlamıyla ubûdiyeti tüm hayatına yayarak hakim kılıp yaşayacaktır.

4. Teslimiyet

Teslimiyete dair geniş bilgiyi ubûdiyetle ilgili kavramlar kısmında zikretmiştik. Burada teslimiyetin, ubûdiyete bir temel oluşu noktasında Kur'ân'ın bakış açısını inceleyerek tesbit etmeye çalışacağız.

Yüce Allah'ın yaratma sanatının eşsizliğine hayran kalıp, bu Kudret karşısında acizliğini itiraf etmeyen hiçbir akıl kalmaz. Kâinattaki muazzam ahenk ve yaratılış güzelliği, iyi idrak edebilen her aklı Allah'a secdeye götürmüş ve onu bu Kudrete kul olmaya mecbur bırakmıştır. Bu konuya dair Kur'ân'da, kâinâttaki yaratılış hadisesini tefekkür etmeye davet eden birçok âyet vardır: "*Göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'ındır. Allah'ın her şeye gücü yeter. Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde aklıselim sahipleri için gerçekten açık ibretler vardır. Onlar, ayakta dururken, otururken, yanları üzerine yatarken (her vakit) Allah'ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin derin düşünürler (ve şöyle derler:) Rabbimiz! Sen bunu boşuna yaratmadın. Seni tesbih ederiz. Bizi Cehennem azabından koru!*" (Âl-i İmrân, 3/189-191)

Bu âyetlerde de görüldüğü gibi, aklı Yüce Allah'ın kudretini idrak etmiş bir insan O'nun eşsiz sanatı karşısında kendisinin acziyetini, Allah'ın da rubûbiyetini itiraf ederek teslimiyet göstermiştir. Böylece ubûdiyetin ilk basamağına adım atmıştır. Bu da gösteriyor ki ubûdiyetin temellerinden birisi de Allah'a teslimiyettir. Bu durumu Kur'ân'da "S-l-m" kökünden gelen "İslâm" kavramı en geniş haliyle ifade etmektedir.[640]

Yukarıda da söylediğimiz üzere ubûdiyette en can alıcı nokta, insan aklının Allah'a itaat ve ubûdiyete ikna edilmesidir. Bu durumdaki bir akıl sahibi insan, Allah'a teslim olmuş demektir ve artık bu noktadan itibaren onda Allah'a iman başlamıştır. Kur'ân'daki "iman" ve "İslâm" kavramları bu açıdan birbiriyle son derece irtibatlı ve önemlidir. Bu ikisi arasındaki ilişki teslimiyetin boyutlarını daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

[640] İlgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.*, "s-l-m" md.

"Kelime anlamlarından yola çıkarsak iman; "tasdik, kabul ve ikrar"ı, İslâm da; "itaat, teslimiyet ve boyun eğme"yi ifade etmektedir. Bu yüzdendir ki imanın mahalli kalptir, İslâmın mahalli ise kişinin bir bütün olarak maddî ve rûhî varlığıdır; ve "Müslim" olmak sadece kalbiyle tasdik etmek değil, bu tasdiki davranışlarıyla da ispatlamak demektir. Bu açıdan, İslâm daha genel ve kuşatıcıdır. Ancak, Kur'ân bu iki kelimeyi kimi zaman eş anlamlı "*Mûsâ dedi ki: Ey kavmim! Eğer Allah'a inandıysanız ve O'na teslim olduysanız sadece O'na güvenip dayanın!*" (Yûnus, 10/84),[641] kimi zaman da farklı anlamlı kelimeler "*Bedevîler "İnandık" dediler. De ki: Siz iman etmediniz, ama "Boyun eğdik" deyin. Henüz iman kalplerinize yerleşmedi.*" Hucurât, 49/14) olarak kullanmaktadır. Bundan da Kur'ân'ın bu kavramları şeklen farklı fakat, aslında birbirini tamamlayan ve bu yüzden de birbiriyle irtibatlı kavramlar olarak gördüğü anlaşılmaktadır."[642]

Ubûdiyetin özünde zaten bir teslimiyet mevcuttur. Zira burada aciz, muhtaç ve ölümlü bir varlığın hem kendisinin bütün bu özelliklerini hem de huzurunda bulunduğu kudretin büyüklüğünü, eşsizliğini, ebediliğini anlayarak O'na boyun eğmesi olayı söz konusudur. Yani insanın bu konumu, ubûdiyetin altyapısını oluşturmaktadır. İşte şu âyet bunu en güzel şekilde ifade etmektedir: "*Ey bizim Rabbimiz! Biz ister gizleyelim ister açığa vuralım, yaptığımız her şeyi bilirsin. Zaten göklerde ve yerde Allah'a gizli kalan hiçbir şey yoktur.*" (İbrâhim, 14/38)

Teslimiyette en önemli unsur, insanın kendisini her türlü şüpheden arındırmasıdır. Bunun, Kur'ân'da en geniş şekilde ifade edildiği kavram ise "iman"dır. Onun için imanla teslimiyette hiçbir tereddüt ve şüpheye açık kapı bırakılmamıştır. Bundan dolayı Kur'ân âyetlerinde; insanın Allah'a ubûdiyetinin temeli olan teslimiyeti ortadan kaldıracak olan şüphe, kaygı ve tereddüt gibi olumsuz durumların devamlı olarak yasaklandığını görmekteyiz. Hakkında şüphe ve tereddüdün yasaklandığı hususlar Allah Teâlâ'nın birliği, rubûbiyeti, ölümden sonra diriliş, ahiret hayatı ve resüllerine gönderdiği vahyi gibi imanın en temel konularıdır.[643] Kur'ân,

641 Aynı anlamda âyetler için bkz. Zâriyât, 51/35-36.
642 Mustansır Mîr, *Kur'ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, s. 104.
643 Bkz. Yâsîn, 36/78-79. Diğer âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.*, "r-y-b", "ş-k-k" ve "m-r-y" md.leri.

özellikle insanın Allah'a ubûdiyeti nasıl gerçekleştireceğini sağlayan ilâhî vahiy konusundaki kalbine gelebilecek şüpheleri izale etmiştir: "*Hak ve gerçek olan, Rabbinden gelendir, bunda hiç şüphen olmasın.*" (Bakara, 2/147), "*Hakikat, Rabbinin tarafından gelir. Bunda hiçbir tereddüdün olmasın.*" (Âl-i İmrân, 3/60) Hatta Kur'ân'ın, Allah'tan gelen bir vahiy olduğu konusundaki şüphelere karşı da bir tehaddî (meydan okuma) tavrı konulmuştur.[644] Netice olarak şüphe ve tereddüt yasaklanmıştır. Zira inanmış bir insanda bunlar hiçbir şekilde bulunmaz. Çünkü şüphe bir çeşit cehalettir.[645] Halbuki mü'min, Allah'ı tanıyan ve bilen insandır.

Bütün bunların yanında Allah'a teslimiyet Kur'ân âyetlerinde devamlı emredilmiştir. Konuyla ilgili âyetlerde en dikkat çeken ifadelerden birisi de, gerek peygamberlerin gerekse Allah'a tam teslim olmuş mü'minlerin dilinden "Allah'a teslim olmam, Müslüman olmam emredildi" ifadeleridir. "*De ki: "Gökleri, yeri yaratan, beslenmeyip besleyen Allah'tan başkasını mı tanrı edinecek mişim? Doğrusu bana, Allah'a teslim ve itaat edenlerin ilki olmam emredildi" de!, ve "sakın müşriklerden olma!" buyuruldu.*" En'âm, 6/14)[646] Teslimiyetin bu şekilde sözlü olarak ifade edilmesinin yanında Kur'ân'da, tatbik edilmiş, yaşanmış fiilî şeklinin de anlatıldığını görmekteyiz. Fiilî teslimiyetin en güzel şekildeki tatbikini peygamberlerin hayat ve amellerinde görebiliriz. Mesela hem Hz. İbrâhim'in (aleyhisselâm) ve hem de oğlunun Allah'a şu şekildeki teslimiyetleri: "*Babasıyla beraber yürüyüp gezecek çağa erişince: Yavrucuğum! Rüyada seni boğazladığımı görüyorum; bir düşün, ne dersin? dedi. O da cevaben: Babacığım! Emrolunduğun şeyi yap. İnşaAllah beni sabredenlerden bulursun, dedi. Her ikisi de teslim olup, onu alnı üzerine yatırınca: Biz ona: "Ey İbrâhim!" diye seslendik. Rüyayı gerçekleştirdin. Biz iyileri böyle mükâfatlandırırız. Bu, gerçekten, çok açık bir imtihandır.*" (Sâffât, 37/102-106)[647] Bunlardan başka Hz. Eyyûb'un (aleyhisselâm)[648] ve Hz. Peygamber'in (sallallahu aleyhi

---

[644] Bkz. Bakara, 2/23; Yûnus, 10/38; Hûd, 11/13.

[645] Râğıb, *Müfredât,* s.369, 461.

[646] İlgili diğer âyetler için bkz. En'âm, 6/71; Neml, 27/91; Zümer, 39/11-15; Mü'min, 40/66.

[647] Ayrıca Hz. İbrâhim'in (aleyhisselâm), putları kırması üzerine müşrikler tarafından ateşe atılması olayındaki Allah'a olan teslimiyeti hakkında bkz. Enbiyâ, 21/66-69.

[648] Bkz. Enbiyâ, 21/83; Sa'd, 38/41.

ve sellem)[649] teslimiyetini örnek olarak verebiliriz. Peygamberlerin dışında mü'minlerin fiilî teslimiyetine örnek olarak da; Allah ve rasûlünün verdiği hükümler karşısında mü'minlerin teslimiyetlerini[650] ve Hz. Mûsâ'nın (aleyhisselâm) mucizeleri karşısında Allah'a iman etmelerine karşılık Firavun'un işkence ile öldürme tehdidi neticesinde sihirbazların teslimiyetini[651] gösterebiliriz.

Kur'ân'ı incelediğimizde "ubûdiyette bulunma" ile "teslim olma" ifadelerinin bazan aynı âyet içinde veya arka arkaya gelmiş olduğunu görüyoruz. Bunu, teslimiyetin; ubûdiyete temel unsur olduğunu göstermesi yönünden dikkate değer bulmaktayız. Mesela şu âyette olduğu gibi:

أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي قَالُوا نَعْبُدُ إِلَهَكَ وَإِلَهَ آبَائِكَ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِلَهًا وَاحِدًا وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ "*Yoksa Ya'kub'a ölüm geldiği zaman siz orada mı idiniz? O zaman (Ya'kub) oğullarına: Benden sonra kime kulluk edeceksiniz? demişti. Onlar: Senin ve ataların İbrâhim, İsmail ve İshak'ın ilâhı olan tek Allah'a kulluk edeceğiz; biz ancak O'na teslim olmuşuzdur, dediler.*" (Bakara, 2/133)[652]

Ubûdiyette Allah'a tam olarak teslim olmak gerekir. Bunun anlamı da; "her hâlükârda kulun kendisini Allah'a vermesi" demektir: "*İyi davranışlar içinde kendini bütünüyle Allah'a veren kimse, gerçekten en sağlam kulpa yapışmıştır. Zaten bütün işlerin sonu Allah'a varır.*" (Lokmân, 31/22)

"*İşlerinde doğru olarak kendini Allah'a veren ve İbrâhim'in, Allah'ı bir tanıyan dinine tâbi olan kimseden dince daha güzel kim vardır? Allah İbrâhim'i dost edinmiştir*" (Nisâ, 4/125), "*Allah'a tam teslimiyeti ise en geniş şekilde anlatan şu âyet olsa gerektir:* "*De ki: Şüphesiz benim namazım, kurbanım, hayatım ve ölümüm hepsi âlemlerin Rabbi Allah içindir. O'nun ortağı yoktur. Bana sadece bu emrolundu ve ben Müslümanların ilkiyim. De ki: Allah her şeyin Rabbi iken ben ondan başka Rab mı arayacağım?...*" (En'âm, 6/162-164)

---

649 Bkz. Tevbe, 9/40.
650 Bkz. Ahzâb, 33/36.
651 Bkz. Şuarâ, 26/45-51.
652 Ayrıca bkz. En'âm, 6/71; Zümer, 39/11-12

Allah'a teslimiyeti kabul etmemiş insanın gideceği iki yol vardır; başkasına kul olmak ve teslimiyetini ilan etmek; ya da başkasını teslim alıp kendisine kul etmek, yani kendini ilahlaştırmaktır. "Kendisini Allah'a teslim etmeyen zeka gerçekten korkunçtur. Kendini ebedi, hür, bir, sonsuz ve mutlak olan Allah'a adamayan zekanın açlığı korkunç bir ihtiras halindedir. İnsan zekasını, fani, esir parçacıkların kemmiyeti ile doyurmak mümkün değildir. Bizce bütün mesele, insan zekasını Allah'a teslim etmenin çaresini bulmaktır. İstismarın en korkunç vasıtası Allah'a teslim olmayan yüksek zekadır. Bu zeka insanlığı da, cemiyetleri de, fertleri de kendine köle edinmekten gurur ve zevk duyar. İnsanı istismar eden ister fert, ister toplum olsun, insanın şeref ve haysiyetini alçaltmaktadır. (....) İnsan; başka bir insanın, insan gurubunun ve toplumun kendine bir mal ve mülk gibi bakmasını istememektedir. Yani insan, Allah'tan gayrısına kul olmaya yanaşmamaktadır."[653] İnsanın bir başkasını kendi kulu olarak görmesi veya kendi hevâsını (egosunu) ilahlaştırması ise, insan istismarının en kötü noktasıdır.

Allah'a teslimiyet konusu, tasavvufçular arasında çok önemli bir merhale olarak kabul edilmiş ve şöyle değerlendirilmiştir: "Kendini Allah'a teslim eden ve her işini O'na havale eden İnsan-ı Kâmil'in içinde; ne bir istek ve arzu, ne de bir tedbir kalmıştır. O, meydana gelen olaylarla yapılan işlerin niteliğini, gelecekte neler olup biteceğini bilmediğinden ve kâinâtın bütün zerrelerinin, merhametli bir hekimin (Allah) emir, irade ve tasarrufunun dışında bulunmadığını kesin olarak bildiğinden; bütün hareketleri, duruşları, susma ve konuşmaları hep Allah içindir ve her şeyde O'nun ilhamıyla ve çizdiği yolda yürümektedir."[654]

C- ALLAH'A UBÛDİYETİN PRENSİPLERİ

Allah Teâlâ bu âlemi yaratırken birtakım düzen ve kurallar manzumesi de koymuş, dolayısıyla da her şey ilâhî bir ölçü ve prensibe bağlanmıştır. Hacim olarak dünyamızdan çok büyük olan güneş ve daha bilemediğimiz

---

653 Seyyid Ahmed Arvâsî, *İnsan ve İnsan Ötesi*, s: 129-130.
654 İbrahim Hakkı Erzurumlu, *İnsan-ı Kâmil*, s: 27.

nice yıldız sistemleri bile Yaratıcının çizdiği bir ilâhî rotaya göre yürümektedir.[655] O halde her şeyin Yaratıcısı, o her şeye de bir ölçü koymuştur: "*Göklerin ve yerin hakimiyeti O'nundur. O, asla evlat edinmedi, hakimiyette hiçbir ortağı olmadı. Her şeyi yaratıp nizam veren ve her şeyin varlığını bir ölçüye göre belirleyen O'dur.*" (Furkân, 25/2)[656]

Durum böyle olunca en kıymetli varlık olarak yaratılan insan için de; konulan din ve ubûdiyet kurallarını belirleme yetki, kudret ve keyfiyeti Yüce Yaratıcı'ya aittir. İnsan, ubûdiyetini ancak O'nun koyduğu kurallar ve çizdiği istikamet üzere yaşamak zorundadır. Onun için Kur'ân'da, insanın yaşayacağı ubûdiyetin de birtakım prensiplerinin olması çok tabiidir. Biz burada bu prensipleri, insanın tüm hayatının ubûdiyet çerçevesinde görülmesi gerektiği düşüncesinden hareketle incelemeye çalışacağız.

1. Allah'a Ubûdiyetin Sınırlarının Ma'bûd Tarafından Belirlenmesi

"*... İyi bilesiniz ki yaratmak da, emretmek yetkisi de O'na mahsusutur. Evet o rabbülâlemîn olan Allah ne yücedir!*" (A'râf, 7/54)[657]

"*... O'ndan başka tanrı yoktur. Her şeyi yaratan O'dur. O halde yalnız O'na ibadet edin. Her şeyin yönetimi O'nun elindedir.*" (En'âm, 6/102)[658] Konu başlığını bu iki âyete göre değerlendirdiğimizde görürüz ki; Allah Teâlâ'nın, yarattığı kullara emretmesi kadar tabii bir şey yoktur. O halde emreden de nehyeden de sadece O'dur. Yaratıcı O olduğu için de, insanlara: "Bana ubûdiyette bulunun ve kul olun" deme yetkisi ile tek Ma'bûd olma hakkı O'na aittir. Kısacası, yarattığı varlıklar üzerinde dilediği şekilde tasarruf etme hakkı sadece Allah Teâlâ'ya aittir.[659] Durum böyle olunca Yüce Allah, insanın fıtratına en uygun din olarak İslâm'ı[660] seçmiş ve onun kurallarını da Kendisi koymuştur. Çünkü insanlar için tek din ola-

---

655 Bkz. Yâsîn, 36/40.
656 Konuyla ilgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.* "k-d-r" md.
657 Ayrıca bkz. Rûm, 30/4.
658 Ayrıca bkz. Zümer, 39/62.
659 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XIV, 98-102; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, II, 233.
660 Bkz. Rûm, 30/30.

rak İslâmı seçip tayin ettiğinden[661] dolayı ondan başka hiçbir din kabul değildir.[662] Zira Allah katında yegane din İslâm'dır.[663]

"Varlığı var eden elbette onların hayat projelerini, programlarını, yollarını da çizmiştir. Hayatın, O'nun ölçüleriyle yürütülmesinden daha tabii ve daha makul bir şey olamaz."[664]

Müşrik Araplara göre bir hak din ve ilâhî vahiy bilgisi ve tecrübesi olan Ehl-i Kitâb'a hitab eden Kur'ân, onlara şöyle soruyor: "*Göklerde ve yerdekiler, ister istemez O'na teslim olduğu halde onlar (ehl-i kitap), Allah'ın dininden başkasını mı arıyorlar? Halbuki O'na döndürülecekler dir. De ki: Biz, Allah'a, bize indirilene, İbrâhim, İsmail, İshak, Ya'kub ve Ya'kub oğullarına indirilenlere, Mûsâ, Îsâ ve (diğer) peygamberlere Rableri tarafından verilenlere iman ettik. Onları birbirinden ayırdetmeyiz. Biz ancak O'na teslim oluruz. Kim, İslâm'dan başka bir din ararsa, bilsin ki kendisinden (böyle bir din) asla kabul edilmeyecek ve o, ahirette ziyan edenlerden olacaktır.*" (Âl-i İmrân, 3/83-85) Ayrıca Kur'ân; Yahudi ve Hıristiyanları, kendilerine gelen ve içinde yaşayacakları ubûdiyetin kurallarının tayin edildiği kitablarını bozmakla suçlamış[665] ve Hz. Peygamber'e (sallallahu aleyhi ve sellem) iman eden Müslümanları da, onlara uymamaları konusunda uyarmıştır: "*Dinlerine uymadıkça Yahudiler de Hıristiyanlar da asla senden razı olmayacaklardır. De ki: Doğru yol, ancak Allah'ın yoludur. Sana gelen ilimden sonra onların arzularına uyacak olursan, andolsun ki, Allah'tan sana ne bir dost ne de bir yardımcı vardır.*" (Bakara, 2/120)

"*Sonra da seni din konusunda bir şeriat sahibi kıldık. Sen ona uy; bilmeyenlerin isteklerine uyma.*" (Câsiye, 45/18)

Ehl-i Kitâb'ın bu şekilde kınanmasının sebebi olarak onların; Allah tarafından koyulan dinin kurallarını bozup, kendilerini din koyucusu konumunda görerek, nasıl kulluk yapacaklarına dair proje yapmaya kalkışmalarını gösterebiliriz. Halbuki yukarıda da ifade edildiği üzere bu yetki ve hak sadece, yaratma kudretine sahip olana aittir. Ayrıca onlara sadece

---

661 Bkz. Mâide, 5/3.
662 Bkz. Âl-i İmrân, 3/85.
663 Bkz.Âl-i İmrân, 3/19.
664 Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm'de Yaratma Kavramı*, s. 151.
665 Bkz. Bakara, 2/75; Nisâ, 4/46; Mâide, 5/16, 41.

Allah'a kul olmaları emredilmişti: "*Halbuki onlara, şirkten uzak olarak yalnız Allah'a ibadet etmeleri, namazı hakkıyla ifa etmeleri, zekâtı vermeleri emredilmişti. İşte sağlam din, dosdoğru din budur.*" (Beyyine, 98/5)

İşte bu noktada Yüce Allah biz Müslümanlara şu uyarıda bulunmaktadır: "*Ey iman edenler! Allah'ın size helâl kıldığı iyi ve temiz şeyleri (siz kendinize) haram kılmayın ve sınırı aşmayın. Allah sınırı aşanları sevmez.*" (Mâide, 5/87)

"*Kendi dillerinizin yalan yanlış nitelendirmesiyle uydurduğunuz yalanı Allah'a mal ederek "bu helaldir şu haramdır" demeyin. Çünkü Allah adına yalan söyleyenler asla iflah olmazlar.*" (Nahl, 16/116)

Allah'a ubûdiyet; sınırları, çerçevesi ve mahiyeti Yüce Allah tarafından tayin edildiği için Kur'ân'da "sırât-ı müstakîm" olarak nitelendirilmiş[666] ve ubûdiyeti bu yoldan yürüyerek yaşayanlar da en seçkin kullar olarak sayılmıştır: "*Ve onları dosdoğru yola (sırât-ı müstakîme) iletirdik. Kim Allah'a ve rasûlüne itaat ederse işte onlar, Allah'ın nimetlerine mazhar ettiği nebîler, sıddîklar, şehitler, sâlih kişilerle beraber olacaklardır.*" (Nisâ, 4/68-69)

Hiçbir beşerî müdahalenin olmadığı Kur'ân'ın ihtiva ettiği ve çerçevesi Allah Teâlâ tarafından çizilen ubûdiyet bir bütünlük arzetmektedir. Yani Allah'a ubûdiyet bir bütündür ve onu yaşayan mü'minin şahsiyetinde de bir bütünlük oluşturur.[667] Eğer insan başka bir ubûdiyette bulunsaydı, o zaman hem ruh dünyası hem de davranışları yönünden parçalanmış dağınık bir kişilikle karşılaşmış olacaktık. Halbuki Kur'ân'ın "şirk" diye nitelendirdiği Allah'ın dışındakilere olan iman ve ubûdiyet, özündeki tevhîd unsurunu kaybettiği için insan da; inandığı ve ubûdiyette bulunduğu şeyler adedince bölünecek, böylece paramparça bir kişiliğe sahip olacaktı. Fakat Yüce Allah, kendisi dışındakilere bölünen bir ubûdiyetin ne kadar anlamsız ve tehlikeli olduğuna mantıkî bir misal ile dikkat çekmektedir: "*Halbuki gökte ve yerde Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı oraların nizamı bozulurdu.....*" (Enbiyâ, 21/22)

---

[666] Bkz. Yâsîn, 36/61; Fâtiha, 1/7.

[667] Bkz. Habil Şentürk, *Psikoloji Açısından Hz. Peygamber'in İbadet Hayatı,* Bahar Yayınevi, İstanbul ts., s. 67.

"*Fakat gerçek, onların keyiflerine tabi olsaydı göklerin de, yerin de, oralarda yaşayanların da düzenleri bozulur, yıkılıp giderlerdi.....*" (Mü'minûn, 23/71)

Yüce Allah; gönderdiği dinini, vahdâniyetinin gereği olarak "tevhîd" esasına bağlamış ve bu din sayesinde yaşanacak ubûdiyette de bir bütünlük olmasını irade etmiştir. İşte bunun içindir ki, Kendisine kulluk yapanların; tek kitap, tek ümmet ve tek ubûdiyet çizgisinde olmalarını istemiştir. Bu noktada, gönderdiği kitaba imanda herhangi bir bölünmüşlüğü kesinlikle kınamış ve bunu reddetmiştir: "*... Ne o, kitabın bir kısmına inanıp bir kısmını red mi ediyorsunuz?..*" (Bakara, 2/85) Böyle arızalı bir inanca sahip olanların bu yaptıklarını Kur'ân, "dini parçalamak" olarak nitelendirip böylelerini şiddetli cezalarla tehdit etmektedir: "*Dinlerini parça parça edip fırka fırka olanlar yok mu, senin onlarla hiçbir alakan yoktur. Onların işi Allah'a kalmıştır. Allah, onların yaptıklarını ileride bir bir onlara bildirip cezalarını verecektir.*" (En'âm, 6/159)[668] Bu ve benzeri âyetlerdeki "dini parçalamak" ifadesini müfessirler şöyle açıklıyorlar: " Bu ifade; dinin bir kısmını kabul bir kısmını ise inkar etmek anlamına gelmektedir. İbn Abbâs'a (radıyallahu anh) göre bunu yapanlar müşrik Araplardır. Çünkü onların bir kısmı meleklere ibadet ediyorlar veya onları Allah'ın kızları olarak kabul ediyorlar, bir kısmı da putlara tapıyorlardı. Mücâhid ve Katâde'ye göre ise bunlar, Yahûdi ve Hıristiyanlardır. Ayrıca, İslâm'da birleşmeyip herkesin kendine has bir yol tuttuğu kimselerdir. İşte onlardan bazıları Allah'a, bazıları dünyaya, bazıları Cennete ulaşmak ve kimileri de Cehennemden kurtuluş için kulluk yaparlar. Bu âyetlerin hedefi, Müslümanları bir tek kelime üzerinde birleştirmek ve dinlerinde fırka fırka olup bid'at uydurmamalarını sağlamaktır."[669]

Kur'ân'ın öngördüğü ubûdiyette her şey apaçık bellidir ve herhangi bir karmaşa ve kapalılık yoktur. Çünkü Allah'a ubûdiyette bir netlik vardır ve herhangi bir beklenti içinde, yarım yamalak bir din yaşayışı kabul edilmez: "*Öyle insanlar vardır ki Allah'a, sırf bir hesaba binaen, imanla küfrün arasında bir yerde ibadet eder. Şâyet umduğu faydayı elde ederse*

668 Ayrıca bkz. Rûm, 30/32.
669 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XIV, 7-8, XXV, 106; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, VII, 97.

onunla huzur bulup sevinir, eğer bir sıkıntı ve imtihana maruz kalırsa yüzüstü dönüverir. Dünyayı da ahireti de kaybeder. İşte besbelli olan hüsran budur." (Hacc, 22/11) Mücâhid ve bazı müfessirlere göre bu âyetteki "bir hesaba binâen ibadet etmek"; şüphe ile ibadet etmektir. Yani zayıf bir ubûdiyette bulunurlar. Rahatı ve keyfi yerinde olunca ibadet ederler, sıkıntı hallerinde ise bunu yapmazlar. Hasan el-Basrî'ye göre ise bunu yapanlar münafıklardır. Çünkü onlar, kalpleriyle değil dil ucuyla ibadet ederler."[670] Halbuki Kur'ân, ubûdiyet anlayışındaki en önemli unsuru yine kendisi açıklamaktadır: "*De ki: Bana, dini Allah'a hâlis kılarak O'na kulluk etmem emrolundu. (.....) De ki: Ben dinimde ihlâs ile ancak Allah'a ibadet ederim.*" (Zümer, 39/11, 14) Bu duruma göre Kur'ân'daki "İhlâs" kavramını; "Allah'a ubûdiyeti, bütünlük dokusunu zedelemeden tek yolda tek hedefe doğru yaşamaktır", şeklinde tanımlamak mümkündür. Ubûdiyet bu çizgiden çıkarıldığı zaman, içine Kur'ân'ın ifadesiyle zulüm denilen şirk bulaştırılmış ve netliği bozulmuş olur. Zaten şu âyette de Hz. Peygamber'in (sallallahu aleyhi ve sellem) dilinden, daha önce ilâhi bir kitap ve din tecrübesi yaşayan Ehl-i Kitâb'a yapılan çağrı sırf bunun içindir: "*(Rasûlüm!) de ki: Ey ehl-i kitap! Sizinle bizim aramızda müşterek olan bir söze geliniz: Allah'tan başkasına tapmayalım. O'na hiçbir şeyi eş tutmayalım ve Allah'ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilâhlaştırmasın. Eğer onlar yine yüz çevirirlerse, işte o zaman: Şahit olun ki biz Müslümanlarız! Deyiniz.*" (Âl-i İmrân, 3/64)

Netice olarak diyebiliriz ki; Allah'a ubûdiyet, esası tevhîd olduğu için bu eksende bir bütünlük, netlik ve rahatlığa sahiptir. Bu ilke ve prensibin dışına çıkıldığında ifrat ve tefrit denilen karmaşaya düşülmüş olmaktadır.

2. Allah'a Ubûdiyette İ'tidâl Prensibi

Allah'a ubûdiyetin diğer bir prensibi de; İ'tidâl (orta yol) ve kullukta herhangi bir aşırılıktan uzak durmaktır. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, her şeyi bir ölçü ve düzene göre yaratan Yüce Allah; insanlara emrettiği ubûdiyette de bir ölçü ve ahenk takdir etmiştir. Bu ilâhî çizgi aşıldığı zaman ubûdiyetteki ahenk ve nizam kaybolmaktadır. Bu ölçü, bizlere Hz.

[670] Kurtubî, *a.g.e.*, XII, 13.

Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) tarafından tatbîkî olarak gösterilmiştir. Zaten özünde kolaylık bulunan bu dinin zorlaştırılması, yine insan eliyle olmaktadır. Bu, insanlık tarihi boyunca da böyle olmuştur. Allah Teâlâ'nın tayin ettiği ubûdiyetin ölçü ve miktarı zaman zaman insanlar tarafından azaltılıp çoğaltılmış ve Kur'ân'ın ifadesine göre özellikle ehl-i kitap tarafından, "ruhbanlık" adında bir ubûdiyet anlayışı ve yaşayışı ihdâs edilmiştir: "*Uydurdukları ruhbanlığı ise Biz kendilerine farz kılmadık, lakin Allah'ın rızasına nail olmak için kendileri icad ettiler. Kaldı ki buna da gereği gibi riâyet etmediler. Biz de onlardan iman edenlere mükâfatlarını verdik. Onlardan çoğu ise büsbütün yoldan çıkmışlardır.*" (Hadîd, 57/27)

Başlangıçta sırf iyi niyet ve duygularla girilen bu yol, yine Allah Teâlâ tarafından İslâm'la düzeltilmiş ve ilâhî çizgiye getirilmiştir. Her ne kadar masum niyetlerle ve Allah'a daha iyi, daha çok ubûdiyette bulunmak için ihdas edilmiş bile olsa, bir müddet sonra iş, asıl mecrasından çıkıp ilâhî dinin, temelinden bozulması sonucunu doğurmuştur. Çünkü insan kendisini, Yaratıcısı kadar iyi tanıyıp bilemez. Zaten: "*O, yarattığı mahluku hiç bilmez olur mu?..*" (Mülk, 67/14) O halde insanın nasıl bir ubûdiyet hayatı yaşayacağını da sadece O bilir ve tayin eder.

Ubûdiyette aşırılığın belki de en önemli sebeplerinden birisi; kişinin, kendisini ilgilendirmeyen konuların peşine düşüp soru sormasıdır. Bu konuda Kur'ân inananları, öncekilerin yaptıklarına dikkat çekerek uyarmaktadır: "*Ey iman edenler! Açıklandığı takdirde hoşunuza gitmeyecek şeyleri sormayın. Eğer Kur'ân'ın indirilmesi esnasında onları sorarsanız size açıklanır. (....) Sizden önce bir topluluk o kabil şeyleri sormuş, sonra da onlar sebebiyle kâfir olmuşlardı.*" (Mâide, 5/101-102)[671] Konuyla ilgili olarak Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) de şöyle buyurmaktadır: "Kendinize meşakkat vermeyin ki Allah da size sıkıntı ve zahmet vermesin. Şüphesiz sizden önce birtakım insanlar (ibadet kasdıyla) kendilerini zahmete soktular. Bu sebeple Allah da oları zahmete soktu. Onların geride kalanları, Allah'ın üzerlerine farz kılmadığı, fakat kendilerinin uydurdukları ruhbanlık inancına bağlı olarak manastır ve kiliselerde bulunmakta-

671 Aşırılığın yasaklandığına dair bkz. Hûd, 11/112.

dırlar."[672] Bir başka hadislerinde de şöyle buyurmuştur: "... dinde aşırı gitmekten sakının."[673]

Kur'ân sadece belli zaman ve formları olan ibadetlerde değil, hayatın her alanında ve insanın yeme, içme, giyme, harcama gibi bütün hareketlerinde ölçülü olmayı emretmiş ve aşırılığı hem "israf", hem de "cimrilik" kavramlarıyla ifade ederek yasaklamıştır: "*Ey Adem oğulları! Her secde edişinizde güzel elbiselerinizi giyin; yeyin, için, fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez.*" (A'râf, 7/31)[674] Hatta insanın yürüyüşüyle konuşmasındaki edayı bile düzenlemiş ve şöyle buyurmuştur: "*Yürürken ölçülü, mûtedil yürü! Konuşurken sesini ayarla, bağırarak konuşma!..*" (Lokmân, 31/19)

Ubûdiyetin en itidalli tatbikini yine Hz. Peygamber'in (sallallahu aleyhi ve sellem) hayatında görmekteyiz ve her konuda olduğu gibi bu hususta da tek örneğimiz O'dur.[675] İnsanın tüm hayatını kapsayan ubûdiyeti de içine alan bir itidali, en geniş prensip olarak O'nun şu sözlerinde görmekteyiz: "İşlerin en hayırlısı, orta olanıdır."[676] Ayrıca: "... her işte itidal üzere olunuz."[677] emri de aşırılığın ubûdiyette yeri olmadığını vurgulamaktadır. Çünkü ubûdiyette itidal ölçüsünü kaçırıp aşırılık göstermek, yani kraldan daha kralcı olmak; bir çeşit Allah'a karşı güç gösterisi yapmaktır diyebiliriz. Halbuki Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) şu uyarıda bulunmuştur: "... Ey insanlar! Size düşen, gücünüzün yeteceği ibadetleri yapmaktır. Zira siz usanmadıkça, Allah (kabul etmekten) usanmaz. Allah katında ibadetlerin en makbulü, az da olsa devamlı olanıdır."[678]

---

672 Ebû Dâvûd, Sünen, *Edeb* 44. Ruhbanlıkla igili olarak bkz. Ahmed b. Hanbel,VI, 226.

673 Buhârî, *İ'tisâm* 5, Nesâî, *Menâsik* 217; İbn Mâce, *Menâsik* 63; Ahmed b. Hanbel, I, 215, 347.

674 Ayrıca bkz. En'âm, 6/141; A'râf, 7/26-29; İsrâ, 17/100; Furkân, 25/67.

675 Aşırılığı ifade eden kavramlar ve ubûdiyetteki aşırılıkla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Nevzat Aşık, *İbadette Aşırılığa Karşı Hz. Peygamber'in Tutum ve Tavrı*, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1996.

676 Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, I, 469, II, 243; Kurtubî, *a.g.e.*, II, 104, VI, 179.

677 Buhârî, *Rikâk* 18; Müslim, *Zikir* 78; Nesâî, *Zînet* 52; Ahmed b. Hanbel, I, 88, 134.

678 Buhârî, *İmân* 32, *Teheccüd* 18, *Savm* 52, *Libâs* 43; Müslim, *Müsâfirîn* 215, 221, *Sıyâm* 177; Ebû Dâvûd, *Tatavvu* 27; Nesâî, *Kıble* 13, *Kıyâmu'l-Leyl* 17, *Îmân* 29; İbn Mâce, *Zühd* 28; Muvatta', *Salâtü'l-Leyl* 4; Ahmed b. Hanbel, 6/40, 51, 84, 122, 189, 199, 212, 231-32, 241, 244, 250, 268.

İnsanın gerek bedensel gerekse ruhsal açıdan dengeli bir yapısı vardır. Bunlardan birinin bozuk olması onun, sağlıksız olması demektir. İşte psikoloji açısından da itidali, tutum ve davranışlarda dengeli olmak şeklinde ifade edebiliriz.[679] Bu itidal içerisinde yaşaması gereken insanın, ubûdiyetini de bu prensibe uydurması, Kur'ân'ın en önemli konularından birisidir. Çünkü Allah Teâlâ, insanlara ubûdiyeti ve Kendisine yaklaşmayı emretmiş, fakat aynı zamanda geceyi ve gündüzü tamamen ibadete hasretmeyi de yasaklamıştır.[680] Çünkü İslâm, hem dünya hem de ahiret dinidir.[681]

3. Allah'a Ubûdiyette Devamlılık Prensibi

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi insanın hayatı bir denge ve bütünlüğe sahiptir. Yaşadığı hayatın her döneminin, öncesiyle ve sonrasıyla bir bağlantıya sahip olması gerekir. İnsanın hareketlerinde de bir devamlılık görülmektedir. Mesela yemek, içmek, uyumak ve nefes almak gibi en hayatî davranışlarındaki devamlılık gibi; şuurlu olarak yaptığı davranışlarında da bir sürekliğin olması şarttır. Hele Yaratıcısı karşısında kul konumunda olarak insanın; ubûdiyetinde de istikrarlı bir devamlılık göstermesi, en temel prensiplerdendir.

"Her ömür safhasının, diğerlerinden farklı ve kendisine has vazifeleri mevcuttur. Kişi, hangi safhada bulunuyor ise, o safhada yapması gereken işleri gerçekleştirmeli, o safhanın ana vasıflarıyla nefsini, yaşayışını, halini muttasıf kılmalıdır. Bir başka ifadeyle mü'minin boyanması gereken boya (âyetin ifadesiyle **sıbğatullah**[682]) her ömür safhasında az veya çok farklılıklar arzetmektedir."[683] İnsanın her davranışı, ömrünün bütün safhalarında farklı da olsa; Allah'a ubûdiyet çizgisinde olunca bir anlam ve devamlılık kazanmaktadır. Mesela ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem'in (aleyhisselâm) yaptığı hatadan sonraki davranışı, yapılan hatalardan sonra bile ubûdiyetteki devamlılığı işaret etmektedir: "*Büyük pişmanlık duyan Âdem, Rabbinden birtakım kelimeler öğrenip onlara göre hareket*

---

679 Habil Şentürk, *Psikoloji Açısından Hz. Peygamber'in İbadet Hayatı*, s. 67.
680 Bkz. Kasas, 28/77.
681 Şa'bân İsmâîl, *el-İbâde fi'l-İslâm*, s. 64.
682 Bakara, 2/138.
683 İbrahim Canan, *Vakti En İyi Değerlendirme Esasları*, Cihan Yayınları, İstanbul ts., s: 52.

etti. Rabbine yalvardı, Allah da tövbesini kabul etti. Zaten o, tövbeyi kabul eder, merhameti boldur." (Bakara, 2/37) Bu âyetten kasıt; asıl manası "dönmek" olan tevbenin, Allah ile kul arasındaki sürekli bir durum olmasıdır. Yani kul günah işleyince devamlı pişmanlık içinde Allah'ın rahmet ve mağfiretine döner ve sığınır. Allah Teâlâ da rahmetiyle affetmek için kuluna dönüp yönelir.[684]

Kur'ân'da ubûdiyetin devamlılığını en açık ifade eden ve hem de emir formunda gelen "abd" fiilinin geçtiği şu âyettir: "*Sana ölüm gelip çatıncaya kadar da Rabbine ibadet et.*"(Hicr, 15/99) Bu âyeti izah eden müfessirler bundan maksadın; hayat boyunca ubûdiyetin devamlılığı olduğunu vurgulayarak, hayatın hiçbir anının ubûdiyetten mahrum bırakılmamasına dikkat çekmişlerdir.[685]

Kur'ân'da sürekli olarak peygamberlerin birbirini tasdik ettiklerinden bahsedilmektedir. Bu da insanın her asırda Allah'a ubûdiyetinin devamını sağlamak içindir.[686] Ayrıca onlara iman edenler de ubûdiyetteki devamlılığı çok net bir şekilde şöyle ikrar etmişlerdir: "*Ne o yoksa siz Ya'kub'a ölüm gelip çattığında, o evlatlarına: "Benim ölümümden sonra kime ibadet edeceksiniz?" dediğinde orada mı bulunuyordunuz? Onlar cevaben şöyle demişlerdi: "Senin ilahına, senin ataların İbrâhim, İsmâil ve İshâk'ın ilâhı olan Tek İlaha kulluk ederiz.Ve biz ancak O'na teslim olan Müslümanlarız."(.....) Deyiniz ki: "Biz, Allah'a, bize indirilen Kur'ân'a, keza İbrâhim'e, İsmâil'e, İshâk'a, Yâkub'a ve onun torunlarına indirilene ve Mûsâ'ya, Îsâ'ya, hülasa peygamberlere Rableri tarafından verilen kitaplara iman ettik. Onlar arasında asla bir ayrım yapmayız. Biz yalnız O'na teslim olan Müslümanlarız.*" (Bakara, 2/133, 136)[687]

Kur'ân'da; insanın bir günlük hayatını içine alan sabah ve akşam gibi zaman diliminde bile, ayrıntılı olarak ubûdiyete devamı emreden âyetler olduğu gibi;[688] ubûdiyeti, bütün hayatı kapsayıcı bir süreklilik prensi-

---

684 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* III, 21.

685 Bkz. Râzî, *a.g.e.*, XIX, 172; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm,* X, 43.

686 Ömer Faruk Harman, "*İslâm*", *DİA*, XXIII, 3. Konuyla ilgili âyetler için bkz. Bakara, 2/41, 97; Âl-i İmrân, 3/3, 39, 50, 81; Mâide, 5/46; Ahkâf, 46/30; Saf, 61/6

687 İlgili diğer âyetler için bkz. Bakara, 2/285; Nisâ, 4/136,152.

688 Bkz. İsrâ, 17/78; Tâhâ, 20/130, 132; Rûm, 30/17/18; Ahzâb, 33/41-42.

bine bağlayan âyetler de mevcuttur: "*De ki: Şüphesiz benim namazım, kurbanım, hayatım ve ölümüm hepsi âlemlerin Rabbi Allah içindir.*" (En'âm, 6/162)

"*Çocuk şöyle dedi: "Ben, Allah'ın kuluyum. O, bana Kitab'ı verdi ve beni peygamber yaptı. Nerede olursam olayım, O beni mübarek kıldı; yaşadığım sürece bana namazı ve zekâtı emretti.*" (Meryem, 19/30-31)[689]

İnsana; her hal ve şartta Allah'ın kulu olduğu ve ubûdiyette bulunması gerektiği sürekli olarak hatırlatılmış ve bu hususta ondan, ubûdiyette devamlılık, sabır ve sebat göstermesi istenmiştir. Mesela; ubûdiyetin en önemli bölümü olan namazın, korku ve savaş halinde bile kılınmasında gösterilen titizlik ve ısrar, konumuza önemli bir örnek teşkil etmektedir: "*Namazlara ve orta namaza devam edin. Allah'a saygı ve bağlılık içinde namaz kılın. Eğer (herhangi bir şeyden) korkarsanız (namazlarınızı) yürüyerek yahut binmiş olarak (kılın). Güvene kavuştuğunuz zaman, siz bilmezken Allah'ın size öğrettiği şekilde O'nu anın (namaz kılın).*" (Bakara, 2/238-239)

"*Yeryüzünde sefere çıktığınız zaman kâfirlerin size kötülük etmelerinden endişe ederseniz, namazı kısaltmanızda size bir günah yoktur. Şüphesiz kâfirler, sizin apaçık düşmanınızdır. Sen de içlerinde bulunup onlara namaz kıldırdığın zaman, onlardan bir kısmı seninle beraber namaza dursunlar, silahlarını (yanlarına) alsınlar, böylece (namazı kılıp) secde ettiklerinde (diğerleri) arkanızda olsunlar. Sonra henüz namazını kılmamış olan (bu) diğer gurup gelip seninle beraber namazlarını kılsınlar ve onlar da ihtiyat tedbirlerini ve silahlarını alsınlar. O kâfirler arzu ederler ki siz silahlarınızdan ve eşyanızdan gafil olsanız da üstünüze birden baskın yapsalar. Eğer size yağmurdan bir eziyet olur yahut hasta bulunursanız silahlarınızı bırakmanızda size günah yoktur. Yine de tedbirinizi alın. Şüphesiz Allah, kâfirler için alçaltıcı bir azap hazırlamıştır.*" (Nisâ, 4/101-102)[690]

Devamlılık prensibi, insanın Allah karşısındaki konumu olan ubûdiyetinde daimi bir kontrol mekanizmasıdır. "Mesela namaz, diğer ibadetlere

---

[689] Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/102; Rûm, 30/43.

[690] Ayrıca bkz. Meryem, 19/65; Hac, 22/11; Mü'minûn, 23/9; Meâric, 70/22-35.

göre daha devamlı, daha sık tekrarlanan (periyodik), sosyal statüsü ne olursa olsun herkesin yapabileceği ve şahsiyetin gelişip olgunlaşmasında daha müessir bir ibadettir. Namaz, Allah'la devamlı bir irtibat sağlayarak kişinin sorumluluk duygusunu geliştirir, şuur seviyesini yükselterek, vicdanın oluşmasına yardım eder. Bu sebeple şahsiyetin bütünleşmesinde diğer ibadetlerden daha fazla fonksiyona sahiptir."[691]

Ubûdiyette çokluk önemli değildir. Esas olan, Allah ile irtibatın devamlılığıdır. Bu hususu şu hadîs-i şerîf net bir şekilde beyan etmektedir: "*Hz. Âişe* (radıyallahu anh) *diyor ki: Rasûlullâh'ın* (sallallahu aleyhi ve sellem) *en ziyade hoşlandığı ibadet, devamlı olanı idi.*"[692]

4. Allah'a Ubûdiyette, İnsana Gücünün Yetmeyeceği Teklifin Yapılmaması

Yüce Allah; gerek insan, gerekse onunla ilgili ve diğer her şeyin yaratıcısıdır. Dolayısıyla insanı en iyi bilen de O'dur. İnsanın gücünü, kapasitesini ve kabiliyetlerini en iyi bilen olarak Allah Teâlâ, tam ona göre bir ubûdiyet çerçevesi çizmiş ve insandan bir şey yapmasını isterken bunu o insanın imkan ve yeteneğine göre buyurmuştur. O, mutlak adalet sahibi olduğu için insana gücü nisbetinde teklifte bulunmuştur. Bu itibarla herkesin sorumluluğu da farklıdır.[693]

Kur'ân, insanın gücüne göre teklif yapıldığını çok açık bir şekilde ifade etmiştir: "*Allah hiçbir kimseyi güç yetiremeyeceği şekilde yükümlü tutmaz. Herkesin kazanacağı iyilik kendi lehine, işlediği fenalık da kendi aleyhinedir. Yâ Rabbenâ! Eğer unuttuk veya kasıtsız olarak yanlış yaptıysak bundan dolayı bizi sorumlu tutma. Yâ Rabbenâ! Bizden öncekilere yüklediğin gibi ağır yük yükleme. Yâ Rabbenâ! Takat getiremeyeceğimiz şeylerle bizi yükümlü tutma!..*" (Bakara, 2/286)[694] Yani Allah Teâlâ, gerek

---

691 Habil Şentürk, *Psikoloji Açısından Hz. Peygamber'in İbadet Hayatı*, s. 75, 79.

692 Buhârî, *Savm* 52, *Teheccüd* 7, *Rikâk* 18; Müslim, *Müsâfirîn* 131; Tirmizî, *Edeb* 73. Konuyla ilgili bkz. Buhârî, *İman* 32; Tirmizî, *Şemâil* 92-93, *Teheccüd* 18; Nesâî, *İman* 29, *Kıyâmul'-Leyl* 17; İbn Mâce, *Zühd* 28; Ahmed b. Hanbel, II, 51.

693 Mehmet S. Aydın, *Kant'ta ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlâk İlişkisi*, s. 167; V. Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor?*, s. 93.

694 Aynı konuda âyetler için bkz. En'âm, 6/152; Â'râf, 7/42; Mü'minûn, 23/62.

kalp gerekse azalarla yapılacak hiçbir ibadeti mükellefin gücü üzerinde yüklememiştir. Aksine O, insanın bünye ve idrak gücüne göre teklifte bulunmuştur.[695]

Allah Teâlâ; kulunu sorumlu tuttuğu belli formdaki vazifelerde de insanın kapasitesini gözetmiştir. Mesela Hac ibadetini herkese değil, belli bir maddî imkana ve şarrtlara sahip olanlara farz kılmıştır: "*.....Yoluna gücü yetenlerin o evi haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.....*" (Âl-i İmrân, 3/97) Bundan başka, namaz gibi en önemli bir ibadete hazırlık olan abdest için, şartlar müsait olmadığı zaman teyemmümün gösterilmesi de, teklifin güce göre olduğunu göstermektedir.[696]

Bir kul için en zor ubûdiyet çeşidi olan Cihâd'da bile Yüce Allah, insanın gücünü aşacak bir şeyi yüklemediğini ve kolaylık istediğini ifade etmektedir.[697] Hatta bedensel özürlü olanları cihaddan muaf tutmuştur: "*Gazaya katılmama konusunda âmâya sorumluluk yok, topala sorumluluk yok, hastaya sorumluluk yoktur....*" (Fetih, 48/17)[698] Çünkü insanın sorumluluğu, onun otorite ve hareket edebilme imkanı ile ölçülüdür. Kişinin yetkisi ve imkanı arttıkça sorumluluğu da artacak, yetkisi daraltılıp zayıflatıldığı ve aczi ölçüsünde de sorumluluktan muaf tutulacaktır. Görüldüğü gibi herkesin sorumluluğu; yetkisi ve imkanları ile sınırlıdır.[699] Zira, sorumluluklar ve hürriyetler, aynı madalyonun ön ve arka yüzleridir. Bunlardan biri, diğeri olmadan uzun süre kalamaz.[700]

Allah Teâlâ kuluna, toplumun çekirdeği olan aile yaşantısında da gücünün üzerinde bir külfet yüklememiştir: "*İmkânı geniş olan, nafakayı imkânlarına göre versin; rızkı daralmış bulunan da Allah'ın kendisine verdiği kadarından nafaka ödesin. Allah hiç kimseyi verdiği imkândan fazlasıyla yükümlü kılmaz. Allah, bir güçlükten sonra bir kolaylık yaratacaktır.*" (Talâk, 65/7)

---

695 Kurtubî, *a.g.e.*, III, 272.
696 Bkz. Mâide, 5/6.
697 Bkz. Hac, 22/78.
698 Ayrıca bkz. Nûr, 24/61.
699 M. Abdullâh Draz, *İslâmın İnsana Verdiği Değer*, (çev. Nureddin Demir), Kayıhan Yayınları, İstanbul-1983, s. 79.
700 Fazlurrahmân, *Ana Konularıyla Kur'ân*, s. 115.

Yüce Yaratıcı, kuluna gücünün yetmeyeceği şeyleri yüklememişken ondan; kendi kendisini zorlamamasını ve mükellef olmadığı bir yük altına girmemesini istemiştir.[701] Çünkü ubûdiyette kolaylık, önemli bir prensiptir. Bütün bu prensiplerin özü ise şöyle ifade edilmektedir: "*Allah sizin yükünüzü hafifletmek ister, çünkü insan hilkatçe zayıf yaratılmıştır.*" (Nisâ, 4/28) Râzî bu âyetin, dinin bütün hükümleri hakkında âmm olduğunu ve Allah'ın bu kolaylığı, dinin her konusunda ihsan ettiğini söylemektedir.[702]

Hz. Peygamber'in (sallallahu aleyhi ve sellem) ubûdiyet hayatına baktığımızda da kolaylığın bir prensip olarak kabul edildiğini görmekteyiz. Sahâbe şu hadiste bunu anlatmaktadır: "Rasûlullâh (sallallahu aleyhi ve sellem), iki şey arasında muhayyer kaldığında, bunların en kolayını tercih ederdi."[703] O, bir başka hadisinde de şöyle buyurmaktadır: "Kolaylaştırınız zorlaştırmayınız, müjdeleyiniz nefret ettirmeyiniz!"[704]

Nefse gücünün üzerinde teklif yapılmaması prensibi içinde kabul edebileceğimiz, ubûdiyetteki kolaylığın somut ve pratik uygulması da Kur'ân âyetlerinde gösterilmiştir. Mesela; temel amaçları arasında insan hayatının korunması bulunan dinimiz, haram olan şeyleri zaruri hallerde serbest bırakmıştır: "*O size leşi, kanı, domuz etini ve Allah'tan başkası adına kesilen hayvanın etini haram kıldı. Kim mecbur kalırsa, başkasının hakkına tecavüz etmemek ve zaruret miktarını geçmemek şartıyla bunlardan yemesinde günah yoktur. Allah gafurdur, rahim'dir (günahları çok affeder, merhamet ve ihsanı boldur).*" (Bakara, 2/173)

Zaruri ve özel durumlarda farz ibadetlerin tehir edilmesi, keffâret müessesesi[705] veya mesela sefer ve düşman tehlikesi hallerinde kısaltılmaya gidilmesi;[706] ubûdiyetteki kolaylığı ve dolayısıyla da, güce göre teklif prensibini göstermektedir. Zaten dinimizin özünde kolaylığın esas

---

701 Bkz. Mâide, 5/101.

702 Bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, X, 55.

703 Ebû Dâvûd, *Edeb* 4; Muvatta', *Hüsnü'l-Huluk*, 2.

704 Buhârî, *İlim* 11, *Meğâzî* 60, *Edeb* 80; Müslim, *Cihâd* 4; Ebû Dâvûd, *Edeb* 17; Ahmed b. Hanbel, I, 229, 282, 365, III, 131, 209, IV, 399, 412, 417. İlgili diğer hadisler için bkz. Buhârî, *Mevâkît* 9-10, *Savm* 36; Müslim, *Mesâcîd* 180, *Sıyâm* 92, 102.

705 Bakara, 2/185, 196. Ayrıca bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.*, "k-f-r" md.

706 Bkz. Nisâ, 4/101.

olduğunu, arka arkaya iki defa tekrarlanan şu âyet vurgulamaktadır: "*Elbette zorluğun yanında bir kolaylık vardır. Gerçekten, zorlukla beraber bir kolaylık daha vardır.*" (İnşirâh, 94/5-6)[707]

5. Allah'a Ubûdiyette Ümitsizlik, Gevşeklik ve İhmale Yer Olmaması

İnsanın ubûdiyet hayatında kolaylığı esas alarak, hiç kimsenin gücünün üzerinde teklifte bulunmayan Allah Teâlâ, ubûdiyette diğer bir prensip olarak ümitsizlik, gevşeklik, ihmal, tembellik ve yılgınlığa da yer vermemiştir.

Ubûdiyette, nefsi Allah'a boyun eğdirip O'na tabi kılmak esastır. Aynı zamanda Yaratıcının rızasını elde etmenin yolu da nefsi O'na feda etmektir: "*İnsanlardan öylesi de vardır ki Allah'ın rızasını kazanmak için kendini feda eder. Allah da kullarına pek merhametlidir.*" (Bakara, 2/207) Bu meseleyi mutasavvıflar şöyle değerlendirip formüle etmişlerdir: "Nefse muhalefet ibadetin başıdır. Bazı alimlere İslâm nedir? diye sorulunca şöyle cevaplamışlardır: Nefsi, ona muhalefet kılıcıyla boğazlamaktır."[708] O halde Hakka hemen ve tam teslimiyet gerekir, ubûdiyette şüphe ve tereddüde yer yoktur.

İnsanın; hem hata hem de iyi amel işleme özelliğinin fıtrata yerleştirilmiş bir vakıa olduğu daha önce ifade edilmişti. İşte bu özelliğine göre günah, isyan ve birçok hata yapmış olsa da ubûdiyetin mercii olan Yüce Yaratıcı, kuluna daima ümit vermiş ve bunları affedeceğini söylemiştir. Kur'ân'da Allah'ın affediciliğine dair Rahmâniyeti, tevbeleri kabul edici oluşu ve Gufrân oluşu gibi birçok sıfatlarını anlatan âyetler bunu göstermektedir.[709]

Ubûdiyette Allah'tan ümitsiz olmak, Kur'ân'ın ifadesiyle mü'minlerin değil ancak, kâfirlerin bir özelliği olduğu vurgulanmıştır: "*Ey oğullarım!.. Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Çünkü kâfirler topluluğundan başkası Allah'ın rahmetinden ümit kesmez.*" (Yûsuf, 12/87)

---

707 Ayrıca bkz. Âlâ, 87/8.
708 Kuşeyrî, *Risâle*, s. 188.
709 İlgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.*, "r-h-m", "t-v-b", "ğ-f-r", "k-f-r" md.leri.

"*Sana gerçeği müjdeledik, sakın ümitsizliğe düşenlerden olma! dediler. (İbrâhim:) dedi ki: Rabbinin rahmetinden, sapıklardan başka kim ümit keser?* " (Hicr, 15/55-56)[710]

Ubûdiyeti, gereği gibi ve gücü yettiğince yaşayan mü'minlere daima Allah'ın rahmetinden ümit etmeleri telkin edilmiş, yapılan hatalara tevbe kapısının daima açık olduğu beyan edilmiştir:

"*Allah'ın kitabını okuyanlar, namazı kılanlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan (Allah için) gizli ve açık sarfedenler, asla zarara uğramayacak bir kazanç umabilirler.*" (Fâtır, 35/29)

"*De ki: Ey kendi nefisleri aleyhine haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin! Çünkü Allah bütün günahları bağışlar. Şüphesiz ki O, çok bağışlayan, çok esirgeyendir.*" (Zümer, 39/53)[711]

"İnsan, çok aceleci ve telaşlıdır, davranışlarının ileride varacağı sonuçları görmemezlikten gelir. Bu acelecilik yüzündendir ki, insan gururla dolup taşar ve korkunç derecede ümitsizliğe kapılır. İnsan kadar çabuk şişen ve sönen başka hiçbir varlık yoktur."[712] Bir kul olarak insan, zaman zaman birtakım zorluk ve engellerle karşılaşır. Ubûdiyetin önündeki bu engeller; nefis ve onun yasaklara olan tutkusu, eğilimi gibi insanın kendisinden kaynaklananlar olduğu gibi; şeytan ve dürtüleri, diğer insanlar gibi dış unsurlar da olabilir.[713] Özellikle de Allah'a ubûdiyetini sergilerken bilhassa O'ndan başkasına kulluk yapanların engelleriyle karşılaşır. Bu durumda bile insanın gevşeklik ve yılgınlık göstererek ubûdiyetini aksatmaması ve terketmemesi gerekir. Bu hususta Ku'ân'da öncelikle Resûlullâh'a (sallallahu aleyhi ve sellem) ikazda bulunuluyor ve inananlara şöyle moral veriliyor: "*(Resûlüm) İnkârda yarışanlar sana kaygı vermesin. Çünkü onlar, Allah'a hiçbir zarar veremezler. Allah onlara, ahiretten yana bir nasip vermemek istiyor. Onlar için çok büyük bir azap vardır.*" (Bakara, 3/176)[714]

---

710 Ayrıca bkz. Ankebût, 29/23.

711 Ayrıca bkz. Şûrâ, 42/25.

712 Fazlurrahmân, *Ana Konularıyla Kur'ân,* s. 81.

713 Ubûdiyeti engelleyen unsurlar konusunda daha geniş bilgi için bkz. Mustafa Akçay, *Çağdaş Dünyada İnsan ve Dinî Sorumluluğu (Fetret Ehli Örneği),* Işık Yayınevi, İstanbul-2000, s. 130-282; Zekeriya Pak, *Kur'ân'da Kulluk,* s. 239-248.

714 Ayrıca bkz. aynı sûre, 3/196-197.

"*Gevşeklik göstermeyin, üzüntüye kapılmayın. Eğer inanmışsanız, üstün gelecek olan sizsiniz.*" (Âl-i İmrân, 3/139)[715]

"İbadet, kalp ve vicdanımızın dışarıdaki bir tecellisi olduğu cihetle kalbimizdeki imanı da kuvvetlendirir. Vicdânî bir emir olan iman, Allah'ın emirlerine ve hükümlerine boyun eğmekten ibaret bulunan ibadet ve taatle beslenip büyütülmeyecek olursa, onun tesiri ve eserleri zayıflar, yavaş yavaş kalpten silinip gider. Zira fiillerin, duyguların ve fikirlerin birbirine karşılıklı tesirleri vardır. Şuurlu bir ibadet, imanı ne derece takviye ederse, ibadetteki gevşeklik de imanın gevşemesine ve günün birinde kalpten silinip gitmesine sebep olur."[716] Bunun için ubûdiyet çok dikkat ve ciddiyet gerektirir. Çünkü kul demek, kimin karşısında durduğunun şuurunda olan ve haddini bilen demektir. Onun için ubûdiyette hiçbir gevşeklik, ihmal ve lakaytlığa izin verilmemiştir. Bu şekilde davrananları Kur'ân, bir mü'min için çok ağır olan ifadelerle uyarmıştır. Mesela; insanın ubûdiyetinde Allah ile en önemli bağlardan birisi olan namazı ciddiye almayan ve gerekli ihtimamı göstermeyenlerle ilgili şu ikazda bulunulmuştur: "*Yazıklar olsun o namaz kılanlara ki, onlar namazlarını ciddiye almazlar. Onlar gösteriş yapanlardır.*" (Mâûn, 107/4-6) Hatta namaz konusunda böyle davranmak, münafıkların işi olarak tavsif edilmiştir: "*Münafıklar Allah'ı aldatmaya çalışırlar, Allah da onların hilelerini ve oyunlarını bozar. Onlar namaza kalkarken üşene üşene kalkarlar, mü'minlere gösteriş yaparlar. Yoksa aslında Allah'ı pek az hatırlarlar.*" (Nisâ, 4/142)[717] Bu konuda Allah'ın emrini yerine getirmemek için oyalama taktiği uygulayan İsrâiloğullarının tavrını da örnek olarak gösterebiliriz.[718] İsrâiloğulları burada kendilerine göre, yapılan emirde biraz aklîlik aramış ve hemen teslimiyetten kaçınmışlardır. Halbuki ubûdiyetin temellerinden birisi de tam ve hemen teslimiyettir. Mesela; şekil ve şartlara sahip bir ibadet olan Hac'da şeytan taşlarken, mantık ve muhakemeye başvurmadan mücerred emri ilâhî olduğu için ve kendine düşen kulluk

---

[715] Ayrıca bkz. Nisâ, 4/104, Tövbe, 9/38; Muhammed, 47/35.
[716] Ahmed Hamdi Akseki, *Takriz*, s. 16.
[717] Ayrıca bkz. Tövbe, 9/54.
[718] Bkz. Bakara, 2/67-71.

vazifesi mucibince Allah'ın emrine uymayı niyet ederek taşları atmak,[719] ubûdiyette hemen teslimiyetin göstergesi ve ihmalle gevşekliğe yer olmadığının bir delilidir. Hz. İbrâhim'in (aleyhisselâm), gördüğü bir rüya üzerine oğlunu kurban etmesi emrine[720] uymasını da bu kabilden bir davranış olarak kabul edebiliriz.

Hülasa ubûdiyette gevşeklik ve tembelliğe fırsat verilmemiş ve devamlılık prensibini işlerken de vurguladığımız gibi Kur'ân; kullukta sürekli ve istikrarlı olunması gerektiğine işaret etmiştir: "*Boş kaldın mı hemen (başka) işe koyul ve hep Rabbine yönel, O'na yaklaş!.*" (İnşirâh, 94/7-8)

6. Allah'a Ubûdiyette Allah Rızası ve İhlâs Prensibi

İnsan, tabiatı gereği kendisini hür ve bağımsız görmek ister, dolayısıyla da hiçbir güç ve otorite altında bulunmak istemez. Fakat kendi konumunu ve haddini anlayıp da iman devreye girince, gerçek hürriyetin Yaratıcıya ubûdiyette olduğunu kavrar. Artık bu noktadan sonra daima ve sadece O'nun için yaşar. Böyle bir çaba, bağlılık ve teslimiyet ancak ve ancak Allah'ın rızasını elde etmek için gösterilir. Kur'ân, bunu Allah'a ubûdiyet için temel bir prensip kabul edip bunu birçok âyette vurgulamıştır.[721] Bunun diğer bir adı da "ihlâs"tır. Hatta Kur'ân'ın en çok tekrarladığı ifadelerden birisi de "Muhlisîne lehü'd-Dîn"dir.[722] Bu konuda Izutsu şu semantik tahlili yapmaktadır: "Muhlis sözcüğü; yaklaşık manası "her türlü katışımdan ari kılmak (veya bulundurmak)" olan HLS kökü, değişik biçimleriyle Kur'ân'da şirkin her türlüsünün zıddı kavilinden, hanif teriminin anlattığı safi tek tanrıcı inanış tipini ifade için kullanılır. Bunun altında yatan fikir; insanın, herhangi bir şeyi Allaha eş koşarak dinini yabancı maddelerle kirletmesi ve saflığını bozmasıdır: "*......o halde sen de yalnız Allah'a ibadet et! İyi bilin ki hâlis din yani bütün gönlüyle*

---

719 Mehmet Bayrakdar, *İslâm İbadet Fenomenolojisi*, s. 88.

720 Bkz. Sâffât, 37/100-107.

721 Allah rızasını ifade eden âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd,*el-Mu'cemu'l-Müfehres*, "v-c-h" ve "r-d-y" md.leri.

722 İgili âyetler için bkz. Zümer, 39/11; Mü'min, 40/14, 65; Beyyine, 98/5. Ayrıca bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.*, "h-l-s" md.

candan itaat yalnız Allah'a yapılır..." (Zümer, 39/2-3)[723] Zikredilen âyette "*hâlis din*"*in* anlamı; kulluk, ibadettir. Yani ibadet, yalnızca Allah'a özgüdür. Çünkü Allah'ın dışındaki her şey O'nun mülküdür ve bu mülkiyet altındakilere de ancak sahiplerine boyun eğip ubûdiyette bulunmak düşer. Putlara yapılan ibadet, Allah'a yaklaştırma amacıyla da olsa, geçerli değildir.[724]

Kur'ân'da Allah rızasını ifade eden âyetlerde hep ubûdiyet ve çeşitleri sözkonusu edilmiştir. Hatta Allah rızasını en kapsamlı mahiyette gösteren şu âyet dikkate değerdir: "*İnsanlardan öyleleri de var ki, Allah'ın rızasını almak için kendini ve malını feda eder. Allah da kullarına şefkatlidir.*" (Bakara, 2/207) Muhtaçları doyurmaktan[725] malını infaka,[726] sabır, namaz ve duâdan cihâda[727] varıncaya kadar ubûdiyetle ibadetin her alanında, Allah rızasının çok önemli bir düstur olduğu Kur'ân âyetlerinde özellikle vurgulanmıştır.

Ubûdiyette Allah rızasını gözetmek karşılıksız bırakılmamış ve Allah da kulundan razı olmuştur. Dolayısıyla Allah ile kulu arasında karşılıklı bir rıza ilişkisi kurulmuştur. Fakat şurasına dikkat etmelidir ki; kulun razı ve hoşnut olması onun, Rabb'inin rızasını kazanmasına bağlıdır. Bunun için de, rızayı sözkonusu eden âyetlerde çoğunlukla Allah'ın rızası ilk önde zikredilmiştir: "*... Onlara içinden ırmaklar akan Cennetler var. Orada daimi kalırlar, Allah onlardan razı olmuş, onlar da Allah'tan razı olmuşlardır. İşte büyük başarı ve mutluluk budur!*" (Mâide, 5/119)[728]

Ubûdiyetteki Allah rızası prensibinin niteliğini Hz. Ali (radıyallahu anh) şöyle belirtmiştir: "Ey Allah'ım! Sana, ne Cennetini istediğim için ne de Cehenneminden korktuğum için değil bilakis; ubûdiyete sadece Seni layık gördüğüm için ibadet ettim!"[729]

---

723 Izutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s: 255-256.

724 Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrût-1995, XXIII, 227.

725 Bkz. İnsân, 76/8-9.

726 Bkz. Bakara, 2/265, 275.

727 Ra'd, 13/22; Kehf, 18/28; Rûm, 30/38; Feth, 48/29; Beyyine, 98/7; Mümtehine 60/1.

728 Ayrıca bkz. Tevbe, 9/100; Mücâdele, 58/22.

729 Şa'bân İsmâil, *el-İbâdetü fi'l-İslâm*, s. 16' dan naklen.

7. Yapılan Ubûdiyetin Farkında ve Şuurunda Olunması

Bu prensipten maksat, insanın sergilediği ubûdiyet hayatında söz ve fiil uyumunun ve bütünlüğünün önemidir. Ubûdiyetin tanımını yaparken insanın Allah karşısındaki konumunu idrakinden bahsetmiştik. Yani insan, daima kimin karşısında hangi makamda bulunduğunun şuuru içinde olmalıdır. İşte insan, bu bilinçle ubûdiyetini yaşadığı zaman gerçek kimliğine kavuşmuş ve kulluğu da maksadına ulaşmış olmaktadır. Kur'ân'da insana, peygamber bile olsa bir "kul" olduğu daima hatırlatılmıştır.[730] Bunlardan başka, inananların yapacağı ibadetlerde; takvâ, huşû, ihlâs, tevâzû, ciddiyet ve dikkat gibi taşıması gereken duygularla, göstermesi gereken tavır ve davranışları da ubûdiyetteki, işin farkında ve şuurunda olmak prensibinin mahiyeti olarak kabul edebiliriz. Mesela; kulun Allah'a karşı gösterdiği ve içinde O'na en yakın olduğu namaz ibadetinde huşûya azami dikkat çekilmiştir: "*Muhakkak ki mü'minler, mutluluk ve başarıya erdiler. Onlar namazlarında tam bir saygı ve tevazu içindedieriler. Onlar boş şeylerden uzak dururlar.*" (Mü'minûn, 23/1-3) Çünkü Allah'ın, yalnız adını anmakla ve bir takım hareketlerde bulunmakla kulluk tamamlanmış olmaz. Kulluğun tam bir kulluk olabilmesi ve kulluk edilene yaklaşılıp kavuşulabilmesi için Allah'ın ne olduğunu bilmek gerekir. Zira kulluk, zorunlu olarak insanı, kulluk edilenin bilgisine götürür. Asılda da insanı hayvandan ayıran vasıf, yaptığını sebep ve sonuçlarıyla düşünerek, bilerek yapması, gerek kendisinin gerekse çevresinin, her bakımdan şuuruna sahip olmasıdır.[731] Diğer bir âyette namazın, insanı kötü düşünce ve davranışlardan alıkoyma özelliğinin vurgulanması; yapılan ubûdiyetin farkında ve şuurunda olmak gerektiğinin bir başka delilidir. Namaz esnasındaki ruh hali diğer zamanlardaki bütün davranışlara da damgasını vurması gerekir. Çünkü fiillerin, duyguların ve fikirlerin birbirine karşılıklı tesirleri vardır.[732] "Allah'ı tam manasıyla rûhen, kalben, cismen ve mâlen zikir olan ibadetlerin tümü, O'nu insanın şuurunda müteâl ve nâzır olarak şuurlaştırmaya

---

730 İgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.*, "a-b-d" md.
731 Cavit Sunar, *Namazdan Maksat Nedir?*, *A.Ü.İ.F.D.* Ankara -1965, XIII, 32.
732 Ahmet Hamdi Akseki, *Takriz*, s. 16.

yöneliktir."[733] Bu durum, kimin karşısında hangi konumda olduğunu idrak etmektir. Böyle bir kul, küçüklüğüne ve büyüklüğüne bakmadan hiçbir kötülüğe tevessül etmeyecektir. Çünkü yapılan veya yapılacak olan günahın büyüklüğü ve küçüklüğü değil; kime karşı işlendiği en önemlidir. Ubûdiyetin bütün alanları ve çeşitlerini bunun gibi değerlendirebiliriz.

Bu noktada hadis literatüründe Cibrîl (aleyhisselâm) hadisi diye meşhur olmuş tavsiyesinde Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem), bizlere çok önemli bir düstur vazetmiştir: "... Abdullâh b. Ömer (radıyallahu anh) dedi ki: Babam Ömer İbnu'l-Hattâb (radıyallahu anh) bana şunu anlattı: "Ben Hz. Peygamber'in (sallallahu aleyhi ve sellem) yanında oturuyordum. Derken elbisesi bembeyaz, saçları simsiyah bir adam yanımıza çıkageldi. (.....) Sonra tekrar sordu: "Bana İhsan hakkında bilgi ver?" Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) açıkladı: "İhsan; Allah'ı sanki gözlerinle görüyormuşsun gibi O'na ibadet etmendir. Sen O'nu görmesen de O seni görüyor..."[734] Bu konuda bu hadis-i şerif herhalde daha fazla söze ihtiyaç bırakmıyor. Fakat meseleyi daha iyi anlamak için M. Hamîdullâh'ın, "İhsân" hakkındaki şu değerlendirmesini zikretmeyi önemli görüyoruz: "Hz. Muhammed'in (sallallahu aleyhi ve sellem) açıkladığı dinin İman ve İslâm'dan sonra üçüncü görünüşü, fiil ve hareketlerin güzelleştirilmesi manasına gelen İhsandır. Buna göre, her an ve her yerde Allah'ın huzurunda bulunduğunu hissetmenin şuur ve idrakine varılması gerekir; diğer bir deyişle, bir işverenin (efendinin), işçisinin (kölesinin) bütün fiil ve tavırlarını en ufak ayrıntılarına varıncaya kadar gözettiğini bilircesine, herhangi bir işçinin kendi hareketlerini kontrol altında tutması gibi, Allah (Rab) karşısında da bir insanın (kulun) kendi fiil ve hareketlerini bizzat kendisini düzenlemesi gerekir. İman, tatbikat (eylem) ve (bütün yaptıklarında) şuur ve idrak sahibi olmak; işte Muhammed'in (sallallahu aleyhi ve sellem) öğretiminin her noktasında görülen üçlü temel yapı."[735]

"Tam bir şuur ile yapılan ibadetlerin ahlâkımızın güzelleşmesi bakımından da mühim bir tesiri vardır. İbadetin kime karşı ve nasıl yapılacağı

---

[733] Mehmet Bayrakdar, *İslâm İbadet Fenomenolojisi*, s. 10-11.
[734] Buhârî, *İman* 37. Müslim, *İman* 1; Nesâî, *İman* 6; Ebû Dâvûd, *Sünnet* 17; Tirmizî, *İman* 4.
[735] Muhammed Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi*, II, 740.

düşünülürse bu cihet daha ziyade açıklanır. Ahlâkın yükselmesine, ruhun temizliğine hizmet etmeyen bir ibadet, şuursuzca icra edilmiş birtakım hususi hareketler demek olacağından, öyle olan ibadetlerin bir kıymeti yoktur."[736] Zaten Allah Teâlâ, şuursuzca yaşanan bir ubûdiyeti çok şiddetli şekilde cezalandırmıştır: "*Vay haline şöyle namaz kılanların: ki onlar, namzalarından gafildirler. (kıldıkları namazın değerini bilmez, namaza gereken ihitmamı göstermezler). İbadetlerini gösteriş için yaparlar, zekât ve diğer yardımlarını esirger, vermezler.*" (Mâûn, 107/4-7) Bu âyette zikredilen ve ubûdiyetin en büyük ve gizli düşmanı olan Riyâ;[737] Allah'a yapılan ubûdiyette, bilinçli ve kasıtlı şuursuzluğun, bile bile farkında olmamanın en önemli şeklidir.

Yukarıda incelediğimiz ubûdiyetin Allah rızası ve ihlâs prensibini, ubûdiyetin şuurlu yapılması ve insanın, kendisini Yüce Rabb'i karşısında kul olduğunu idrak etmesi olarak değerlendirebiliriz. Ubûdiyetteki bu kulluk şuuru ve idrakinin önemini kavrama noktasında, insanlara örnek olması için şu âyette anlatılan ve cansız bir varlık olan dağın gösterdiği duyarlılık, gerçekten dikkate değerdir: "*Eğer biz bu Kur'ân'ı bir dağa indirseydik, muhakkak ki onu, Allah korkusundan baş eğerek, parça parça olmuş görürdün. Bu misalleri insanlara düşünsünler diye veriyoruz.*" (Haşr, 59/21)

Kur'ân'daki akletmek, fehmetmek, tedebbür, tezekkür gibi düşünmekle ilgili âyetleri de; ubûdiyette şuurlu olunmasına ve insana, kendisinin Allah karşısında her an kulluk konumunda olduğunu kavratmaya müteveccihtir diye, değerlendirebiliriz.

8. Allah'a Ubûdiyette Korku ve Ümit Prensibi

Kur'ân'ı incelediğimizde emir-nehiy, ecir-azap, dünya-ahiret, Cennet-Cehennem, iman-küfür, tevhîd-şirk, hayır ve şer gibi birçok zıt ikili ifadeler görmekteyiz. Hatta insanın fıtratında imana da küfre de meyletme özeliğinin verildiğinden bahsedilir.[738] İşte durum böyle olunca Allah'a yapılan

---

[736] Ahmed Hamdi Akseki, *Takriz*, s. 16.
[737] İlgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.*, "r-e-y" md.
[738] Bkz. Şems, 91/8.

ubûdiyetin de, insanda yaratılan korku ve ümit gibi iki duygu arasında devam edeceğini görmekteyiz. Ubûdiyetin bu iki çizgi arasında cereyan etmesi; insanı, tamamen ümitlenerek ciddiyetini gevşetip ubûdiyeti zayıflatmaktan ve isyana, günaha düşmekten; tamamen korkup da ümitsizliğe düşmekten ve Allah'ı yanlış anlamaktan korumak içindir. O halde ubûdiyeti, bu iki çizgi arasındaki ilâhî dengede sürdürmek gerekmektedir.

Peygamberlerle ilâhî kitapların Beşîr (müjdeci) ve Nezîr (uyarıcı) olarak gönderilmesini de, ubûdiyetteki bu iki ilâhî denge ve prensibi yerleştirmeye müteveccih olarak kabul edebiliriz. Bunun böyle olduğuna şu âyetler delâlet etmektedir: "*Biz, peygamberleri ancak müjdeleyiciler ve uyarıcılar olarak göndeririz. Kim iman eder ve kendini düzeltirse onlara korku yoktur. Onlar üzüntü de çekmeyecekler.*" (En'âm, 6/48) Peygamberlerin âyetteki "Beşîr" ve "Nezîr" olmalarını Râzî şöyle açıklamaktadır: "Biz onları, tâatlere karşılık olarak sevabı müjdeleyeci; masiyetlere karşılık olarak da ceza ile korkutucu (uyarıcı) olarak gönderdik."[739]

"*Andolsun, biz Nûh'u kavmine elçi gönderdik. Onlara: "Ben (dedi), sizin için apaçık bir uyarıcıyım. Allah'tan başkasına tapmayın! Ben, size (gelecek) elem verici bir günün azabından korkuyorum.*" (Hûd, 11/25-26)[740] Bu âyetteki "inzâr" (uyarma) ise, Allah'tan başkasına ubûdiyetten nehy ve sadece O'na ubûdiyeti emretmek için kullanılmıştır. O zaman âyetin anlamı şöyle olur: "Biz Nûh'u, Allah'tan başkasına kulluk etmemeniz için gönderdik."[741]

Allah'a ubûdiyetin bu prensibi, tasavvufta daha çok işlenmiş ve mutasavvıflar bunu "beyne'l-Hafv ve'r-Recâ" şeklinde formüle ederek şu şekilde açıklamışlardır: "Recâ; istikbalde gerçekleşecek bir arzunun kalpte bulunmasıdır. Temenni ile arasındaki fark, temenninin insanı tembelliğe sürüklemesi, çalışma ve ciddiyete sevketmemesidir. Havf ve recâ; bir kuşun iki kanadı gibidir. İkisi de düzgün olursa kuşun kendisi de, uçuşu da düzgün ve tamam olur. Bunlardan birisi bozuk olursa kuşta da bir

---

739 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XII, 189. Ayrıca bkz. İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak el-Endelüsî, *el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, Katar -1981, V, 203.

740 Ayrıca bkz. Bakara, 2/119; Meryem, 19/97; Kehf, 18/2; Fâtır, 35/24; Fıssilet, 41/4; Ahkâf, 46/12.

741 Bkz. İbn Atıyye, *a.g.e.*, VII, 269.

arıza oluşur, ikisi birlikte kaybolursa o zaman kuş ölümün eşiğine gelmiş demektir."[742]

Yüce Allah kendisini; merhametli, affedici, tevbeleri kabul edici ve mü'min kullarını seven olarak tanıtırken;[743] aynı zamanda kâfir ve zâlim kullarını da azaplandırıcı,[744] inktikam alıcı[745] olarak tanıtmaktadır. Ayırca "Kur'ân'a göre insan, sevgisini de korkusunu da Allah'tan başlatarak gelmelidir. En çok Allah sevilir, en çok Allah'tan korkulur. Hiçbir şey, Allah'ı sever gibi sevilmez. Hiçbir şeyden, Allah'tan korkar gibi korkulmaz. Allah'ın sev dedikleri sevilir, Allah için sevilir. Allah'ın emirlerine karşı gelmekten korkulur, gazabından korkulur, rızasına sığınılır. İşte müminlerin hâlet-i rûhiyesi bu korku ile ümit arasındadır. Kısaca mümin, psikolojik yönden Allah'ı hem sevilen hem korkulan bir varlık olarak tanır."[746]

İnsanın sergilediği ubûdiyet hayatı aynı zamanda bir imtihandır, dünyada verilen nimetler de birer imtihan vesilesidir: "*Mü'minler sadece "iman ettik" demeleri sebebiyle kendi hallerine bırakılıvereceklerini, imtihana tabi tutulmayacaklarını mı zannettiler? Biz elbette kendilerinden önce yaşamış olanları denedik. Allah, elbette şimdiki mü'minleri de imtihan edip iman iddiasında sadık olanlarla, samimiyetsiz olanları elbette bilecektir.*" (Ankebût, 29/2)[747] Ayrıca Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) de insanın tüm hayatının bu korku ve ümit arasında geçmesi gerektiğini şöyle ifade etmiştir: "Kendisinden başka hiçbir ilâh olmayan Zât'a yemin ederim ki; sizden biri, (hayatı boyunca) Cennet ehlinin ameliyle amel eder. Öyle ki, kendisiyle Cennet arasında bir zirâlık mesafe kaldığı zaman ona yazısı galebe çalar ve Cehennem ehlinin ameliyle amel ederek Cehenneme girer. Aynı şekilde sizden biri (hayatı boyunca) Cehennem ehlinin amelini işler. Kendisiyle Cehennem arasında bir

---

742 Kuşeyrî, *Risâle*, s.168-169.

743 Bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemü'l-Müfehres*, "r-h-m", a-f-v", "ğ-f-r", "t-v-b", "h-b-b" md.leri.

744 Bkz. Abdülbâkî, *a.g.e.*, "a-z-b", md.

745 Bkz. Âl-i İmrân, 3/4. Diğer âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.*, "n-k-m" md.

746 Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm Allahı Nasıl Tanıtıyor?*, s: 229. Ayrıca bkz. Habil Şentürk, *Psikoloji Açısından Hz. Peygamber'in İbadet Hayatı*, s. 63.

747 İlgili diğer âyetler için bkz. Bakara, 2/155, 214; Kehf, 18/7; Enbiyâ, 21/35.

ziralık mesafe kalınca yazısı ona galebe çalar ve Cennet ehlinin amelini işleyerek Cennete girer."[748] İşte bu deneme sonunda doğal olarak başarı veya başarısızlık ve bunların da karşılıkları olacaktır. Kur'ân bu karşılıkların Cennet ve Cehennem olduğunu ifade ediyor. "Yalnız bu iki kavram (Cennet-Cehennem), dünya kavramıyla bağlı olmakla kalmaz; bütün sistem öyle bir tarzda konur ki bunlar dünya hayatı üzerinde etki yapar, onu ebedî "mükâfât" ve "mücâzât" yoluyla kontrol eder. Cennet ve Cehennem'in varlığı, ahlâkî yönde kendisini gösterir, insan bu dünyada bir şey yaptığı, herhangi bir şekilde hareket ettiği zaman bu düşünce onun hareketlerini etkiler. Bu düşünce, ahlâkî değerin kaynağıdır. İnsan, İslâm toplumunun bir üyesi olarak yaşadığı sürece daima Cennet'e bağlı emin hareket tarzını seçmek ve Cehennem'e bağlı olan hareketlerden sakınmak zorundadır."[749]

Kur'ân'da sürekli olarak mü'minlere, Allah'tan ümit kesmemeleri öğütlenmekte ve ümit kesmenin kâfirlere ait bir özellik olduğu vurgulanmaktadır: "*De ki: Ey çok günah işleyerek kendi öz canlarına kötülük etmede ileri giden kullarım! Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyiniz. Allah dilerse bütün günahları mağfiret eder. Çünkü O, gafur ve rahimdir (çok affedicidir, merhamet ve ihsanı fazladır).*" (Zümer, 39/53) İbn Atıyye (ö.542/1147) bu âyeti şöyle açıklıyor: "Bu âyet, mü'min-kâfir herkesi içine almaktadır. Yani kâfirin tevbesi, küfrünü ortadan kaldırır; isyankârın tevbesi de, günahını yokeder.",[750] "*(İbrâhim:) dedi ki: Rabbinin rahmetinden, sapıklardan başka kim ümit keser?*" (Hicr, 15/56)[751] Fakat öte taraftan da Allah'ın azabından emin olunmaması konusunda uyarılmaktadır: "*Peki o ülkelerin ahalisi, geceleyin uyurlarken kendilerine satvetimizin (azabımızın) baskın halinde gelivermesinden emin mi oldular? Yoksa onlar güpegündüz eğlenirlerken azabımızın kendilerine gelmesinden emin mi oldular?*" (A'râf, 7/97-98), "*Çünkü Rab'lerinin*

---

[748] Buhârî, *Kader* 1, *Bed'ü'l-Halk* 6, *Enbiyâ* 1, *Tevhîd* 28; Müslim, *Kader* 1; Ebû Dâvûd, *Sünnet* 17; Tirmizî, *Kader* 4.

[749] Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s: 110.

[750] İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-Vecîz*, XII, 551.

[751] Ayrıca bkz. A'râf, 7/56; Secde, 32/15-16; Fâtır, 35/29.

azabından kimse emin olamaz." (Meâric, 70/28)[752] Âyetlerde anlatılan geçmiş kavimlerin helaklerini ve hikayelerini de bu konuda örnek olarak alabiliriz.

Korku ve ümidin insan hayatında ve hele ubûdiyetindeki önemini göstermesi, ayrıca her ikisinin de yokluğu halinde ortaya çıkacak neticeleri sergilemesi açısından Ahmed Hamdi Akseki'nin bu konudaki biraz uzun, fakat önemli gördüğümüz sözlerini burada iktibas etmek istiyoruz: "Hayat, zevk ve elemin uğrağıdır. Beşer ruhu, elemden ne derece gocunursa, zevk ve lezzetten de o nisbette hoşlanır. Elemin sebepleri karşısında insan öfkelenir yahut korkar. Zevk ve lezzetin sebepleri karşısında da ümitlenir veya hırslanır. Ümit silindiği zaman, insanın ruhunu yeis kaplar, beşeri faaliyet söner; korku silindiği zaman da taşkınlık başlar, sonu düşünülmez ve faydalı bir çalışma yapılmaz. Ümidin içinde bir korku, korkunun içinde bir ümit yoksa, vazife duygusu tembelliğe düşer; neticesi ya tuğyan, veyahut yeistir. Açları çalıştıran doymak ümidi, tokları çalıştıran da açlık korkusudur. İşte bu ümit ve korkudur ki, aynı zamanda vazife duygusunu da canlandırıyor ve insanı faaliyete geçiriyor. Demek ki insan hayatı, iç ile dışın bir muamelesidir. (...) Akıllı, her an korku ile ümit arasındadır. İyi düşünülürse geleceğe bakan insan ruhunda, ne ümidin bir sınırı vardır ne de korkunun. Yaratılışta ümidin sebepleri sınırlı olmadığı gibi, korkunun sınırları da öyledir. Beşer ruhu, zaman zaman böyle muayyen ümitler ve korkular karşısında daimi surette müteessir olurken, bir taraftan da bütün varlığı ile hudutsuz ümitlerin ve korkuların tesiri altında bulunur ve burada, ümitlerle korkuların karşı karşıya yer alarak bir noktada buluştuklarını görür ki, hakikatin ta kendisidir. O zaman insanda öyle bir alaka uyanır ki, bu alaka bir taraftan bütün sevgileri, diğer taraftan bütün korkuları içine alan bir korku ve ümit âmiline karşı duyduğu bu ilgi, fıtrattaki mabud ve ibadet fikrinin menşeidir ki, bu bütün his ve vazife bu ilgide toplanır. Her şahsın ahlâkı, fıtrat ve yaratılışı, istikbali, saadeti, mahrumiyeti bu alaka ve ilginin ciddiyetiyle mütenasiptir. Bunun içindir ki insan, bu duygusunu neye bağlarsa mabudu ve tapındığı odur. Bazen bilgisizlik, bazen terbiye

---

[752] Ayrıca bkz. A'râf, 7/99; Nahl, 16/51; Enbiyâ, 21/90; Hac, 22/1; Mülk, 67/16-17.

ve itiyattaki hususiyet dolayısıyla bir kısım vicdanlar, bütün korku ve ümitlerin ilk mebdei olan mutlak kudrete yükselemeyerek muayyen ve mahdut bir ümidin zorlaması veya bir korkunun kahrı altında kalır. Ve ona muayyen bir zaman içinde bütün varlığıyla öyle bağlanır ki o, lezzeti feda veya o eleme katlanmaya kendisince imkan yok gibi tasavvur eder. Artık o, bu ümidi meydana getiren sebebi öyle sevmiş veya o korkuyu doğuran şeyden öyle yılmıştır ki bunlar ona bütün sevgilerin gayesi veya bütün korkuların gayesi gibi görünür. Sanki birisi varlığın kendisini, diğeri yokluğu temsil eder. O zavallı vicdanın böyle mahdut ve kendisi gibi mahluk bir sebebe bütün varlığıyla bağlanabilmesi onun önünde öyle küçülmelere, öyle tapınmalara sevkeder ki, bütün şuur o küçülmeye boğulur ve o lahzada ilerisini görebilecek akıldan eser kalmaz. İnsanlarda hâlık ve mahlûk, hakiki mabud ve kulluk alakasını unutturarak bütün musibetleri hazırlayan şirkin de kaynağı işte budur. Müşriklerin ve putperestlerin canlı, cansız türlü türlü putları ve batıl ilahları hep bu duygu ile çıkmıştır."[753]

Bu konuda Elmalılı da şu tespitleri yapmaktadır: "Kısacası beşerin fıtratında ibadet, ruhu büyüleyen en yüksek sevgi ile en yüksek korkunun biraraya gelmesinden ve tokuşmasından çıkan korku ve ümit şimşeği içinde, sevgi neşesi ile ümid zevkinin galip gelmesini görmek için tam acizlikten mutlak kuvvete yükselme maksadı ile boyun eğilerek yapılan bir iştir. (....) Hakkıyla ibadet, mutlak güçsüzlük ile tam kuvvetli olmanın, tam aşağılık ile tam yüceliğin, korkular içinde titreyen ümit ile istekleri gerçekleştiren Allah'ın karşılaşma cilvesi (görüntüsü)dir."[754]

Hülasa Allah'a ubûdiyet; insana verilen korku ve ümit duygularının, Allah'ın bunlarla ilgili sıfatlarına uygun yönlendirildiği atmosfer içerisinde gerçekleşmelidir. Yani insanın bütün ubûdiyeti, Allah'ın rubûbiyetine uygun olarak tanzim ve tatbik edilmelidir.[755] Mesela; kulun şükrü ve zikri, nimet verenin bu sıfatına; küfürden kaçıp korkması da O'nun azap etme sıfatına göre tatbik edilmelidir.

---

753 Ahmed Hamdi, Akseki, *Takriz*, s. 11-13.

754 Elmalılı, *Hak Dini*, I, 101 vd.

755 Bkz. Suat Yıldırım, *İbadet ve Hayat Nizamı*, Yeni Ümit Dergisi, III, 4.

D- ALLAH'TAN BAŞKASINA UBÛDİYETİN TEMELLERİ

Bu bölümün başında ubûdiyeti "Allah'a ve Allah'tan Başkasına Ubûdiyet" diye iki kısma ayırmış ve bunlardan birincisini, dayandığı temelleri ile birlikte incelemiştik. Burada da ikinci kısım olan Allah'tan Başkasına Ubûdiyetin özünü ve dayandığı temelleri anlamaya çalışacağız.

Her şeyden önce ubûdiyetin özünde insanın; Allah'ın kudretini ve büyüklüğünü anlaması, sonra da kendi haddini farkederek Allah karşısındaki konumunu idrak etmesinin bulunduğunu söylemiştik. İşte bunun tam tersini aldığımızda, Allah'tan başkasına ubûdiyetin mahiyetini anlamaya ilk adımı atmış oluruz kanaatindeyiz. Bu noktada Fazlurrahmân şu tespitte bulunmaktadır: "Kur'ân'a göre Allah ile kul arasındaki en temel ayrılık, Allah'ın mutlak ve her şeyi bilen (Âlim), her şeye gücü yeten (Kâdir) ve hayat sahibi (Hayy) olması; kulların ise sonlu olmasıdır.[756]" İşte Allah'tan başkasına yapılan ubûdiyetin temelinde insanın, Allah ile kul arasındaki bu temel ayrılığı idrak edememesi, bu gerçeği kabullenememesi ve neticede de Allah'ın sıfatlarına sahip olma iddiasına kalkışması bulunmaktadır. Nitekim; yaratılmışın sıfatlarını Yaratan için ispat etmek bizi küfre götürdüğü gibi, Yaratıcının sıfatlarını yaratılmış için ispatlamak da şirke götürür. Yaratıcının sıfatlarını ancak ve yalnız kendi için asıl olarak ispatlamak ve bunların eşya adı altına giren her şeye nispetinin ise ancak emanet olduğunu bilmek de bizi gerçek tevhîde götürür."[757]

1. Hevâya Uyup Onu İlah Edinmek

Kelime olarak "Hevâ"; arz ile sema arasında bulunan boşluk ve hava demektir. Dilcilere göre bu kelime; "insanın, bir şeyi sevip istemesi ve bunun da kalbine galip gelmesi" anlamına gelir. Nefse muzaf olunca, "nefsin boş kötü arzuları" demek olur.[758] er-Râğıb ise bu kelimeyi şöyle

---

[756] Fazlurrahmân, *Ana Konularıyla Kur'ân*, s. 168

[757] Cavit Sunar, *Tasavvuf ve Kur'ân, A.Ü.İ F.D.*, XIV, s. 65

[758] Bkz. İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyis*, VI, 15-15; Cevherî, *Sıhâh* VI, 2537; İbn Manzûr, *Lisânü-'l-Arab*, XV, 370, 372; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1735.

izah etmektedir: “Hevâ; nefsin, şehvete yönelmesi ve meyletmesidir. Yahut bu kelime, şehvete meyletmiş nefis için de söylenir. Çünkü nefis, sahibini dünyada her türlü belaya, ahirette de ateşe düşürür. Kur’ân’da hevâya uymak çok şiddetli şekilde zemmedilmiştir (Câsiye, 45/23). Bu âyette bu kelime çoğul olarak zikredilmiştir. Sebebi ise; kâfirlerin herbirinin, başkasında olmayan kendine ait bir hevâsı vardır ve herbir hevânın da sonunun olmadığına dikkat çekmektir.”[759]

“Hevâ” hakkında Izutsu da şu görüşleri serdediyor: “Hevâ kelimesinin manasının kabaca, insan ruhunun şehvetlerden ve hayvânî iştihadan doğan doğal eğilim olduğu söylenebilir. Kur’ân metninde kelimenin hiç değişmeyen anlamı, “insanı doğru yoldan saptırması kaçınılmaz olan şer bir temayüldür.”[760]

Ebu’l-Bekâ (ö.1094/1683), “hevâ” hakkında şunları söylüyor: “Hevâ, şeriatın onaylamadığı fakat nefsin, hoşlanıp zevk aldığı şehvetlere meyletmesidir. Yani, nefsin arzusudur.”[761] Kelimenin çoğulu ise “Ehvâ”’dır.[762]

O halde temel anlamı; “istek ve arzu duymak” olan hevâ, insanı felakete daha doğrusu inkâra götüren bir özelliğe sahiptir. Zira insan, hevâsını kontrol edememiş ve onu, kendisi için seçtiği çok yüce hedefe yönlendirmemiş ise neticede; kendisine göre değerler üretip birtakım ölçüler koyacaktır ve işte o zaman bu insan, Allah’tan başkasına ubûdiyete ilk adımı atmış olacaktır. Çünkü benimsediği değerler; hem itibari şeylerdir, hem de hedefsizdir. “Hiçbir hedefi olmayan insanın bir şey istemesi; puta tapan eski Arapların bir şeyi istemesi, sonra onu kendisine lider olarak kabul etmesi ve en sonunda da bir hedef olarak benimseyip ilâh edinmesi gibidir. Arapların kendilerine putlar yapıp, sonra da elleriyle yaptıkları bu putlara tapmaya başlaması gibi. Hedefin, senin ona ulaşman için en yüce, en ulu olması gerekirken; senin ortaya koyduğun şeyin itibarı, senin elinde ve senden konum olarak daha aşağıda olur o

---

759 Râğıb, *Müfredât*, s. 802. Ayrıca bkz. Cürcânî, *Ta’rifât*, s. 257.

760 Izutsu, *Kur’ân’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s: 190-191. Ayrıca bkz. Mustansır Mîr, *Kur’ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, s. 84; Ali Ünal, *Kur’ân’da Temel Kavramlar*, s. 286-287.

761 Ebu’l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 962.

762 Zebîdî, *Tâcü’l-Arûs*, XX, 346.

zaman."[763] Bir putperestin kendi elleriyle put yapması ve ona tapması; elindeki nesneye kendi zihin ve hevâsını şekil olarak giydirmesi ve dolayısıyla kendi hevâsına tapmasıdır. Böyle birisi, hakkı düşünmeyip keyfi ne isterse onu ilah edinmiş ve kendi zevkinin sevdasına düşmüş bir kimsedir.[764] İşte Kur'ân bunu çok şiddetli bir tarzda ifade etmiştir: "*Baksana kendi hevâ ve hevesini ilah edinen, ilmi olduğu halde Allah'ın kendisini şaşırtıp, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözlerine de perde çektiği kimsenin haline!...*" (Câsiye, 45/23)[765] Seyyid Kutub (ö.1966) da bu âyeti, konuya insan psikolojisi açısından yaklaşarak şöyle açıklamaya çalışıyor: "Âyetteki '**hevâsını ilah edinme**' ifadesi; dışa vuran bir psikolojik hâleti, derinliğine gözler önünde canlandırmaktadır. Böyle bir ruh; sabit ölçüleri yitirir, mazbut değerlerden mahrum olursa; arzu ve isteklerine boyun eğer, şehvetlerinin mahkumu olur, kendisine tapılırsa artık o ruh, hiçbir ölçüyü kabul etmez, hiçbir ciddiliği benimsemez ve hiçbir mantık kaidesini dinlemez. Azgın nefisleri tanrılaştırmaktan ve onlara tapmaktan başka bir şey yapmaz. (.....) Kur'ân burada, sabit bir temeli bırakarak değişik arzulara uyan, kendi hevesine tapınarak düşünce ve hükümlerini; hareket ve duygularının kaynağı durumuna getiren, önünde yerlere kapandığı bir put mevkiine çıkararak onun kölesi olan insan ruhunu, hayret veren bir canlılıkla tasvir ediyor."[766] Zaten bu tiplerin, Furkân 25/44'de hayvanlardan daha sapık ve şaşkın oldukları vurgulanıyor. "Halbuki hayvanlar; sahiplerine boyun eğerler, kendilerine iyilik ve kötülük yapanları da tanırlar. Fakat hevâsını ilah edinenler ise; Rablarına boyun eğmez, kendilerine yapılan iyilikleri de bilmezler ve ne azaptan çekinirler, ne de hakka doğru yönelirler."[767] Bundan başka, müşrik Arapların taşlardan yaptıkları putlara taptıkları hekesçe malumdur.[768] Halbuki bu putperestlerin elindeki nesne hem değer bakımından kendisinden aşağıda, hem de o madde kendisi için yaratılmıştır.

---

763 Mutahharî, *Fıtrat Üzerine*, s: 85.
764 Elmalılı, *Hak Dini*, VI, 4321. Daha fazla bilgi için bkz. *a.g.e.*, V, 3590.
765 Ayrıca bkz. Furkân, 25/43.
766 Seyyid Kutub, *Fî Zılâl*, VI, 165, VII, 390.
767 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, VI, 459-460. Ayrıca bkz. *a.g.e.*, VII, 48.
768 Bkz. Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, XVI, 111.

İnsanın her asırda özellikle sosyal alanda diğer insanları yönlendirmeye, hem bedenini hem de ruhunu sömürmeye ve yönetmeye kalkışmış, bu maksatla ortaya, belki insan sayısı kadar ideolojiler çıkmıştır. Bunların hepsi de insanın, diğer insanları kendisine kul köle yapma ve tanrılaştırdığı hevâsını (egosunu) tatmin etme çabasıdır. Firavun ve Nemrut gibileri bunun en açık örnekleridir: "*Firavun da dedi ki:* "*Ey benim danışmanlarım ve devlet adamlarım! Ben, sizin benden başka bir ilâhınız olduğunu bilmiyorum...*" (Kasas, 28/38) Burada Firavun, yalnız ulûhiyetin Allah'a ait olduğunu tanımamakla kalmıyor, aynı zamanda; "yaratmaya ve yaratıcılık kavramlarına da haksızlık ediyor, hukuk koyma yetkisi kendine aitmiş ve kendi dilediği gibi yaparmış, ne isterse o olurmuş, hükmünü ve idaresini bozacak üst bir makam ve kuvvet yokmuş gibi gösteriyor. Bu sebepten insanlar, onun idaresine boyun eğmekten başka bir şey tanımasın, hep onu sevsin, hep ondan korksun, hep ona kul olsun ve ona tapsın istiyor; hem mabutluk iddia ediyor, hem de 'sizin için benden başka bir ilah bilmiyorum' diyor."[769] Bu türlü hadiseler sadece geçmişte değil "bütün devirlerde, bilhassa ulûhiyete karşı, beşerî varlığın iktidarını gösterme iddiasında olan ve rönesans sonrası Batıya büyük ölçüde hakim olan ve oradan da dünyanın hemen her tarafına yayılan materyalizm ve hümanizm, Kur'ân'ın takbih ettiği (kötülediği) hevâyı tanrılaştırmanın çok sayıda tezahürünü sergilemektedir."[770]

Kur'ân'daki geçtiği yerlerde hevânın zıddı, "ilim" ve "ilâhî vahiy"-dir. Yani hevânın yanında ilim bulunmaz. "*(Sana şu talîmatı verdik): Aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet ve onların (hevâ ve) arzularına uyma. Allah'ın sana indirdiği hükümlerin bir kısmından seni saptırmamalarına dikkat et...*" (Mâide, 5/49)[771] İlme tabi olamayan hevâ, önce kendi sahibini saptırır ve şaşkına çevirir. Böyleleri de başkalarını saptırırlar. Kur'ân'da, insanların hevâlarının peşinden gitmelerine "*ittibâü'l-hevâ*" denir. Yukarıda da geçtiği üzere insanlar, hevâya da bir put olarak tapmaktadırlar. Çünkü burada şu daima hatırlanmalıdır: Çeşidi ne olursa olsun,

769 Elmalılı, *Hak Dini*, V, 3734.

770 Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor?*, s: 320-321. İnsanı ilahlaştırmanın felsefi temeli hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Şeriâtî, *İnsan*, s. 83.

771 Ayrıca bkz. Bakara, 2/87, 120, 145; Ra'd, 13/37; Muhammed, 47/14.

"putlara yapılan her ibadet, Allah'ın hakkına yapılan bir tecavüzdür."[772] Bu ise kesinlikle yasaklanmıştır: "*De ki: Allah'ın dışında taptığınız şeylere tapmak bana yasak edildi. De ki: Ben sizin arzularınıza uymam, aksi halde sapıtırım da hidâyete erenlerden olmam..*" (En'âm, 6/56)[773] Bu noktada bir bakıma ilmin zıtlarından olan 'zan' ise, hevâ ile yanyanadırlar.[774] Zaten, hem 'zan' hem de 'hevâ', nefsin ürünlerindendir ve her iki durumda da nefis, çoğunlukla kendi işine geleni tercih eder. "Çünkü nefis, her zaman en efdal olanı terkeder."[775]

Hevâya uymanın ne derece kötü ve büyük bir şey olduğunu şu âyet çok net şekilde vurgulamaktadır: "*Eğer hak, onların kötü arzu ve isteklerine uysaydı, mutlaka gökler ve yer ile bunlarda bulunanlar bozulur giderdi...*" (Mü'minûn, 23/71) Bu hususta Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) şöyle buyurmuştur: "Gök kubbesi altında Allah'tan başka tapılan şeyler içinde hevâdan daha müthişi yoktur."[776]

2. İstiğnâ

Bu kelime "ğ-n-y" kökünden gelmekte olup lügatta; "yetmek, yeterlilik" anlamına gelir. "el-Ğınâ" ise fakirliğin zıddı olan "zenginlik" manasına gelmektedir.[777] er-Râğıb ise bu kavram hakkında şunları söylemektedir: "el-Ğınâ kelimesinin ifade ettiği yeterlilik ve zenginlik anlamının birkaç çeşidi vardır:

1) İhtiyaç sahibi olmamak ki, bu sadece Allah Teâlâ'ya mahsustur, şu âyetteki gibi: "*Göklerde ne var, yerde ne varsa hep O'nundur ve muhakkak ki Allah ganîdir, hamiddir (hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, bütün övgülere layıktır)*" (Hac, 22/64).

2) İhtiyaç azlığı. Şu âyet, bu anlamdadır: "*Seni muhtaç bulup ihtiyacını gidermedi mi?*" (Duhâ, 93/8)

---

772 İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, VII, 262.
773 İgili başka âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *Mu'cemü''l-Müfehres*, "h-v-y" md.
774 Bkz. Necm, 53/23.
775 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-Vecîz*, XIV, 105.
776 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, VIII, 103.
777 İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyis*, IV, 397; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1700.

3) İnsanların, çeşitlerine göre kazanç (sermaye) çokluğudur. Bu manaya da şu âyet delalet eder: "*... ihtiyacı olmayan veli, yetimin malına tenezzül etmesin...*" (Nisâ, 4/6)[778]

Bu kelimeden türeyen "İstiğnâ" ise; "kendisini hiçbir şeye ve kimseye muhtaç görmemek, tek başına yeterli olmak"demektir. Kelime bu formuyla sadece şu âyette Allah için kullanılmıştır: "*... Allah da müstağni olduğunu (hiçbir şeye muhtaç olmadığını) açıkladı. Allah zengindir, hamde lâyıktır.*" (Teğâbün, 64/6)

"Kişinin kendisini söz, fiil ve bilgi bakımından yeterli sayması" anlamına gelen 'istiğnâ'; çoğunlukla tekebbür ve kuvvetiyle büyüklenmeyi ifade için kullanılır.[779]

İstiğnâ'nın, Allah'tan başkasına ubûdiyetin temel unsurlarından olması anlamında ise Kur'ân'da üç âyette geçtiğini görmekteyiz: "*Ama irşada ihtiyaç duymayana gelince;*" (Abese, 80/5) Bu âyette istiğnâ; "Allah'a ve O'na iman etmeye ihtiyaç duymayan" anlamına gelmektedir.[780] Mekke müşriklerinin, özellikle de varlıklı aristokrat şahsiyetlerin bu tavrını Nihilizm olarak değerlendiren Izutsu, şu tespitlerde bulunmaktadır: "Kısacası onlar, zeki, kabiliyetli tüccarlar, dünya arzusu ile dolu işadamları idiler. Gelecek hayata, ahirete ait hiçbir şey öğrenmek istemiyorlardı, çünkü onlara göre böyle bir şey olamazdı. Mekkelilerin, Kur'ân'ın tekrar dirilme fikrine karşı olan bu olumsuz davranışları, ancak bu işadamı olmak zihniyetiyle izah edilebilir. Bu, onlarda zengin tüccarların kendine güvenme halini, Kur'ân'ın deyişiyle istiğnâ (kendi başına buyrukluk) halini doğurmuştu.[781]"

"*Cimri davranan, bir de kendini güçlü sanıp Allah'tan müstağni gören*" (Leyl, 92/8) âyetinde ise istiğnâ'ya; sanki Allah'a ihtiyaç duymayıp O'ndan korkmamak ve dünya lezzeleri ile şevhetlerini yeterli sayarak kendisini ahiret nimetlerine muhtaç görmemek anlamı da verilmiştir.[782] Çünkü, küfürde ve hakka davetten yüzçevirme hususunda ısrar eden kişi;

---

778 Râğıb, *Müfredât*, s. 615-616.

779 İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXX, 107, 444-445.

780 Bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXXII, 52; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, IX, 108; Elmalılı, *Hak Dini*, VIII, 5575.

781 Izutsu, *Kur'ân' da Allah ve İnsan*, s:112-113.

782 Bkz. Ebussuûd, *a.g.e.*, IX, 167.

putların ve kavminin desteğini, dostluğunu yeterli görerek kendisini; Allah'a ihtiyacı olmayan biri olarak görür.[783] "Cahiliyye adamı, dünyada çok rahat yaşamayı düşünür ama bu hayatın menşei ile ilgilenmez, buna aldırmaz. Halbuki Kur'ân Müslümanları, yaratılmış olduklarını, yaratılışlarının nereden geldiğini düşünmeye davet eder. Eğer bir Müslüman mahluk olduğunu unutursa gerçek manada bir Müslüman olamaz, büyük günaha düşmüş olur. Mahlukluğunu unutma haline Kur'ân, "tuğyân" ve "istiğnâ" adını veriyor. Birincisi, küstahlık yaparak haddi aşmak, ikincisi de kendini tamamen serbest görmek (Allah'a muhtaç görmemek) demektir. Bu suretle yaratıklığının farkında olmak Allah ile insan arasındaki Rab-kul meselesiyle doğrudan ilgilidir."[784]

Şu iki âyette ise istiğnânın, insanı azgınlığa sürüklediğini görüyoruz: "*Hayır! Rabbinin bunca nimetlerine rağmen kâfir insan, kendisini ihtiyaçsız zannetti diye azar.*" (Alak, 96/6-7) Yine Izutsu bu âyette geçen "istiğnâ" ve "tuğyân" kelimelerini semantik olarak değerlendirirken, her ikisi arasındaki ilgiye vurgu yapmış ve şunları söylemiştir: "**İstiğnâ** fiili anlam olarak **tağâ**'yla yakından ilintilidir ve ayrıca, insanda kendine aşırı güven ifadesi için de kullanılır. Ama tabii bu ikisi arasında anlamsal yapı itibariyle hayli büyük bir fark mevcut. **Tağâ**'da temel fikir, suyun kendini aşması fikridir. Her Kur'ân okuyucusu; Kur'ân'ın sürekli olarak, Allah'ın tek başına olabilecek kadar zengin anlamında ğanî, yani mutlak manada bağımsız ve kendine yeterli olduğu fikrini vurguladığını bilse gerektir. Şimdi konu insan olunca, böylesi bir kendine yeterliliğin varsayılması, yaratıklık duygusunun noksanlığını açığa vurmaktadır; bu kendini bilmezlik ve kibirlilikten başka bir şey değildir. Çünkü Allah'ın yaratıcı olduğunun inkarını içermektedir. İstiğnâ bu tür haddini bilmezliğin adıdır. Kelime olarak manası **insanın kendini zengin addetmesi** ve netice olarak **kendi gücüne hadsiz güven duymasıdır**."[785]

Netice olarak; kendi haddini bilmezliğin en iyi göstergesi olan istiğnâ, aynı zamanda daha önce de ifade ettiğimiz gibi, insanın kendisi

---

783 Bkz. İbn Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 382.
784 Izutsu, *a.g.e.*, s.155.
785 Izutsu, *a.g.e.*, s.202.

ile Yaratıcısının konumunu kasten ya da cehâleten idrak edememektir. Halbuki Allah ile mahluku arasındaki fark, kıyas bile kabul etmez derecede açıktır. Zira "Allah ile yarattığı şey arasındaki en temel ayrılık, Allah'ın sonsuz ve mutlak olması, diğer bütün şeylerin sonlu olmasıdır. Her şeyin bilkuvve olan birtakım imkanları vardır. Fakat miktarı ne kadar büyük olursa olsun hiçbir imkan çokluğu, sonlu olanın sonluluğunu aşıp sonsuzluğa geçmesine izin veremez. Allah'tan başka her şeyin "ölçüldüğünü" (kader veya takdir) bu yüzden de Allah'a bağlı olduğunu söylerken; ayrıca, eğer bir yaratık kendi kendine yeterli olduğunu ve bağımsız olduğunu (**istiğnâ, istikbar**) ileri sürerse sonsuzluğunu ilan etmiş olup açıkça ulûhiyete ortaklık (şirk) koşmuş olacağını ifade ederken Kur'ân, bunu dile getirmektedir."[786]

3. İstikbâr

Kendisini Allah'tan bağımsız, O'na muhtaç olarak kabul etmeyen bir zihin yapısı, artık kendini her şeye yeter görmeye ve herkese karşı üstünlüğünü ilan etmeye kalkışacaktır. Bunun da dildeki ifadesi büyüklenmek, kendisini büyük görüp başkaları üzerinde otorite ve nüfuz kurmaya başlamaktır. Halbuki gerek realitede gerekse insanlığa gelmiş ilâhi vahiylerde apaçıktır ki, yegâne büyüklük ve en büyük olmak sadece âlemlerin Rabbine mahsustur.

Bu başlıkta incelediğimiz kelime "k-b-r" kökünden gelmekte olup "büyüdü, büyük oldu" anlamlarına gelir. Kelimenin zıddı ise; "küçüldü, küçük oldu" anlamındaki "**Sağura**"dır. "Kibir" de aynı kökten olup "istekbera" kelimesiyle aşağı yukarı aynı anlamdadır. İstikbâr ise, "büyüklenmek, yücelik taslamak, bir şeyi küçümseyerek kendisine bir azamet vermek" anlamlarına gelmektedir.[787]

Zebîdî (ö.1183/1769) ise bu kelimeyi şöyle izah ediyor: "K-b-r kökünden gelen 'tekebbür ve istikbâr'; "büyüklenmek" manasına gelir. "*Dünyada*

---

786 Fazlurrahmân, *Ana Konularıyla Kur'ân*, s.146.

787 Bkz. İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyis*, V, 153-154; Cevherî, *Sıhâh* II, 801-802; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab,* V, 128-126, 129-130; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 601. Ayrıca bkz. Rağıb, *Müfredât,* s.696-698.

haksız yere büyüklük taslayanları, âyetlerimi gereği gibi anlamaktan uzaklaştırırım..." (A'râf, 7/146) âyetindeki 'tekebbür' hakkında Zeccâc (ö.311/923) şunları söylemiş: Onların tekebbür göstermelerinin anlamı; kendilerini halkın en üstün kişileri olarak görmeleri ve başkalarına ait olan hakların, kendilerine ait olduğunu kabul etmeleridir. Halbuki 'büyüklük' sıfatı, sadece Allah'a aittir. Çünkü O, hiçkimsenin eşi ve benzeri olmadığı bir üsütünlük ve kudret sahibidir."[788]

Kâfirlerin istikbârı ise, kendilerine teklif edilen iman davetini tekebbürden dolayı kabul etmeyip bundan yüzçevirmeleridir. Buna dair âyetler çoktur: "*Demek size her ne zaman bir peygamber gelip de nefislerinizin hoşlanmadığı bişey getirse kafa tutacak, onların kimine yalancı deyip kimini öldüreceksiniz ha!*" (Bakara, 2/87)[789] Bu âyette 'istikbâr': "Rasüllere ittibâdan büyüklenmek; kendilerini, inanç ve fikirlerini, rasüllere itaatten çok daha yüksek görüp beğenmektir."[790] Dolayısıyla bu kelime; "elindeki imkanlarla başkalarına karşı şişinmeyi, gösteriş yapmayı; bunların verdiği sâikle Allah'a itâat ve ubûdiyeti ikrara tenezzül bile etmemeyi" ifade etmektedir.[791]

Bu kelimeyi, Kur'ân içinde geçen en önemli olumsuz niteleyicilerden gören Izutsu; bunun; "kibirlenip kabarmak, hoyratça ve küstahça davranmak" anlamına geldiğini ve kâfiri en iyi tanıtan sıfat olduğu görüşündedir. Ayrıca bunu, küfür kavramındaki "tepeden bakma" ögesi olarak kabul etmekte ve Kur'ân'ın bu ögeyi çokça vurguladığını ifade ederek böylece; dini manada kâfiri, insanları küçük gören ve kendisi ile övünen bir kişi olarak tanımlamaktadır.[792]

İstikbâr ve tekebbürün sebeplerinin; zenginlik,[793] üstünlük iddiası,[794] hevâ ve heves yani keyfiliğin yanısıra en önemlisi olarak da, "kişinin kendisini haddinden fazla önemli görmesi" olduğunu söyleyebiliriz.

---

788 Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, VII, 431.
789 Ayrıca bkz. Sa'd, 38/75. Başka âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.*, "k-b-r" md.
790 İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr*, I, 598.
791 Bkz. el-Askerî, *el-Furûk*, s. 273; Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 28.
792 Bkz. Izutsu, *a.g.e.*, s. 67, 193.
793 Bkz. Alak, 96/6-7.
794 Bkz. A'râf, 7/12; Sa'd, 38/75-76.

Böylece istikbârın da, Allah'tan başkasına ubûdiyetin dayandığı önemli temellerden olduğunu görmüş olmaktayız. Çünkü burada da insan, kendi konumu ile Rabbinin kadrini idrak edememiş ve sadece O'nun hakkı olan "büyüklük" sıfatını kendisine mal etmeye kalkışmıştır. Yani hak gasbına kalkışmış olmaktadır.

4. Zanna İttiba

Allah'tan başkasına yapılan ubûdiyetin temellerinden bir diğeri de, içerisinde şüphe ve bilgisizlik bulunan Zan'dır. Bu kelimenin lügatta; hem "şüphe" hem de "yakîn" olmak üzere iki anlamı vardır. Fakat bu yakîn, tam ve net bir yakîn değil, ancak düşünce ve fikirden ortaya çıkan bir yakîndir.[795]

"Bağlayıcı olmayan kanaatin iki tarafı arasındaki tercih edilen tereddüt"[796] anlamı verilen zannı er-Râğıb da şöyle tanımlamaktadır: "Zan, bir işaret ve emareden ortaya çıkan şeyin de ismidir. Bu emare ne zaman kuvvetlenirse zan, ilme dönüşür; çok zayıfladığı zaman ise vehim sınırını bile aşar."[797]

Lügavî anlamlarını gördüğümüz zan, inanç noktasında Allah'ın dışındakilere ubûdiyette bulunanların dayanaklarından birisidir. Yani onların mesnetleri hiçbir zaman hak değil; zan, şüphe ve bildiklerini iddia ettikleri yarım yamalak bilgileridir. Halbuki zan, hiçbir zaman gerçeğe dayanmaz ve hakkı ifade etmez: "*Onların çoğu sadece zanna uyarlar. Halbuki zan, asla gerçeğin yerini tutmaz. Allah onların bütün yaptıklarını hakkıyla bilir.*" (Yûnus,10/36)[798] Âyette de görüldüğü gibi, Kur'ân anlayışında zann'ın ilme temelden zıt olduğu, müşriklerin kulluk ettiği sahte ilahların da zannın ürünlerinden başkaca bir şey olmadıkları çok açık olarak ortaya çıkmaktadır. "Çünkü müşriklerin çoğu, Allah'ı kabul noktasında sağlam delile değil, sadece geçmiş atalarından aldıkları birtakım duyumlara dayanmaktadırlar."[799]

---

[795] Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIII, 272, 274.
[796] Bkz. Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1566.
[797] Râğıb, *Müfredât*, s.539. Ayrıca bkz. Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 144.
[798] Ayrıca bkz. aynı sure, 10/66; Necm, 53/27-28.
[799] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XVII, 75.

Kur'ân'ın tebliğcisi olan Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem), elinde en sağlam bilgi varken başkalarının zannına tabi olmama konusunda uyarılmıştır: "*Yeryüzünde bulunanların çoğuna uyacak olursan, seni Allah'ın yolundan saptırırlar. Onlar zandan başka bir şeye tâbi olmaz, yalandan başka söz de söylemezler.*" (En'âm, 6/116) Aynen kendilerinin üretip taptıkları ilahlarını zanna dayandırdıkları gibi, Allah hakkında da zanna uyanların düştüğü durumu şu âyet güzel bir şekilde anlatmakdır: "*İşte Rabbiniz hakkında beslediğiniz bu zandır ki sizi mahvetti de o yüzden hüsrana uğrayanlardan oldunuz.*" (Fussilet, 41/23)

5. Nefse Ubûdiyet

Aslında Allah'tan başkasına ubûdiyetin her safha ve boyutunda etkin rol oynadığını gördüğümüz nefis, Allah'a karşı sergilenen her tavrın temel dayanağıdır. Kendisiyle devamlı mücadele etmek esası üzerine bina edilen Tasavvufun sâlikleri, nefsi şöyle niteleyip değerlendirmişlerdir: "Nefis, mebde-i şirktir. Vücut ülkesinde keferenin kralı gibidir. Âzâ ve kuvvetler ordusunu kendisine bend etmiştir." [800]

Bu kelime sözlükte; "ruh, can ve kişinin öz varlığı" anlamlarına gelmektedir.[801] Kur'ân; **emmâre, levvâme** ve **mutmeinne** olmak üzere nefsin üç çeşidinden bahsetmektedir.[802] Bunlar, alimler tarafından şu şekilde tarif edilmiştir: "**Nefs-i Emmâre;** bedenî tabiate yönelir ve aşağılık tatlarla şehvetleri emreder, kalbi aşağılık yönlere çeker. Neticede bu çeşit nefis, şerlerin odağı ve kötü ahlâkın kaynağıdır. **Nefs-i Levvâme:** Nefsin bu çeşidi ise kalbin nuru ile aydınlanan nefistir ki, kendisiyle gaflet uykusundan uyanılan bir güçtür. **Nefs-i Mutmeinne;** bu da kalbin nuru ile öyle aydınlanmış nefistir ki, kötü haslet ve sıfatlardan tamamen sıyrılıp güzel ahlâkla mücehhez olmuştur."[803]

İnsanın iç benliğini ve şahsiyetini oluşturan nefsin, konumuzu ilgilen-

---

[800] İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbu'n-Netice*, II, 2.

[801] Bkz. İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyis*, V, 460; Cevherî, *Sıhâh* III, 984; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, 333-335; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 745.

[802] Bkz sırasıyla, Yûsuf, 12/53; Kıyâmet, 75/2; Fecr, 89/27.

[803] Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 242-243.

diren yönü birinci çeşit nefis yani "nefs-i emmâre"dir. Beşerin kendi özü olan "insânî şuur, bize kendini beğenmişlik ve gururlu bir akılcılık telkin etmekte ego-centric (ben-merkezli, bencil) ve etno-centric (kavim-merkezli) hatta tabir caizse insan-merkezli (tabiatı küçümseyen ve tahrip eden) bir dünya görüşüne sevketmektedir."[804] Neticede de insan, Rabbini ve yaratıcısını arayıp O'na râm olacağı yerde öyle bir noktaya gelir ki; sahip olduğu her şey kendinden olmadığı ve kendine ait bulunmadığı halde nefis ve şeytanın etkisiyle kendini her şey olarak görebilir.[805] Hatta Firavun'un yaptığı gibi rablığını bile ilan eder. Ya da Kur'ân'ın ifadesiyle Hak dışında bütün bâtıllara saparak onlara kul olur:

"*Bu böyle... Çünkü Allah hakkın, gerçeğin ta kendisidir. Müşriklerin O'ndan başka yalvardıkları tanrılar ise bâtılın ta kendisidir ve tam anlamıyla yüce ve büyük olan da ancak Allah'tır.*" (Hac, 22/62; Lokmân, 31/30) Bu âyette geçen bâtılı değerlendirirken Izutsu bunun; nefsin yani "insan kaprisinin" aptalca bir icadı ve bazı isimlerden başka bir şey olmadıklarına, mesnetsiz bir masal olduklarına vurgu yapmaktadır.[806] Zaten Kur'ân da putların, insan nefsinin ürünü olduğunu ifade etmektedir: "*Bunlar (putlar), sizin ve atalarınızın taktığı isimlerden başka bir şey değildir. Allah onlar hakkında hiçbir delil indirmemiştir. Onlar ancak zanna ve nefislerinin arzusuna uyuyorlar. Halbuki kendilerine Rableri tarafından yol gösterici gelmiştir.*" (Necm, 53/23)

İnsanda bulunan şuur, aslında Yaratıcının varlık ve sıfatlarının tecellilerini idrak etmeye yardımcı olmaktadır. Ancak bunun tersi istikametinde yönlendirilen nefis, bir müddet sonra yukarıda da anlattığımız gibi, kendisini yeterli görerek Allah'tan müstağnî ve bağımsız olma zehâbına sürüklenecektir. Böyle bir gidişin sonucu da şirke kadar varabilecektir. Nitekim "bu tutum bazı filozoflarda görülmektedir. Burası bir bıçak sırtı gibidir, tehlikesi yakındır. İnsanlar, hududunda durmayı bilmelidirler. O benlik ile birlikte acz, fakr ve noksanını, Allah'a olan ihtiyacını bilip kul olmalıdır. İşte bu anlayış da peygamberlerin yoludur.[807]"

---

[804] Şahin Uçar, *Varlığın Mânâ ve Mazmûnu*, İz Yayıncılık, İstanbul-1995, s. 158.
[805] Ali Ünal, *Kur'ân'da Temel Kavramlar*, s. 211.
[806] Izutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s: 141.
[807] Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor?*, s: 186.

6. Şeytana Uyma

İlk insanın yaratılışıyla birlikte beşeriyete düşmanlığını ve aslî görevini ilan eden şeytan; insaların, kendisi gibi Yaratıcıya isyan etmelerini arzu etmiş ve onların Allah'tan başkasına ubûdiyete sapmalarında çok önemli bir rol oynamıştır. Hatta bunu yapacağına dair Allah Teâlâ'nın huzurunda and içmiş ancak, Yüce Allah da kullarına bundan kurtulmanın yolunu şöyle göstermiştir: "*İblis: Senin mutlak kudretine andolsun ki, onların hepsini mutlaka azdıracağım. Ancak onlardan ihlâslı kulların hariç dedi.*" (Sa'd, 38/82-83)

Aslında şeytanın insanlar üzerinde herhangi bir hakimiyeti yoktur ve Kur'ân'ın ifadesiyle o, sadece izinden takip ederek kendisini dost edinenlerde önemli bir otorite kurmuştur. Bu nüfuz ve çalımları, Allah'a cân-ı gönülden inanıp bağlananlara tesir edemez.[808] Bu noktaya dikkat çekerek vurgu yapan Fazlurrahmân da şunları söylemektedir: "Şeytanın pençeleri tek başına pek güçlü değildir. Onu asıl güçlü yapan, insandaki irade zayıflığı, ahlâki cesaretin olmayışı ve gereken takvanın bulunmayışıdır. Kur'ân'a göre şeytanın aldatması, kişinin ümitsizliğinden ve ne yapacağını bilemeyişinden kaynaklanmaktadır. (....) En çok kullandığı hile ise "süsleme" veya dünyanın süflî şeylerini süslü ve çekici göstermek, ya da çok iyi neticeler verecek olan bir şeyi korkunç ve yapması çok güçmüş gibi göstermektir."[809]

Şeytanın insanlar üzerinde uyguladığı saptırma ve inkar taktiklerinden birisine de şöyle dikkat çekiliyor: "Şeytan, açık bütün kapıları göstermeyip, kapalı bir iki kapıyı göstererek, bütün kapıların kapalı olduğunu insanlara telkin etmeye çalışır. Şeytan; insanları, mahlukatın ve yaratılışın bir gayesi ve hikmetinin olmadığını anlatmak suretiyle, ulûhiyyeti inkara sevketmek ister."[810]

Yüce Allah, şeytanın izinden gidip ona tabi olmayı yasaklamış ve bu

---

[808] Bkz. Nahl, 16/99-100.

[809] Fazlurrahmân, *Ana Konularıyla Kur'ân,* s. 239. İlgili âyetler için bkz. En'âm, 6/43; Enfâl, 8/38; Nahl, 16/63; Ankebût, 29/38; 47/25; 3/175.

[810] Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor?*, s: 208.

konuda insanları, bir sûre içinde en az birkaç kez uyarmıştır.[811] Ona uyup peşinden gitmek; ona ubûdiyette bulunmak olarak nitelendirilmiş ve bu en çirkin hareket, tüm beşeriyete hitab edilerek kesinlikle yasaklanmıştır: "*Ey Adem oğulları! Size şeytana tapmayın, çünkü o sizin apaçık bir düşmanınızdır" demedim mi?*" (Yâsîn, 36/60)

Bütün bunlardan başka insan, şeytandan gelecek gizli fısıltı ve vesveslere karşı da uyarılarak dikkati çekilmiş ve bu konuda sadece Alâh'a sığınması emredilmiştir: "*Eğer şeytandan gelen kötü bir düşünce seni dürtecek olursa, hemen Allah'a sığın. Çünkü O, işiten, bilendir.*" (Fussilet, 41/36)[812] Âyette de vurgulandığı gibi, şeytan iğvâsının çaresi; Allah'a sığınmaktır.[813]

[811] Bkz. Bakara, 2/168-169, 208.
[812] Ayrıca bkz. Nâs, 114/1-6.
[813] Bkz. İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXIV, 286.

Dördüncü Bölüm

UBÛDİYETİN BOYUTLARI VE YANSIMALARI

UBÛDİYETİN BOYUTLARI VE YANSIMALARI

İnsanlar, yaratılış bakımından her ne kadar aynı ilâhî kanun ve şartlara tabi iseler de; eğilim, kabiliyet, akıl seviyesi ve diğer bedenî ve rûhî yapıları bakımından birbirlerinden farklı özelliklere sahiptirler. Yani nasıl ki insanların yaratılış maddeleri olan toprak, değişik renk ve yapısal özelliklere sahipse;[814] aynen onlar da farklı fıtrî özellikleri olan varlıklardır. O'nu yaratan Yüce Allah da her insana güç ve kabiliyetini aşmayacak şekilde kulluk vazifesini yüklemiştir. İşte bunlardan hareketle Kurân'da anlatılan ubûdiyetin de, farklı derece ve merhaleleri olduğunu söyleyebiliriz.

Biz bu bölümde ubûdiyetin değişik derece ve merhaleleri dediğimiz yönlerini daha kapsamlı bir ifade olarak gördüğümüz "ubûdiyetin boyutları" şeklinde ele almaya çalışacağız. Tabii ki boyut denilince matematiksel verileri ifade eden ölçüleri kasdetmediğimiz özellikle bilinmelidir. Zaten ubûdiyet gibi, insanın öncelikle vicdan ve ruh dünyasında iman olarak, daha sonra da fiil ve amel olarak gerçekleşen bir hususun rakamsal ölçülerle hiçbir ilgisi olmadığı herkesçe müsellemdir. Bizim burada yapmak istediğimiz şey mesela; insanın, Allah'ın kudreti karşısında duyduğu saygı, Kur'ân'da korku anlamında "takvâ", "haşyet", "havf", "vecel" vb. kavramlarla ifade edilirken, aynı zamanda bu korkunun içe yansıması

---

[814] Bkz. Fâtır, 35/27.

olan "kalplerin ürperip titremesi";[815] dışa yansıması ve tezahürü olan "tüylerin ve tenin titreyip diken diken olması"[816] şeklinde dile getirilen durumları, ubûdiyetin boyutları olarak tespit edip ortaya koymaktır. Aynı şekilde bir namaz veya zekât ibadetinin, onları yapan kişinin kendisinde ve çevresinde fiilî olarak ferdî ve içtimâi boyutta yaşandığını görmekteyiz. Bazıları bunları farz seviyesinde yaşarken bazıları da dinin gösterdiği ölçüde sırf Allah'a yaklaşmak maksadıyla nafile seviyesinde de yapmaktadır. Demek ki ubûdiyetin değişik boyutlarda yaşandığı bir vakıadır. Çünkü bazılarının Allah'a karşı sevgisini ve O'nun rızasını kazanma isteği, başkalarından daha fazladır ve sırf bu gaye ile nafile ibadetler yapar. Artık o dereceye gelir ki, Allah'ın sevgili kulu olur.[817] Ubûdiyetin daha önce iki temel kısma ayırdığımız "Allah'a Ubûdiyet" ve "Allah'tan Başkasına Ubûdiyet" sınıflarında da boyutlarının olduğu burada işlenecektir. Ancak her ibadet ve amelin detayına girilmeyip onları, insanın fıtrî özelliklerine göre "hissî-ma'nevî", "fizîkî-amelî", "ferdî" ve "ictimâî" yönlerden guruplandırıp ele alacağız.

A- UBÛDİYETİN BOYUTLARI OLDUĞUNA DAİR MESNETLER

Ubûdiyetin bazı boyutlarının olduğunu İslâm alimleri de açıkça olmasa da kısmen değişik adlarla ele almışlardır. Bu konuda İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö.781/1350) *Medâricü's-Salikîn* adlı eserine koyduğu isim dikkat çekicidir. Bu eserde ubûdiyet, çeşitli merhaleler ve derecelerde ele alınıp işlenmiştir.[818]

Aslında ubûdiyet, Allah'a yaklaşmanın ve O'nunla aramızda bir bağ kurup bunu değişik düzeyde daha da kuvvetlendirme çabasıdır. "Kulluk, daha da ileri, kulluk edenle kulluk edilen arasında, birincinin ikinciye çeşitli derecelerde yükselerek yaklaşmasını ve kavuşmasını sağlayan bir

[815] Bkz. Zümer, 39/23.
[816] Bkz. Hac, 22/35.
[817] İlgili hadis için bkz. Buhârî, *Rikâk* 38.
[818] Bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-Salikîn,* I, 90-135, 333-409.

bağlılıktır. Yükselerek yaklaşma ve kavuşma gücü de, derece derece insanların kendilerindedir. "*Yalnız Sana ibadet ederiz....*" (Fâtiha, 1/4) âyetindeki yalvaran insanda açıkça görülen kudret sıfatı buna delildir."[819]

Ubûdiyette her amele göre karşılığın olduğunu bildiren "*Herkesin yaptığı işlere göre dereceleri vardır. Sonuçta Allah, onlara işlerinin karşılığını tam tamına ödeyecek, onlar asla haksızlığa maruz kalmayacaklardır.*" (Ahkâf, 46/19) âyeti de, insanın yaşadığı ubûdiyetin derece ve boyutlarının olduğuna işaret etmektedir. "Nitekim iman veya küfür, itâat veya isyan olsun; herkesin bu noktalarda dereceleri vardır."[820]

İnsanların Allah'ı tanıyıp bilmeleri bile çeşitli boyutlarda olmaktadır. Mesela; avâmın, filozofun, velînin ve peygamberin bilmesi böyledir. Bundan dolayı dindarlık, şahsi bir iştir. Ulûhiyyet şuuru ve O'na iman derecesi insandan insana değişir.[821] Nitekim Kur'ân'da peygamberlerin bile birbirinden farklı olduğu şöyle vurgulanmıştır: "*İşte şimdiye kadar zikrettiğimiz rasüllerden kimini kimine üstün kıldık. Allah onlardan bazısına hitap buyurdu, bazısını birçok derecelerle yükseltti.*" (Bakara, 2/253)[822] Ancak, peygamberlerin Allah'ı tanımalarında bir farklılık yoktur. Çünkü onlar, aynı vahiy kaynağına muhataptırlar ve dolayısıyla Allah'ın ulûhiyyetini direkt olarak vahiyle tanırlar. Burada şunu bilmeliyiz ki; "peygamberler, ancak ilâhî emri temsil ederler. Özel üstünlükleri, kişisel iradeleri ve vekâletleri ilâhî emirde yokolmuştur. Onlar kayıtsız-şartsız kendi dileklerini yapamazlar."[823]

Ubûdiyetin, insan hayatının tamamını kapsadığı ve onun sergilediği tüm fiziksel ve ruhsal davranışları Allah'a görelik esasına uygun düzenlemeyi hedeflediğini düşünürsek; Yüce Yaratıcının insan için birtakım hedefler amaçladığını söyleyebiliriz. "Allah'ın ibadetlerle ve bu ibadetler-

---

[819] Cavit Sunar, *Namazdan Maksat Nedir?, A.Ü.İ.F.D.*, XIII, 31. Ayrıca bkz. Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl,* I, 43-44.

[820] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* XXVIII, 22; İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr*, XXVI, 41.

[821] Bkz. Muhammed Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi*, II, 719; Abdülkerîm Hatîb, *Allah*, s: 331 vd.

[822] Peygamberlerin birbirinden üstünlükleri konusunda geniş bilgi için bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* VI, 171.

[823] Elmalılı, *Hak Dini,* II, 844.

deki kulu için hedeflediği ideal gayeler, onların şekillerinde, şartlarında ve unsurlarında gizlidir. Bu gayelerin neler olduğu, her şeyden önce yapısal olguların, genel İslâmî prensipler çerçevesi ve ibadet mantığı içinde anlamlandırılmalarıyla ortaya çıkar. Ne var ki, bu gayelerin bir kısmını insanın sırf derûnî, yani kişisel psikolojik yönüyle ilgili, bir kısmının ise, harici kişisel ve toplumsal yönüyle ilgili olabileceklerini düşündüğümüzde, birincilerin bir başka kimse tarafından, hatta ibadet yapanın bile manalandırması imkansızdır. Çünkü onlar öyle derûnî haz ve duygulardır ki, dışta ifadeleri imkansızdır. İşte bu yöndendir ki ibadet, kişiyle Allah arasında bir "vicdan işi"dir denebilir. Fakat ibadetlerin ikinci kısım gayeleri, yani insanın harici kişisel ve toplumsal yaşantısıyla ilgili olanları, bir ölçüde ibadet olgusu içinde aklen manalandırılabilirler. Bu manada da, ibadet "toplumsal"dır denebilir."[824]

Mesuliyetler açısından da ubûdiyetin boyutları farklıdır ve kişiye göre bu vazifeler değişir. Mesela devlet yöneticisinden alimlere kadar herkesin gücüne göre vazife ve sorumlulukları çeşitlilik arzeder. Bundan başka ubûdiyetin çeşitli boyutlarının olmasında sadece mesuliyetlerin değil, insanın sahip olduğu çeşitli rûhî özelliklerin de etkisi vardır.[825]

Daha önce de zikrettiğimiz meşhur Cibrîl hadisinde, insanın yaşayacağı ubûdiyetin temel esasları iman, İslâm ve ihsan şeklinde zikredilmiştir. Tabii ki herkesin çeşitli sebeplerden dolayı ubûdiyeti yaşayamadığı da olmaktadır. Ancak, Allah'ı görüyormuşcasına icra edilen bir ibadet, ubûdiyetin en ideal boyutudur.

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere her insanın, Allah'ı tanıması, O'nun kudret ve büyüklüğünü, sıfatlarının gerek kendi üzerinde gerekse içinde yaşadığı tabiattaki tecelli ve tezahürlerini hissedebilmesi farklı farklıdır. Dolayısıyla imana götüren en büyük âmil olan ilim, azlığı ya da çokluğuna göre sahibinde bir iman derecesi oluşturur. Mesela Kur'ân; Allah'a iman ve O'nun azametinden en çok, ilim sahiplerinin korkup saygı duyduğunu vurgulamaktadır: "*... Kulları içinde ancak âlimler, Allah'ı lazım geldiği tarz-*

---

824 Mehmet Bayrakdar, *İslâm İbadet Fenomenolojisi*, Önsöz.

825 Bkz. Abdülazîm Mansûr, *Vâcibâtü'l-Ubûdiyye lillâh*, Kahire-1971, s. 33; *Mefhûmu'l-Ubûdiyye fi'l-Kur'ân*, s. 29; Fethullâh Şirvânî, *İbâdet Hakkında Risâle*, vr. 31a-32b.

da tazim ederler." (Fâtır, 35/28) Çünkü âlim, Allah'ı tanıyıp bilir ve O'ndan korkup O'ndan ümit eder. İşte bu, âlimin âbidden daha yüksek derecede olduğuna bir delildir.[826] Zira, "bir şeyin şanına saygı, onun hakkında olan bilgi ve bilginin derecesiyle uyumlu olur. Bir kulun da Allah'a dair ilmi ne kadar mükemmel ise, korkusu da o oranda mükemmel olur.[827]" Nitekim Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) şöyle buyurmuştur: "Ben, sizin Allah'tan en çok korkanınız ve en çok müttaki olanınızım."[828]

İmandaki artma ve eksilme de, Allah'a ubûdiyetin boyutlarının olduğunu gösterir. Zira insan, mükellef tutulduğu İslâm'ın rükünlerini ancak Allah'a imanı veya O'nu inkarı ölçüsünde yerine getirir. Yine bunlar ölçüsünde iman, İslâm ve ihsan sıfatlarıyla nitelenebilir; Allah'a ibadetten yüzçevirmesi ve üzerine yüklenen vazifeleri ifası da ancak Allah'a olan imanı veya O'nu inkar nispetinde mümkün olur.[829]

B- ALLAH'A UBÛDİYETİN BOYUTLARI

İnsan fıtratının; Yaratıcısını tanıması ve O'nu Rab olarak kabul etmesi, imanın ilk adımıdır. Değişik kabiliyet, karakter ve kapasitelerde yaratılan insanların, Allah'ı tanıma, O'na iman etme dereceleri ve boyutları da farklı farklıdır. Allah'a ubûdiyet de, fıtrî farklılıklara göre insanın iç ve dış dünyasında kendisini değişik boyutlarda gösterebilir. Bu başlık altında, insanın Allah'a ubûdiyetini bu yönden, ara başlıklarla ve bazı örnekler vererek incelemeye çalışacağız.

1. Allah'a Ubûdiyetin Hissî-Manevî Boyutları

Daha önce de söylediğimiz gibi insan; hem ruhu ve duygularıyla, hem de bedeni ve onun istekleriyle bir bütündür. Yani "Allah sadece bizim maddi olan bedenimizin yaratıcısı değildir. O, aynı zamanda gelişmeye

---

826 Bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXVI, 20.
827 Elmalılı, *Hak Dini*, VI, 3991. Ayrıca bkz. İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr*, XXII, 304.
828 Buhârî, *Nikâh* 1; Müslim, *Sıyâm* 74, 79; Ebû Dâvûd, *Savm* 36; Muvatta', *Sıyâm* 9; Ahmed b. Hanbel, III, 156, 226, 245, VI, 67, 122.
829 Ûde, *et-Tetavvur,* s:88.

son derece müsait ve pek çok çeşitleri bulunan aklî-ruhî meleke ve manevî kabiliyetlerimizi de yaratandır."[830]

İnsanı iyi tahlil eden mutasavvıflar da bu gerçeğe şöyle işaret etmişlerdir: "İnsan iki surette halk olundu: sûret-i hissiyye, sûret-i maneviyye. Hüsn-ü takvîm ikisine de şamildir."[831]

İnsanın duygu dünyası da ubûdiyet kapsamına alınmıştır. Çünkü Kur'ân'da anlatılan yaratılışla ilgili olaylara, Cennet ve Cehennem manzaralarına, tabiattaki eşsiz manzaraların hikmetine dikkat çeken âyetler; hep insanın hislerini Allah'a ubûdiyete doğru coşturucu bir gayeye müteveccihtir. Bundan başka insanın gülmesi, ağlaması, korkup sevinmesiyle ilgili geçen Kur'ân tabirlerinden, ubûdiyetin hissî manevî boyutlarının olduğunu anlamak mümkündür. Allah'a iman ve O'na giden yolda aklın yanında hislerin de büyük rolü vardır. "Çünkü iman insanda, iman mevzularını bilmenin ötesinde, başka bir duyguya ihtiyaç gösterir. İnsan her zaman bilgisi ölçüsünde iman etmez. İnanacağı şeyi hissetmesi, yaşaması, inanç mevzuuna ruhi olgunluğu ölçüsünde inanır."[832]

Yine aynı şekilde "Kur'ân'da bir taraftan Allah'ın âyetlerini zeka ve zihin yoluyla tezekkür ve tefekkür eden iman sahiplerinin elde ettikleri îkân, yakîn ve şuhûd gibi güzel hallere şahit olurken, diğer taraftan zeka ve zihnin ötesinde ancak his (sezgi) yolu ile bilinebilen, sekînet, itmi'nân, maiyyet, kurbiyyet, muhabbet ve velayet gibi gönül âlemi ile ilgili kavramlara şahit olmaktayız. Bilindiği gibi bir şeyi akıl ve zihin yoluyla kabul etmek başkadır; aklın ve zihnin kabul ettiğini gönül aleminde yahut ruhunda, vicdanında his (sezgi) (duygu) yolu ile hissetmek ve yaşamak daha bir başkadır. İşte imanda his safhası deyince, akıl ve tefekkür yolu ile değil de, sevgi gibi his yolu ile sezilen, hissedilen haller kastedilmiştir."[833] Belki her şeyin laboratuvarda incelenip maddî aklın ön plana çıktığı şu asrımızda, gerek sosyal ve gerekse ferdî bozulmanın temelinde duygularımızı Allah'a kul olmaya yönlendiremeyişimizin etkisini görmek mümkündür.

---

830 Muhammed Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi*, II, 720.

831 İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbu'n-Netice*, II, 178. Ayrıca bkz. Mutahharî, *Fıtrat Üzerine*, s: 143.

832 Akkâd, Abbâs Mahmûd, *Allah (Kitâb fî Neş'eti'l-Akîde)*, Dâru'l-Maârif, Mısır-1947, s. 47.

833 Hidayet Aköz, *Kur'ân'da Allah-Kul İlişkisi*, s: 149.

Halbuki, Allah'ın ismi zikredildiğinde kalplerinin titrediğini hisseden inanmış insanlar,[834] ubûdiyetin hissî boyutunu yaşayan kimselerdir. "Böyle kullar sırf Allah'ın ism-i celîli söylendiği, sıfatlarından bahsolunmaksızın ve fiillerinden, kudretinden hiçbiri gösterilmeksizin yalnızca 'Allah' denildiği zaman yürekleri oynar, kalplerini rahmet ümidi ve sevgi heyecanı kaplar, muhabbetle karışık bir korku sarar, Allah'ın azamet ve ihtişamından kaynaklanan bir ürperti kaplar."[835] Çünkü "Kur'ân'da, nazarî psikoloji ilmi bulunmaz, bizzat yaşanan ruhi tecrübelerle Allah, duyulur, tanınır, yakîne erilir."[836] Ayrıca, "rahmet ve ihsan âyetlerini duyanlarda bir ferahlama meydana gelir, kalpleri de Allah'ı zikir için yumuşar. Ancak bu iki hal, sadece azap ve rahmet âyetlerini duymaya hasredilemez. Aksine, bu boyutlarda hiçbir sınır ve tahdid yoktur."[837]

Ubûdiyetin manevî-hissî boyutlarının insan bedeni ve davranışlarında çok önemli bir yeri vardır. Zaten yaptığımız şeklî ibadetler, ancak vicdan ve kalpteki imanın bir eseri değil midir? Bu noktaya dikkat çeken Elmalılı şu tespitlerde bulunmaktadır:

"İnsan varlığında ruh ile bedenin çok ilginç bir ilişkisi vardır ki, düşünce ile duygu, vicdan ile akıl insanın ruhsal varlığında bir bütünlük teşkil eder. Bu ilişkide şahsiyet bütünlüğü meydana gelir. Bu birlik, Allah'ın birliğini tanımaya doğru açılan bir pencere durumundadır. Bu ilişki sebebiyledir ki; ruhta meydana gelen bir etki, bedene de etki eder ve bedende meydana gelen bir etkinin ruhta da bir takım sonuçları görülür. Çok sıradan bir misal olmak üzere; ekşi bir şey hayal ettiğimiz zaman bile ağız sulanır, bir faciayı anlatırken bile baş ağrısı, heyecan veya baygınlık meydana gelebilir ki, bunlar ruhtan bedene gelen etkinin göstergeleridir. Aynı şekilde bedende meydana gelen bir takım yara ve hastalıkların acısı ruhta duyulur veya bedende tekrarlanan bir takım işlerin etkisiyle ruhta kuvvetli bir meleke meydana gelir ki, bunlar da bedenden ruha gelen etkinin izleridir. Böylece insanda güzel tefekküre engel olmayacak şekilde

---

834 Bkz. Enfâl, 8/2; Zümer, 39/23.
835 Elmalılı, *Hak Dini,* IV, 2367.
836 Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor?*, s: 229. İbadetlerin manevî yönüyle ilgili bkz. Habil Şentürk, *Psikoloji Açısından Hz. Peygamber'in İbadet Hayatı*, s. 104.
837 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* XXVI, 237.

ve kendi kendisinin duyacağı kadar diliyle zikir alışkanlığı yerleştiği zaman bu zikirden hayal âleminde bir eser meydana gelir. Ve bundan ruha bir nur yükselir, sonra bu nurlar ruhtan tekrar dile, dilden hayale yansıyarak akıp gider. Karşılıklı aynalar gibi sürekli olarak birbirini takviye eder ve destekler. Bunun sayısal artışına da sınır yoktur ve bu sonsuz denizin yüce ve kutsal makam ve mertebeleri nihayetsizdir. Marifet yolculuğu işte bu sınırsız denizde Hakk'ın rızasına doğru yürümek ve yol almaktır."[838]

a) Îmân

Burada imanı; tarifi, mezhepler arasındaki tartışmalar ve semantik analizleri yerine, ubûdiyetin en başta gelen temel boyutu olması bakımından incelemeye çalışacağız. Ayrıca bu başlık altında Kurân'daki imana bağlı kavramları da ubûdiyetin diğer manevî-hissî boyutları olarak değerlendireceğiz. Zira "inanç" ya da "itikâd" yani iman, olumlu ahlâkî değerlerin tam manasıyla merkezidir. İman, tüm İslâmî erdemlerin çıktığı kaynaktır; hepsini oluşturan odur.[839]

Malum olduğu üzere iman, insanın gönül ve kalp dünyasında meydana gelen bir olaydır. Ona dokunulamaz, ancak hissedilebilir. İşte bu açıdan iman, insanın Allah karşısındaki ubûdiyet konumunun en temel ve önemli boyutunu oluşturmaktadır. İmana bilgi olarak bakan M. Abdullâh Draz; onun, insanın duygu alemindeki yansımalarını şöyle ifade etmektedir: "İnanç ise öyle bir bilgi türüdür ki, yankısı vicdanın derinliklerinde yer eder, ana maddesiyle atan kalbin içine karışır. Onunla yürekte hiçbir sıkıntı duyulmaz. Aksine yüreği soğutucu bir serinlik hissedilir. İnanç öyle bir zevk ve yaşama biçimidir ki insan, düşüncesini aklın semasından alır ve kalbin içine götürür. Ruhun susuzluğu onunla gider. Onun yapısına karışan bir gıdası olur. Kişinin hayati unsurlarından bir unsur haline gelir. Bir de inanılan konu yüce gerçek ve ideal bir mefkûre olursa o zaman düşünce; itici, etkili, yaratıcı bir güç haline gelir. (...) Dini düşüncenin pratikteki ilk tesiri, dindar kişinin kendisiyle bağlandığı yüce değerler ve gerçekler arasındaki münasebette göze çarpan

---

838 Elmalılı, *Hak Dini,* IV, 2362-2363.
839 Izutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 247.

özü bakımından bir münasebet; bağlılık ve emri yerine getirme edebine dayanır."[840]

Yüce Allah'ın sırf kendisine ubûdiyet için yarattığı insanın inanması, fıtratını ifade etmesidir. Çünkü iman, Allah ile kendisi arasında en kuvvetli bağ olduğu gibi, kâinatla kurduğu bağ ve ilişkinin de bir tercümanıdır.[841]

b) İhsân

Allah'a ubûdiyetin belki de hissî ve rûhî anlamda en zirvedeki boyutu "ihsan"dır. Bu kelimenin kökü olan "husün"; lügatta "çirkin ve kötünün zıddı" olarak güzel olan her şeyin sıfatıdır.[842] Ebu'l-Bekâ ise 'ihsan'ı şöyle tanımlıyor: "İhsân, başkaları tarafından iyi ve güzel görülmesi nedeniyle birisine faydalı bir iş yapmaktır. Mesela; aç kimseyi doyurmak gibi."[843] İhsanı akıl, arzu ve his yönünden üçe ayıran Râğıb da onu; "başkalarına iyilik edip bir şeyler vermek ve kişinin fiillerindeki güzellik" olarak tanımlayor. Daha sonra da bu kelimeden bir isim olan "el-Husün"'ün zıddının, 'kötü ve çirkin' anlamına gelen "el-Kubuh"; 'İhsan'ın zıddının ise, "kötülük yapmak" manasındaki 'İsâe' kelimesi olduğunu söylemektedir.[844]

Bu anlamların yanısıra daha önce de zikrettiğimiz Cibril hadisinde geçen "ihsan", bizim konumuzda kasdettiğimiz en önemli anlamdır. Zira insan, yaptığı her fiilinde ve kalbinden geçirdiği her niyetinde Allah'ı görüyormuş hissi içinde olursa, yaşanan ubûdiyetin en mükemmeline ve manevi zirvesine ulaşmış olacaktır. Hadiste de anlatıldığı üzere her ne kadar insan; Allah'ı görmüyorsa da, Allah'ın kendisini gördüğü muhakkaktır ve hiç olmazsa ihsandaki bu ikinci yönün idrakinde olmalıdır. Bu şuurla Allah'ın huzurunda yerini alan insan bütün hayatının ve kendisinden sadır olacak her faaliyetin ubûdiyet olarak değerlendirileceğini de bilmelidir. Bunun için biz; tanım ve kapsamını incelerken ubûdiyet

---

840 M. Abdullâh Draz, *Din ve Allah İnancı*, s. 74-75. Ayrıca bkz. Morrison, *Müsbet İlim Yönünden İnsan*, s. 123-124.

841 Bkz. Akkâd, *Allah*, s. 17; Hidayet Aköz, *Kur'ân'da Allah-Kul İlişkisi*, s. 102.

842 İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyis*, II, 57; Cevherî, *Sıhâh*, V, 2099; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIII, 114, 117; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1535.

843 Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 53.

844 Bkz. Râğıb, *Müfredât*, s. 235-237.

için, "Allah katında insanın konumu ve duruşu" değerlendirmesinde bulunduk.

Kur'ân'a baktığımızda ihsan kavramının bazen "İslâm" tabiriyle beraber zikredildiğini görürüz "*Bilâkis, kim muhsin olarak yüzünü Allah'a döndürürse (Allah'a hakkıyla kulluk ederse) onun ecri Rabbi katındadır. Öyleleri için ne bir korku vardır, ne de üzüntü çekerler.*" (Bakara, 2/112) [845] Bu âyetin izahında Elmalılı 'ihsan'ı; İslâm'ın kemâli ve Allah'a yüzü temiz, özü güzel bir şekilde yönelmek, olarak ifade etmektedir.[846]

Allah'a ubûdiyetin ihsan boyutu, aslında O'na teslim olmanın fikrî ve manevî temelidir. Çünkü "İmanın üstün bir çeşidi olan İslâm, kişinin kendini Tanrısal iradeye teslim etmesi (bırakması) demektir ve çok üstün bir dini değer taşır."[847]

Allah'ın daimî murâkabesi altında olan insan artık, O'na teslim olmuş demektir. Bundan dolayı ubûdiyetin ihsan boyutunu hissettiği için, karşılaştığı her olayın Allah'tan olduğuna inanır. Allah'ın, her fiilinde insanın hayrı olduğuna inanmak da ihsanın bir neticesidir. Çünkü Allah, kullarına asla zulmetmez.[848] Ayrıca bir kul olarak insanın; hayatındaki her alanda, her fiilinde, her fikir ve duygusunda Allah'ın iradesiyle uyum göstermesi gerekir.

Allah tarafından insanlığa gönderilen dinin asıl gayesinin de, ihsanı dikkate aldığımızda Allah'ın murâkabesini insana hissettirerek, onu hem iç hem de dış dünyasında güzelleştirmek olduğunu görürüz. Bu konuda M. Hamîdullâh da şu dikkat çekici değerlendirmede bulunuyor: "Hz. Muhammed'in (sallallahu aleyhi ve sellem) açıkladığı dinin iman ve İslâm'dan sonra üçüncü görünüşü; fiil ve hareketlerin güzelleştirilmesi manasına gelen İhsan'dır. Buna göre, her an ve her yerde Allah'ın huzurunda bulunduğunu hissetmenin şuur ve idrakine varılması gerekir; diğer bir deyişle, bir işverenin (efendinin), işçisinin (kölesinin) bütün fiil ve tavırlarını en ufak ayrıntılarına varıncaya kadar gözettiğini bilircesine, herhangi bir

---

[845] Ayrıca bkz. Lokman, 31/22.
[846] Bkz. Elmalılı, *Hak Dini*, I, 468.
[847] Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s: 67-68.
[848] Bkz. Âl-i İmrân, 3/182; Enfâl, 8/51; Hac, 22/10; Fussilet, 41/46.

işçinin kendi hareketlerini kontrol altında tutması gibi, Allah (Rab) karşısında da bir insanın (kulun) kendi fiil ve hareketlerini bizzat kendisini düzenlemesi gerekir. İman, tatbikat (eylem) ve (bütün yaptıklarında) şuur ve idrak sahibi olmak; işte Hz. Muhammed'in (sallallahu aleyhi ve sellem) öğretiminin her noktasında görülen üçlü temel yapı. Rûhî-mânevî âlem ile dünyevî-maddî âlemi bir dine bağlamak ve bu iki âlemi ahenkli bir biçimde nizamlamak şeklinde, İslâmın üzerinde ısrarla durduğu prensibe dikkat ve itina edilmelidir."[849]

c) Allah Korkusu

İnsanda mevcut olan önemli bir duygu da korkmaktır. Sözlükte korku; "insanın bir şeyden ürperip çekinerek, dehşete düşüp paniğe kapılmasıdır."[850] Mü'min kişi ise, sadece Allah'tan korkar ve başka şeylerin korkusunu da, Allah'a olan imanı ile ortadan kaldırır. Tabii ki Allah'tan korkmak, herhangi bir vahşi varlıktan korkmak gibi değildir. Aksine günahlardan kaçınmak ve tâatlere yönelmektir.[851]

Burada Allah korkusunu ifade eden en önemli kavramlardan biri olan "Takvâ" hakkında, Ebu'l-Bekâ'nın şu görüşlerini aktarmanın; konuyu daha iyi anlamamız açısından isabetli olacağı kanaatindeyiz: "Takvâ; mekruh ve yasaklardan şiddetle uzak durup kendini korumak ve son derece titiz, dikkatli davranmaktır. Dînî ıstılahta ise "takvâ; kişinin kendisine âhirette zarar verecek ve ebedî azaba sürükleyecek -şirk gibi-, terkettiği veya yaptığı zaman günah kazandıracak her şeyden, Allah'la beraber olmaya tümüyle engel olup meşgul eden şeylerden de kendi nefsini korumak ve uzak tutmaktır. Böyle bir takvâ, "*Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten nasıl sakınmak gerekirse öylece sakının....*[852]" âyetinde işaret edilen gerçek takvâdır. Hz. Ali (radıyallahu anh) ise takvâyı şöyle tarif ediyor: Takvâ; ma'siyette ısrarı ve tâatla gururlanmayı terket-

849 Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, II, 740.

850 Bkz. İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyis*, II, 184, 230, VI, 131; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab,* XIV, 228, XV, 401-403; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsül-Muhît,* s. 1731-1732. Ayrıca bkz. Cürcânî, *Ta'rifât,* s.65, 98, 101.,

851 Râğıb, *Müfredât*, s. 303, 881.

852 Âl-i İmrân, 3/102.

mektir ki, bununla ateşten korunup Cennete kavuşulur. Netice olarak; Allah'tan başka her şeyden kurtulup uzak durmak, takvânın en son zirvesidir."[853]

Zaten Allah Teâlâ, sadece kendisinden korkulmasını istemiştir: "*... Siz de onlardan değil, Ben'den çekinin...*" (Bakara, 2/150) Kur'ân'da geçen ve Allah korkusu konusunu işleyen âyetlerde, devamlı olarak insandaki korku duygusunun Allah'a yönlendirildiğini görmekteyiz.[854] Bu âyetlerde anlatılan Allah korkusunun; insanın hem iç, hem de dış dünyasına yansıyan boyutları olduğunu görmekteyiz. Mesela, emir ve nehiylerle ifade edilen birçok kulluk görevinin zikredildiği âyetlerde, çoğunlukla "Takvâ" kavramının geçtiğini görürüz. Bundan başka, direkt ve mücerred olarak Allah'tan korkmayı emreden âyetler de vardır: "*Ey İman edenler! Allah'a karşı gelmekten nasıl sakınmak gerekirse öylece sakının. O'na layık olduğu tazimi gösterin ve ancak O'na teslim olan Müslüman olarak can verin.*" (Âl-i İmrân, 3/102),[855] "Allah'tan hakkıyla korkmak, takvâ metebelerinin en mükemmelidir ki, iki şekilde düşünülür: Birincisi; her yönden Allah'a itâat edip hiç isyan etmemek, daima zikir üzere bulunup hiç unutmamak ve her halde şükredip hiçbir nankörlüğe düşmemektir. İkincisi; Allah yolunda hakkıyla, gücü yettiği kadar gayret etmek ve bu konuda hiçkimsenin kınamasından korkmamaktır."[856]

Kur'ân âyetleri okunduğu zaman mü'minler üzerinde meydana gelen etkiyi, Allah'a ubûdiyetin en çarpıcı ve Allah korkusunun en üst boyutu olarak görmekteyiz: "*... Allah'ın vahiy yolu ile gönderdiği bu söz, her tarafi birbirini tutan, gerçekleri, farklı üsluplarla tekrar takrar beyan eden bir kitaptır. Rablerini tazim edenlerin derileri, onu okuyup dinlerken ürperti duyar. Sonra derileri ve kalpleri Allah'ı anmakla ısınıp yumuşar, sükunet bulur...*" (Zümer, 39/23) Aynı hâlet-i rûhiye, Allah'ın ismi anıldığında da meydana gelmektedir: "*Gerçek mü'minler onlardır ki, yanlarında Allah zikredilince kalpleri ürperir...*" (Enfal, 8/2)

---

853 Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 38, 299. Ayrıca bkz. İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr*, I, 226.
854 İlgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemü'l-Müfehres*, "vky", "hşy", "rhb", "vcl"md.leri.
855 Ayrıca bkz. Mâide, 5/35.
856 Elmalılı, *Hak Dini*, II, 1152-1153.

Allah korkusunu ifade eden takvâ ile insan psikolojisi arasında derûnî bir bağ olduğunu söyleyen Izutsu şunları demektedir: "…. ittikâ, insanın ilâhî azap ile kendisi arasına ruhunu azaptan koruyacak iman ve itâatı koyması demektir."[857] Çünkü takvâdaki korku, ilk önce insanın ruh dünyasında gerçekleşen bir şeydir.

Allah korkusunun mahiyetini iyi anlayıp ubûdiyetin ileri boyutlarını yaşamaya çalışan Ehl-i Tasavvuf da takvâyı şöyle yorumluyor: "Takvanın hakikati; Allah'ın azabından yine O'na tâat ve itaat ederek korunup sakınmaktır. Takvanın aslı (temeli), önce şirkten çekinmek, sonra isyan ve günahlardan, sonra şüphelerden korkup çekinmek ve daha sonra da faziletli şeylere meyletmektir."[858]

Netice olarak insanın manevî ve ruh dünyasında oluşan Allah korkusu; "bir çeşit, Allah'a saygı ve tazim göstermektir. O'na gösterilecek bu saygının dereceleri sonsuzdur, nitekim Allah'ın kahır ve gazabının mertebeleri de sonsuzdur. İnsanın bu mertebeler hususundaki bilgisi arttıkça, Allah'tan korkma derecesi de artar. Böylece, ibadete geldikçe Allah'a tazimi daha tam, daha mükemmel olur."[859]

d) Allah'ı Anma (Şükür ve Zikir)

İnsanın Allah'a karşı yaptıkları; aslında O'na kendi vüsatince bir karşılık, teşekkür ve Rabbini minnettârlık duyguları içinde hatırlamasıdır, yani zikirdir.

Genel bir ifadeyle şöyle diyebiliriz: Nasıl ki iman, insanın gönül, kalp ve manevî âleminde gerçekleşen bir olaysa, aynı şekilde Kur'ân'daki imanla ilgisi olan durumlar ve bunları ifade eden kavramların muhtevaları da; insanın Allah'a ubûdiyetinin değişik şekillerdeki manevî-hissî boyutlarını oluşturur. İşte şükür ve zikir de bu boyutların en başta gelenlerindendir.

Şükrün lügavî anlamı; "iyiliği bilmek onu yaymak, nimeti düşünüp tasavvur etmek ve bunu göstermektir. Bunun zıddı ise, "nimeti unutup

---

857 Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s: 304.
858 Kuşeyrî, *Risâle*, s. 142.
859 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXXII, 83.

örtmektir."[860] Kulun göz, kulak ve diğer bütün Allah'ın verdiği nimetleri, yaratıldığı gaye yolunda kullanması[861] demek olan şükür; imanın yarısı olarak kabul edilmiştir. Allah'ın nimetlerinin eserinin, kulun dilinde zuhur etmesi şeklinde de ortaya çıkan şükür, İbn Kayyim el-Cevziyye'ye göre beş temele dayanmaktadır: "Bunlar; şükredenin şükredilene boyun eğmesi, onu sevmesi, nimetini itiraf etmesi, bu nimetleri sebebiyle onu övmesi ve o nimetleri şükredilenin istemediği yerlerde kullanmamasıdır. Bunlardan birisi eksik olduğunda, şükrün esası da zedelenmiş demektir."[862]

el-Askerî; kulun, Allah'a karşı minnettârlığını ifade eden "şükür" ile "hamd" arasındaki farkı, her ikisinin de tanımını yaparak söyle belirtmektedir: "Şükür; nimeti vereni tazim için, nimeti itiraf etmektir. Hamd ise; zikredilen zâtı, tazim kasdıyla en güzel şekilde zikretmektir ve hamd; nimet olsun veya olmasın her iki halde de yapılır. Fakat şükür, sadece nimet sözkonusu olduğunda uygun olur."[863]

Şükrü üç kısma ayıran el-Kuşeyrî (ö.465/1073) bunları şöyle izah etmektedir: "Hakikatte kulun şükrü; nimetin sahibini dille söyleyip kalple ikrar etmektir. Bunun için şükür üçe ayrılır: 1) Dil ile şükür; kulun hem nimeti hem de kendi acizliğini dili ile itiraf etmesidir. 2) Beden ve azalarla şükür: Bu da (nimet sahibine) vefakarlık gösterip ona hizmet etmektir. 3) Kalple şükür: Bu da, saygı ve hürmeti muhafaza etmektir."[864]

Kur'ân'a baktığımızda şükrün, tek taraflı olmayıp Allah ile kul arasında karşılıklı olduğunu görürüz. Şöyle ki; "Allah'ın ikramlarına karşılık şükretmek görevi insana düşüyorsa, Allah'ın da bu şükrana karşı şükran ile mukabele etmesi beklenmektedir. İşte bu tür karşılıklı şükür, Allah ile insanlar arasındaki ideal ilişki biçimidir."[865]

---

[860] İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyis*, III, 207-208; Cevherî, *Sıhâh*, II, 207; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 537-538; Râğıb, *Müfredât*, s. 461-462.

[861] Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 128-129.

[862] İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâric*, II, 186-187. Ayrıca bkz Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 9.

[863] el-Askerî, *el-Furûk*, s. 52-53. Ayrıca bkz. Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 534.

[864] Kuşeyrî, *Risâle*, s. 20-21. Ayrıca bkz. Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, VII, 48-50.

[865] Izutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s: 266-267. Ayrıca Bkz. Ahmed Hamdi Akseki, *Takrîz*, s. 10; H. Mehmet Soysaldı, *Kur'ân Semantiği Açısından İnançla İlgili Temel Kavramlar*, s. 44; Mustansır Mîr, *Kur'ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, s. 184.

Kur'ân'da Allah'ı anmakla ilgili en önemli kavramlardan birisi de hiç şüphesiz "zikir"dir. Sözlükte "unutmanın zıddı olan ve; bir şeyi ezberleyip muhafaza etmek" anlamına gelen zikir;[866] bütün ibadetlerin özü ve aslı noktasında Allah Teâlâ'yı hatırlamaktır.[867]

Zikir hakkında diğer dil âlimleri de şunları söylüyor: "Zikir; önceden bilinen bir şeyin, unutulmuşken daha sonra hatırlanmasını gerektirir. Zira bu, unutmadan sonra ortaya çıkan bilgidir. Yani zikir, bilginin ve mananın gönülde (kalpte) ortaya çıkmasıdır."[868]

Kur'ân âyetlerinde mü'min kulun her tavır ve hareketinde Allah'ı zikir halinde olduğunu ifade etmesi, hem zikrin hem de ubûdiyetin boyutlarını bize çok güzel şekilde anlatmaktadır: "*Onlar ki Allah'ı gâh ayakta divan durarak, gâh oturarak, gâh yanları üzere zikreder...*" (Âl-i İmrân, 3/191)[869] Râzî bu âyetin tefsirinde zikri, ubûdiyet olarak değerlendirip bunu da üç boyuta ayırarak açıklamaktadır: "Ubûdiyet üç kısımdır: Kalp ile tasdik, dil ile ikrar, azalarla amel. Âyetteki **Allah'ı zikrederler** ifadesi, dilin ubûdiyetine; **gâh ayakta, gâh oturarak, gâh yanları üzere** ifadesi ise, azaların ubûdiyetine; **arz ve semâvâtın yaratılışını tefekkür ederler** kısmı da kalp, fikir ve ruhun ubûdiyetine delâlet etmektedir. Zaten insan da, bunların toplamından müteşekkildir. Dolayısıyla dili zikre, azaları şükre, kalbi de tefekküre dalan bir kul neticede; bütün benliği ile ubûdiyet içinde kaybolmuş olur. İşte bu âyet, ubûdiyetin zirvesine delâlet etmektedir."[870]

O halde, İslâm dininin talim eylediği yüksek hakikatleri düşünenler, onlardaki hikmetleri bilenler anlamışlardır ki Allah'ı hatıra getirmek; yalnız namazın değil, diğer ibadetlerden büyük kısmının da ruhunu teşkil eder. Daha doğrusu hangi suret ve şekilde olursa olsun Allah'ı anmak, hakiki ibadettir.[871] Hülasa, hayatın ta kendisi olan zikir,[872] yeme, içme

---

866 İbn Fâris, *a.g.e.*, II, 358; Zebîdî, *a.g.e.*, VI, 440; Cevherî, *Sıhâh*, II, 664-665; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV, 308-310; Fîrûzâbâdî, *a.g.e.*, s. 507-508. Ayrıca bkz. Râğıb, *a.g.e.*, s. 328.
867 Bkz. İbrahim Hakkı Erzurumlu, *İnsan-ı Kâmil*, s. 102.
868 el-Askerî, *a.g.e.*, s. 100. Ayrıca bkz. Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 67, 456.
869 İlgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, "zkr" md.
870 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IX, 110.
871 Ahmed Hamdi Akseki, *Takrîz*, s. 16.
872 Bkz. Saîd Havvâ, *Ğızâü'l-Ubûdiyye*, s. 7; Şa'bân İsmâîl, *el-İbâde fi'l-İslâm*, s. 37.

ve uyuma gibi en tabii ihtiyaç anlarında bile Allah'ı ve kulluğu unutmayıp hatırlamaktır.

Allah'ı hatırlamanın bir şekli olan; kulun O'ndan bir şeyler istemesi ve acziyet halini arzettiği "duâ" da Allah'a ubûdiyetin hissi-manevî boyutlarından birisidir.

Kur'ân kavramlarını semantik açıdan inceleyen Izutsu, duâ hakkında şu çarpıcı değerlendirmeyi yapıyor: "Duâ, insan kalbinin Allah'la konuşması, O'nun nimetini ve yardımını istemesidir. Bu, aşağıdan yukarı (kulun Allah'a) doğru olan sözlü bir haberleşme çeşididir."[873]

Kulun Allah karşısında kendi konumunu idrak ettiği ubûdiyetin sözlü bir ifadesi olan duâ, insanın haddini ve sınırını bilerek acizliğini ve Allah'a muhtaçlığını sezmesidir. Bu noktada "duâ, insanın tekebbür ve istiğnâdan vazgeçip, Allah'ın mutlak kudretini, adaletini, merhametini kavramasından doğan bir boyun eğmedir. Duâ, insanın kendi ihmallerini ikmal eden bir ikbal kapısı değildir. İnsan bütün sorumluluğunu yerine getirdikten sonra, istediği neticeyi engelleyebilecek gelişmelerin aşılması hususunda Allah'tan yardım isteyebilir. Kur'ân'daki duâ örneklerinden büyük bir bölümü dünyevî bir haz, mal, menfaat, talebi değil; bağışlanma, hidayet ve Allah yolunda yardım isteme niteliğindedir."[874] Çünkü "duâ, bir yaşayıştır. Gerektiğinde bir söz, gerektiğinde de bir davranış şeklinde ifadesini bulur. Böylece duâ ile kul; Allah'ın üstün varlığını, manevî-hissi boyutta kabullenmiş ve O'na dileklerini arzetmiş olmaktadır."[875]

Kur'ân'da anlatıldığı üzere duâ; bir kul olarak insanın Rabb'ine yalvarıp O'na arzettiği en önemli delili, fıtratındaki yanlış yere günah işleme eğilimine uyarak yaptıklarının pişmanlığını ve acısını manevî dünyasında hissederek af talep etmesidir. Bunu ifade eden Kur'ân'daki kavramlar "tevbe" ve "istiğfâr"dır. Lügat anlamı "günahtan dönmek, hatasından

---

[873] Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s: 185, 245, 247. ayrıca bkz. Ali Ünal, *Kur'ân'da Temel Kavramlar*, s. 469.

[874] Ömer Özsoy, İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'ân Fihristi*, s. 410. İlgili âyetler için bkz. Fâtiha, 1/1-4; Felak, 113/1-5; Nâs, 114/1-6; A'râf, 7/155.

[875] Bkz., İ. Turgut Ulusoy, *Din Psikolojisi*, İstanbul-1970, s. 35; Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'ân ve Sünnet'e Göre Tasavvuf*, Fatih Yayınları, İstanbul-1979, s. 422.

Allah'a rucû"[876] olan tevbe, hissî boyutta tatbik edilen en güzel ubûdiyet boyutudur.

Tevbe hakkında şu değerlendirmeyi yapan İbn Teymiyye, onun insan davranışlarındaki etkisini vurgulamaktadır: "Tevbe; kişinin tevbe ettiği şeyden tevbe ettiği zata dönmesidir. O halde meşru tevbe; Allah'a dönmek, O'nun emrettiğini yapmaya ve nehyettiğini de terketmeye yönelmektir. Tevbe sadece, kulun işlediği günahlar ve kötülüklerden tevbe etmesi olarak algılanamaz. Bilakis tevbe, emredilen hasenâtı terketmekten tevbe etmek, yasak olan şeyleri de yapmaktan vazgeçmektir. Çünkü insanların çoğu Allah'ın emrettiği hem bedenen hem de söz ile yapılması gereken şeyleri terkediyor. Aynı zamanda insanlar bunların, Allah'ın emirleri olduğunu ya bilmiyorlar ya da gerçeği bile bile buna tabi olmuyorlar. Neticede de bilgisizlikleri nedeniyle ya sapıtmış oluyorlar, ya da bildikleri halde sırf inatları yüzünden gazaba uğrayanlardan oluyorlar."[877]

İslâm âlimleri yine tevbeyi değişik şekillerde incelemişler ve onun geçerli olması için birtakım şartları haiz olduğunu ifade etmişlerdir: "Tevbenin üç şartı vardır:

1) Yapılan yanlışlıklara pişman olmak. Çünkü Efendimiz (sallallahu aleyhi ve sellem) buyurur ki: "Tevbe; (yapılan günahtan) pişman olmaktır."[878]

2) Yapmakta olduğu kötü fiili derhal terketmek.

3) İşlemekte olduğu kötülükleri ve benzerlerini bir daha yapmamaya karar verip bu konuda gayret etmek."[879]

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi işlenen bir günahın büyüklüğü ve küçüklüğü önemli değildir. Mühim olan, günahın kime karşı işlendiğidir. Bunu daima ruhunda hisseden kul, Allah'a tevbe ederek, ubûdiyetin manevî alandaki canlılığını korumuş olur. Bu açıdan diyebiliriz ki tevbenin; ubûdiyetin devamını sağlayan bir özelliği de vardır.

---

[876] Bkz. İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyis*, I, 357; Cevherî, *Sıhâh*, I, 91-92; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, 233; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît,* s. 79.

[877] İbn Teymiyye, *et-Tevbe*, Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, Kahire ts., s. 14-15.

[878] İbn Mâce, *Zühd* 30; Ahmed b. Hanbel, I, 376, 423, 433.

[879] Kuşeyrî, *Risâle*, s. 127. Tevbe hakkında bkz. Hüseyin Atay, *Allah'ın Halifesi İnsan, A.Ü.İ.F.D*, XVIII, 79-80; Cihad Tunç, *Tövbe Hakkında Bazı Meseleler, A.Ü.İ.F.D,* Ankara 1981, XXIV, 381-392, 394-395.

Hülasa bunlardan başka; Kur'ân'da geçen tevekkül, ihlâs ve düşünmeyi ifade eden kavramların da, ubûdiyetin hissî-manevî boyutunu anlattığını söyleyebiliriz.

2. Allah'a Ubûdiyetin Fiilî-Amelî Boyutları

İnsanın elle tutulup gözle görülmeyen mücerred dünyasında oluşan ve vicdanını ilgilendiren iman ve buna bağlı olan diğer konuları, ubûdiyetin manevî-hissî boyutu olarak incelemeye çalıştık. Elbette insan; sadece iç dünyasıyla değil, için dışa yansıması olan amel, fiil ve davranış dediğimiz yönlerden de ibaret bir varlıktır. İşte onun biraz önce anlattığımız iç âlemindeki ubûdiyetin dışa, fiillerine tesiri ve yansıması kadar normal bir şey yoktur. Zaten Kur'ân'da sürekli işlenen bir konu ve insanın vicdânî işi olan imanla, bunun tatbiki olan amel, "İman ve sâlih amel" şeklinde 52 defa beraberce zikredilmiştir.[880] Bu açıdan, sâlih ameller hakiki imanın göstergesi, iman da sâlih amelin temelidir.[881] Ayrıca, amellerin arkaplanındaki bir esas olan niyet de, kalbin önemli amellerindendir. Çünkü ameller, ancak niyete göre değer kazanır.[882]

Ancak bu noktada fikir ve kalp sahasında kalarak, amelî bir surette yaşanmamış olan herhangi bir hakikatin, ne kadar yüksek olursa olsun mühim bir kıymeti yoktur. İnsan, inandığı bir hakikate dili ile tercüman olmaz ve onu fiilen yaşamaya çalışıp onu hayatta gerçekleştirmezse, hem ona olan iman ve sevgisi yavaş yavaş kuvvetini kaybeder, hem de kalp ve vicdanın emrine tâbi faal bir unsur olmaktan çıkar.[883] Zaten kaynağı iman olmayan hiçbir fiil ve amelin Allah katında bir değeri yoktur. Zira iman ve amelle ilgili âyetlere baktığımızda imanın amelden önce geldiğini görmekteyiz. Bu da amellerin, ubûdiyetteki manevî ve hissî alanın fiilî boyutları olduğunu gösterir. Konumuz iman-amel ilişkisini tahlil etmek

---

880 Âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, "e-m-n" ve "a-m-l" md.leri.

881 Bkz. Mustansır Mîr, *Kur'ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, s. 98; Şa'bân İsmâil, *el-İbâde fi'l-İslâm*, s. 26.

882 İlgili hadis için bkz. Buhârî, *Bed'ü'l-Vahy* 1, *I'tk* 6, *Menâkıbü'l-Ensâr* 45, *Nikâh* 5, *Eymân* 23, *Hiyel* 1; Müslim, *İmâret* 155; Ebû Dâvûd, *Talak* 11; Tirmizî, *Fedâilü'l-Cihâd* 16; Nesâî, *Tahâret* 60.

883 Ahmed Hamdi Akseki, *Takrîz*, s.6-7.

olmadığı için burada sadece, insandan sâdır olan ve imandan kaynaklanan Allah'a yönelik tüm fiillerinin, ubûdiyetteki fiilî boyutu oluşturduğunu ifade etmektir.

Kur'ân'da geçen sadece emirler değil, aynı zamanda Allah Teâlâ'nın yasaklarından da uzak durmak, yani dinin hoşgörmediği şeylere yaklaşmamak da Allah'a ubûdiyetin fiilî boyutunu oluşturmaktadır.

İmanın insan üzerindeki en büyük tezahürü olan ameller, ubûdiyetin şekle dökülmüş biçimidir. Meseleye bu açıdan baktığımızda; mü'min kulun günlük, haftalık ve yıllık olarak yapmakla mükellef olduğu, en başta İslâm'ın rükünleri (namaz, oruç zekât, hac) gibi ameller olmak üzere, kişinin hem kendisini hem de içinde yaşadığı çevreyi ilgilendiren faaliyetlerini, Allah'a ubûdiyetin fiilî-amelî boyutları olarak değerlendirebiliriz. Bunlar içinde, insana en zor ve ağır gelen sadece "Cihâd"ı örnek olarak incelemek istiyoruz.

İnsan vicdanında bulunan iman gibi mücerred bir olgunun mutlaka dışa yansıması ve varlığının fiillerle tezahür etmesi kadar doğal bir şey olamaz. Kur'ân'ın da sürekli vurguladığı şeylerden biri olan ve gerçek imanın denendiği en büyük saha; cihaddır. Allah Teâlâ, insanların "iman ettik" demeleriyle bırakılmayacaklarını ve bir sınama sürecinden mutlaka geçeceklerini şöyle ifade ediyor: "*Mü'minler sadece "iman ettik" demeleri sebebiyle kendi hallerine bırakılıvereceklerini, imtihana tabi tutulmayacaklarını mı zannettiler?* [884]" İnsanların sadece canlarıyla değil, malı, ailesi ve hürriyetleriyle de denendiği cihad, Allah'a ubûdiyetin en önemli fiilî boyutunu oluşturmaktadır.

"Cihad" kelimesinin kökü "c-h-d"dir. Bu kelime kökünün anlamı "cehdetmek, çaba göstermek, meşakkat" anlamlarına gelir.[885] Kelimenin "mufâale" bâbındaki masdarı olan "Cihâd" ise; "Allah yolunda düşmana karşı mücâdele etmek ve savşmak" demektir. Özel anlamı itibariyle ise "Cihad"; ister müspet (hayra teşvik etmek gibi), ister menfi (şerri defetmek), ister sosyal eylem veya şahsi gayret biçiminde; ister ekonomik ve

[884] Ankebût, 29/2.

[885] Bkz. İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyis*,III, 486-487; Cehverî, *Sıhâh*, II, 460; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, III, 133-135; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 351.

fizîkî mücadele tarzında olsun, ister dışarıdaki düşmana, isterse içerdeki düşmana (yani nefs-i emmâreye) karşı yapılsın, Allah yolunda yapılan her türlü davranışı içine alır.[886]

Müslümanların topyekün hepsini ilgilendiren cihadın tek gayesi; Allah yolunda, sırf O'nun dinini insanlara iletmek ve her türlü zulüm, fitne ve adaletsizliği ortadan kaldırmaktır. Cihadın en çetin şekli olan yakın savaş halinin bile bu gaye ile yapıldığını şu âyet ifade etmektedir: "*Dünyada fitne kalmayıp din, tamamen Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın...*" (Enfâl, 8/39) Bu âyette de işaret ediliyor ki; "Allah'ın kullarını başkalarına mahkum tutan batıl dinler, hak din karşısında yıkılıp gitsin, hak hakim olsun da fitne ve eziyetle kimse gerçek mabuddan başkasına itaat ve boyun eğmeye zorlanmasın."[887]

Cihad sadece dış düşmanlarla değil, aynı zamanda kişinin, içindeki nefsi ve şeytan ile de mücadele etmesidir.[888] Bu da gösteriyor ki cihad, aynı zamanda Allah'a ubûdiyetin hem manevî-hissî ve hem de ferdî ve ictimâî boyutlarına girmektedir.

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere cihad gibi; insandan imanı gereği sadır olan her fiil ve amel, Allah'a ubûdiyetin fiilî boyutlarını oluşturmaktadır.

Burada çok kısa olarak ifade edeceğimiz bir husus da şudur: Allah'a ubûdiyetin sadece manevî-hissî ve fiilî-amelî boyutu değil; mademki ubûdiyet, insanın asıl yaratılış gayesidir ve tek başına bu dünyada yaşaması mümkün değildir ve Allah tarafından kabile, sülâle ve topluluklar halinde yaşaması murad edilmiştir;[889] o halde onun, hem ferdî hem de ictimâî boyutlarının da olması gayet tabiidir. Zaten şu ana kadar anlattıklarımızın hepsinin, insanı ilk önce tek başına ilgilendirdiği için ubûdiyetin ferdî boyutunu oluşturduğunu detaylı olarak anlatmaya lüzum yoktur. İnsandan sadır olan birçok davranış, içinde yaşadığı toplumu da doğrudan etkileyip ilgilendirir. Dolayısıyla ubûdiyetin toplumu ilgilendiren ve ictimâî boyutta

---

886 Mustansır Mîr, *Kur'ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, s. 43.

887 Elmalılı, *Hak Dini*, IV, 2403.

888 Bkz. Râğıb, *Müfredât*, s. 208; Nedvî, Ebu'l-Hasen Ali, *Kur'ân ve Sünnette İtikat-İbadet ve Güzel Ahlâk*, s. 112.

889 Bkz. Hucurât, 49/13.

yaşanılması gereken yönüne örnek olarak, Kur'ân'ın ısrarla üzerinde durduğu Adâlet, Emr-i bi'l-M'arûf ve Nehy-i ani'l-Münker, insanlara infakta bulunmak vb. vazifeleri de sayabiliriz.[890]

Bu sayılanlar, belki de toplumsal barışın en önemli temel taşlarından sayılır Çünkü Allah'ın, insanların istifadesi için verdiği yeryüzündeki nimetlerin eşit şekilde paylaşımı ancak adaletle mümkün olur. Bu adaleti sosyal alanda sağlamak ve bir zengin-fakir çatışmasını önlemek ancak infak ile mümkün olur. Zira "fakirlerin refahıyla ilgilenilmediğinde yapılan ibadetler bile riyâkârlık olur.[891] Çünkü, yoksulluk denizinde bolluk adaları oluşmaz."[892]

C- ALLAH'TAN BAŞKASINA UBÛDİYETİN BOYUTLARI

Bu çalışmamızda insanın mutlak anlamda kulluğunu iki temel inanç kategorisine ayırarak bunları "Allah'a Ubûdiyet" ve "Allah'tan Başkasına Ubûdiyet" diye isimlendirmiştik. Ubûdiyeti bu iki vasıfla nitelendirirken; en azından araştırma yaparken, temel argümanlarını ve orijinal kavramlarını kullandığımız Kur'ân dilinin kullanımına uygunluk amacını hedefledik. Ubûdiyeti, "olumsuz" ya da "olumlu" gibi ifadelerle nitelendirmenin[893] bu açıdan yerinde olmadığı kanaatindeyiz.

Allah'tan Başkasına Ubûdiyetin en temel boyutu olan "Küfr"ün; insanın, Yüce Yaratıcısına yönelik sergilediği tüm "karşı olma" tavırlarını en kapsayıcı kavram olması nedeniyle burada ele alınması, maksadımızı ifade için uygun olacaktır.

Sözlük anlamı; "örtmek, kapatmak, gizlemek" olan "küfr"ün ıstılâhî anlamı da; "Allah'ı inkar etmek demektir".[894] Bundan başka; delil, burhan

---

890 İlgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, "a-d-l", "e-m-r", "n-f-k" ve "zekât" md.leri.

891 Bkz. Mâûn, 107/1-7.

892 Fazlurrahmân, *Ana Konularıyla Kur'ân*, s. 03.

893 Bkz. Zekeriya Pak, *Kur'ân'da Kulluk*, s.127-129.

894 Bkz İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyis*, V, 191; Cevherî, *Sıhâh*, II, 807-808; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, V, 144-148; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 605.

ve nimet gibi soyut şeylerin üzerinin örtülmesi de, bu kelimenin anlamlarındandır. Bu duruma göre küfür, imanın en temel zıddıdır.[895]

Kavramsal açıdan belki de imanın zıddını ve inkarı en geniş şekilde ihata ve ifade eden Kur'ân'daki bu kelime; içerisinde Allah'a karşı inkar anlamında ne kadar tavır varsa hepsini kapsamaktadır. Bu tavırların ifade edilmesi için Kur'ân'da kullanılan diğer kavramlar ve bunların çokluğu, Allah'tan başkasına ubûdiyetin ne kadar boyutlu olduğunu otaya koyması açısından önemlidir.[896]

Küfrün çok geniş kapsamlı bir kavram olduğu konusunda el-Askerî şunları söylüyor: "Küfür; içerisinde birçok hasletin bulunduğu bir kavram olup, bu hasletlerden herbiri bir iman hasletinin zıddıdır. Çünkü bir kul; küfrün bir hasletini işlediği zaman, imanın hasletlerinden birini kaybeder. Küfrün hasletlerinden birisi de; 'Allah'ın yanında birtakım ilahlar icat etmek' anlamına gelen şirktir."[897]

Küfrü, bir şahsiyet bozukluğu olarak değerlendiren Fazlurrahmân bu konuda şunları söylemektedir: "Bir kimse alçaldığı zaman vicdanı donuklaşır ve artık gerçek ve yüksek mahiyetinin sesini etkili bir şekilde dinleyemez. Diğer taraftan böyle bir kimse, yalnız dinlememekle kalmaz, aynı zamanda hakikatin kendisine devamlı hatırlatılmasından da rahatsız olur; o kadar ki bu rahatsızlık, yapmacık şeref ve gurur ile birleşince yerini, gerçeği reddetme ve ona karşı katı bir direnişe geçmeye bırakır. Kur'ân'ın "küfür" diye tanıttığı, işte bu "rahatsızlık"tır. Bir bakıma küfür, gururla eş anlamlı tutulmuştur." [898]

1. Allah'tan Başkasına Ubûdiyetin Fikrî Boyutu

Burada, Allah'tan başkasına ubûdiyetin alt yapısını ve temellerini, çalışmamızın üçüncü bölümünde incelediğimizi ifade ettikten sonra; nefsini ve hevâsını ilahlaştıran insanın artık, Allah'ı inkâr noktasında nerelere varacağını kısaca özetlemek istiyoruz.

---

895 Bkz. Ûde, *et-Tetavvur*, s. 271-272.

896 Kur'ân'da kullanılan küfürle ilgili kavramlar, tahlil ve değerlendirmeler için bkz. Yunus Ekin, *Kur'ân'a Göre İnançsızlık*, Işık Yayınları, İstanbul -2001, s. 37-137.

897 el-Askerî, *el-Furûk*, s. 253.

898 Fazlurrahmân, *Ana Konularıyla Kur'ân*, s. 74.

Nasıl ki iman, insanın vicdanındaki bir hadise ise; küfür de zıt anlamda insanın kalp ve vicdanında oluşan bir olgudur. Allah'a ubûdiyetin mahiyetinde temel unsur olarak; insanın, aklını ve gönlünü Allah'a kul olmaya ikna etmesi yatmaktadır. İşte insanın aklını ve nefsini Allah'a kulluğa ve O'na râm olmaya ikna etmemesi veya edememesi de, Allah'tan başakasına ubûdiyetin fikrî boyutunu ve özünü oluşturmaktadır.

Meseleye bu çerçeveden bakınca Kur'ân'da, Allah'a yönelik olarak sergilenen inançsızlık göstergelerinden başta "şirk" olmak üzere, "O'nu tanımamak", "yalanlamak", "Allah'tan Başkasına Ubûdiyetin Temelleri" başlığında daha önce incelediğimiz "istikbâr" ve "istiğnâ" ile, ayrıca Kur'ân'ın birçok yerinde bahsedilen "Allah'ı ve âyetlerini unutmak"[899] ve "Allah'ı zikre ve O'nun yoluna engel olmak"[900] gibi birçok tavır, Allah'tan başkasına ubûdiyetin fikrî boyutunu oluşturmaktadır.

Aynı zamanda Kur'ân'da anlatılan, "Kitabın bir kısmını veya tamamını inkar",[901] "Hakkı bâtılla karıştırıp gizleme"[902] faaliyetleri de; Vahye yönelik tavırlar olarak Allah'tan başkasına ubûdiyetin hem fikrî hem de fiilî boyutlarındandır.

2. Allah'tan Başkasına Ubûdiyetin Fiilî Boyutları

Fikir düzeyinde inançsızlık bu derecede ileri safhaya varınca bunun, fiile dökülmesinin de ne kadar korkunç boyutlarda olacağı malumdur. Allah'ın, insanları hidayete çağırmak için gönderdiği peygamberlerinin yalanlanmasını ve hatta öldürülmesini[903] Allah'tan başkasına ubûdiyetin boyutlarından en önemlisi olarak gösterebiliriz. Kısacası; Şeytana ubûdiyet başta olmak üzere, özünde inkar bulunan, insandan sadır olmuş bütün tavırlar Allah'tan başkasına ubûdiyetin fiilî boyutlarını göstermektedir.

---

899 Bkz. Tevbe, 9/67; Tâhâ, 20/126; Furkân, 25/18; Haşr, 59/19.

900 Bkz. Bakara, 2/114; Âl-i İmrân, 3/99; Nisâ, 4/167; A'râf, 7/45; Enfâl, 8/36; Tevbe, 9/34; Hûd, 11/18-19; İbrâhim, 14/3; Nahl, 16/88.

901 Bkz. Bakara, 2/85.

902 İgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, "l-b-s" md,

903 Bkz. Bakara, 2/61; Âl-i İmrân, 3/21, 112; Nisâ, 4/157; Mâide, 5/70; Ankebût, 29/24.

3. Allah'tan Başkasına Ubûdiyette İctimâî Boyut

Allah'a ubûdiyetin boyutlarında da ifade ettiğimiz gibi, toplum halinde yaşayan insan, ortaya koyduğu inançsızlık tavırlarını bir şekilde dışarı yansıtacak ve herkesin etkileneceği bir ortam meydana getirecektir. Allah'tan başkasına ubûdiyetin sosyal alandaki en etkili boyutu "Nifâk"tır. Lügatta "bir şeyin kesilip gitmesi, gizlenip örtülmesi"[904] anlamına gelen nifak, "dine bir kapıdan girip diğerinden çıkmak", şeklinde de tarif edilmiştir.[905]

Allah'tan başkasına ubûdiyetin ictimâî boyutlarından birisi de "Zulüm"dür. Sözlükte; "bir şeyi, ait olduğu yerden başka yere koymak"[906] anlamına gelen kelime; "Haktan bâtıla geçmektir", şeklinde de tanımlanmıştır.[907]

Kur'ân'da şirkin de kendisiyle nitelendirildiği[908] ve çokça sözkonusu edilmiş olan zulmün iki çeşidi vardır. Birisi, başkalarına yapılan haksızlıklar, diğeri de kişinin kendi nefsine yaptığı zulümdür. Kişinin kendisine yaptığı zulüm Kur'ân'da şöyle ifade edilmektedir: "*Sonra biz, kitabı seçtiğimiz kullarımıza miras verdik. Onlardan kimi nefsine zulmeder, kimi orta yolu tutar, kimisi de Allah'ın izniyle hayırlarda öne geçer....*" (Fâtır, 35/32)[909] Âyette de ifade edildiği gibi **nefislerine zulmedenler**; "kendisini günah işlemeye yönlendirenlerdir. Çünkü kişinin Rabbine karşı masiyeti, kendi nefsine zulümdür ve onu azaba sürükler."[910]

İnsanın başkalarına yaptığı zulmün neticesi de kendisiyle ilgilidir. Bu konuda Fazlurrahmân şu dikkat çekici değerlendirmeyi yapmaktadır: "Bütün kötülükler, adaletsizlikler ve birinin başkasına verdiği zararlar,

---

904 Bkz İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyis.*,V, 454-455; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, X, 357-359; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1196.

905 Râğıb, *Müfredât*, s. 819. Ayrıca bkz. Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor?*, s: 291; Yunus Ekin *Kur'ân'a Göre İnançsızlık*, s. 82-89.

906 Bkz İbn Fâris, *a.g.e.*, 468; İbn Manzûr, *a.g.e.*, XII, 373-374; Fîrûzâbâdî, *a.g.e*, s. 1464.

907 Cürcânî, *Ta'rîfât*, s. 144.

908 Bkz. Lokmân, 31/13. Şirkle ilgili başka âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemü'l-Müfehres*, "ş-r-k" md.

909 Konuyla ilgili diğer âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.*, "z-l-m" md.

910 İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXII, 312.

özet olarak insanın ahlâkî mahiyetinden olan her türlü kopmalar, aslında kişinin kendisine yaptığı şeylerdir. Onun için "kendine zulmetme" deyimi; her türlü adaletsizliğin (zulmün) yapana geri dönücü olduğu fikrini açıkça belirten Kur'ân'ın, çok sık kullandığı bir ifadedir.[911]

Allah'tan başkasına ubûdiyetin bu ictimâi boyutunu, cehâletle ilişkilendiren Izutsu da şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "İşte bir duygu olan cehlin, görünür, fiziki davranış hali zulümdür. Zulüm, cehlin özel bir şeklidir. Kısaca cehl, kavramın içi, zulüm ise dışıdır. Herhalde bu, zulmün çoğu kez terceme edildiği gibi basit bir "kötülük yapma" olmadığını bize anlatır. Yine bu, Kur'ân'da inatçı kâfirlerin halini tasvir ederken kullanılan zulüm kelimesinin de cehl ile birlikte anlaşılması gereğini de açığa çıkarır."[912]

Kur'ân'da zulüm, sadece "z-l-m" maddesi ve türevleri ile değil, "bağy", "bi ğayri hakk", "isrâf" gibi kelimelerle de sözkonusu edilmiştir.[913]

4. Allah'tan Başkasına Ubûdiyetin Şirk Boyutu

Küfürden sonra insanın, Allah'a karşı takındığı en kötü tavır olan ve Kur'ân'ın da zulüm olarak nitelendirdiği "Şirk", Allah'tan başkasına ubûdiyetin en ileri boyutudur. Kelime olarak lügatta; "iki ortağın birbiriyle karışması, birinin diğerine ortak olması"anlamına gelen şirk, Allah'ın zât, sıfat ve fiillerinde ortağı olduğunu kabul edip O'nu inkar etmektir.[914]

İslâm âlimleri, insanın Allah'a karşı gösterdiği şirk tavrının üç boyutlu olduğunu ifade etmektedirler: "Şirkin üç boyutu vardır ve bunların hepsi de yasaktır: 1- Allah'ın ulûhiyyetinde bir ortağı olduğuna inanmaktır ki, bu en büyük şirk ve cehâlettir. "*... Kim Allah'a ortak icat ederse müthiş bir iftira etmiş, çok büyük bir günah işlemiştir.*" (Nisâ, 4/48) Bu âyette kastedi-

---

911 Fazlurrahmân, *a.g.e.* s. 80.

912 Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s.256, 266.

913 İlgili âyetler için bkz, Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.*, "b-ğ-y", h-k-k", "s-r-f" md.leri. Zulümle ilgili kavramlar hakkında bkz. Veli Ulutürk, *Kur'ân'a Göre Zulüm Kavramı*, İstişare Yayınları, Kayseri- 1993.

914 İbn Fâris, *a.g.e.*, II, 265; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, X, 448-450; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1220.

len şirk budur. 2- Allah'a fiillerinde şirk koşmak. 3- İbadette şirk koşmak ki, bu da riyâdır."[915]

İnsanın Allah'ı inkar noktasında şirk boyutuna kadar varmasının sebebini Fazlurrahmân şöyle açıklıyor: "Çünkü insan, ya sonlu varlıkları bu sonsuz yüce Varlığa kıyaslayıp O'na benzetmek ister; ya da Allah, yaratıkları ile doğrudan ve çok yakından ilgili olmasına rağmen, insan kalkıp O'nunla yaratıkları arasına, tanrıları veya diğer güçleri koymaya çalışır."[916]

Bu şekilde Allah'tan başka varlıklara (insan, cin, melek, hayvan, taş, dağ, heykel vs.) ilahlık atfetmek veya onlara Allah'ın yanında ilâhî bir güç atfetmek; insanın düşünme ve bilgi kabiliyetlerini felç etmesi sonucunda veya çeşitli menfaat sâikleriyle gerçekleşmektedir. Her iki durumda da insan kendine yabancılaşmakta, fıtratından uzaklaşmakta ve kendi özünü örtmektedir.[917] Yani aslında, şirke dalanların bu davranışlarının özünde menfaat elde etme maksadı vardır. Kur'ân'da bu menfaat-şirk ilişkisi şöyle ifade edilmektedir: "*Kendilerine kalsa izzet ve kuvvet vesilesi olsun diye, Allah'tan başka birtakım tanrılar edindiler.*" (Meryem, 19/81)[918] Müfessirler de zaten bu âyette geçen "'Izz" kelimesine; "her türlü yardım ve menfaat" anlamı vermektedirler.[919]

Şirk, insan benliğindeki bütünlüğü bozar ve onu birçok şekilde köleleştirir. Çünkü, "insanın ne kadar efendisi olursa, o kadar kez daha mutsuz olur."[920]

Genellikle; insanın söz, fiil, niyet ve isteklerinde görülen şirk[921]

---

915 Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, V, 118. Şirkin çeşitleri ve daha geniş bilgi için bkz. Râğıb, *a.g.e.*, s. 451-452; Suat Yıldırım, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, s. 285-296; Ûde, *et-Tetavvur*, s. 273276; Nadim Macit, *Kur'ân ve Hadise Göre Şirk ve Müşrik Toplum*, Damla Matbacılık, Konya -1992, s. 38-39.

916 Fazlurrahmân, *Ana Konularıyla Kur'ân*, s. 48.

917 Ömer Özsoy, İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'ân*, s. 332.

918 Ayrıca bkz. Yâsîn, 36/74.

919 Bkz. İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-Vecîz*, IX, 530.

920 De La Boetie, Etienne, *Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev*, (çev. Mehmet Ali Ağaoğulları), İmge Kitabevi, Ankara -1995, s: 19.

921 Abdurrahmân, Muhammed Mustafa, *Edebü'l-Ubûdiyye*, Mektebetü'l-Kahire, Kahire ts., s. 81. Ayrıca bkz. Tahir Olgun, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, (Haz. Cemal Kurnaz), Akçağ Yayınları, Ankara -1998, s. 47-48.

gerçekte insanın; Allah'ın sırf kendi Zâtı için yapılmasını istediği ve ubûdiyet manasına geldiğini belirttiği bazı hal ve hareket tarzlarını insanlardan birine yöneltmesiyle oluşur. Birine secde edilmesi, onun adına kurban kesilmesi, ona adak adanması, zor zamanlarda ondan yardım dilenmesi, onun her yerde ve zamanda kendisinin yanında olabileceğine inanılması, onda mutlak tasarruf gücü bulunduğuna inanılması gibi.[922]

Burada işlediğimiz bu ubûdiyet çeşidinin belki de bütün boyutlarını, en ileri seviyede gösteren olay olarak Firavun'un, rablığını ilan etmesini örnek gösterebiliriz. "*Adamlarını topladı ve onlara:* "*sizin en yüce rabbiniz benim dedi.*" (Nâziât, 79/23-24). "Bir kişinin, kendisinin rab olduğuna inanması, akıl ve ilmin tam zıddı bir şeydir. Zira böyle bir şey; semâvât, arz, hayvanlar, bitkiler ve insanların yaratıcısı olduğunu iddia anlamına gelir. Böyle bir iddianın saçmalığı ise, ilmen zaruridir. Ayrıca bu âyet, böyle bir iddiada bulunan kimsenin; ne söylediğini bilmeyen bunamış birisi olduğuna da delildir."[923]

Böylece Firavun'un bu tavrını; temelinde insanın, kendi hevâ ve nefsini ilah edinmesinin[924] bulunduğu, "Allah'tan Başkasına Ubûdiyet"in zirvesi olarak değerlendirebiliriz.

D- UBÛDİYETİN YANSIMALARI

Yaratıcısını tanıyan ve bütün kalbiyle O'na yönelen insan neticede; Allah'ı Rab, kendisini de O'na kul olarak kabul eder. İşte bu merhale, Allah'a ubûdiyetin ilk adımıdır. İnsanın kalbinde meydana gelen bu kabul, birtakım emârelerle dışarıya aksederek kendisini gösterecektir. Yani insan kendi aklını ve nefsini Allah'a kul olmaya ve kulluk yapmaya ikna edince; onun bu derûnî hali, dış dünyasına ve fiillerine de yansıyacaktır. Ubûdiyetin yansımaları insanın önce kendi şahsında, daha sonra da içinde yaşadığı çevre ve varlıklarla ilişkilerinde görülecektir. Zira, insanın Allah ile

---

[922] Nedvî, *Kur'ân ve Sünnette İtikat-İbadet,* s. 61.
[923] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* XXXI, 39.
[924] Bkz. Câsiye, 45/23.

arasındaki en büyük ilişki bağı olan ubûdiyet; onun, diğer valıklarla olan ilişkilerini de etkileyip düzenler.

Biz burada ubûdiyetin bu yansımalarını iki başlık altında incelemeye çalışacağız. Bunlar da; insanın kendisinde ortaya çıkan (ferdî) tezâhürler ve içinde yaşadığı toplumda meydana gelen (ictimâî) tezâhürlerdir. Ancak bu konu çok geniş bir alana sahip olduğu için, ubûdiyete bir bütün halde bakıp yansımalarını da genel olarak değerlendireceğiz. Bunu yaparken de, ubûdiyetin ferdî ve ictimâî yansımlarına ait, Kur'ân âyetlerinden gerekli birkaç örnekle iktifa edeceğiz.

1. Ubûdiyetin Ferdî Yansımaları

Yüce Allah'ın kulu olan insan, her şeyden önce kendisinden sorumludur ve Allah'a ubûdiyeti de birinci derecede kendisinde başlar, kendisinde biter. Yani bir kul olarak bütün sorumlulukları, vazifeleri ve bunların sonuçları ilk önce kendisini ilgilendirir ve şahsını bağlar. Nitekim şu âyetlerde bu husus açık olarak ifade edilmektedir: "*Herkes, yaptığı işlerin rehini ve esiri olacaktır.*"(Müddessir, 74/38) "*Hiçkimse başkasının günah yükünü çekemez.*" (Necm, 53/38).[925] Böylece bu sorumluluğun neticesinde, onun ubûdiyetinin yansımaları ve sonuçları da, ilk önce kendi üzerinde tezâhür edecektir.

İnsanın vicdanında meydana gelen hâdiselerin çoğu ondan, fiil ve amel olarak dışarı yansır. Kur'ân'da anlatılan mü'minlerin amellerini; onun, kalp ve vicdanında meydana gelen iman ve ona bağlı olarak gelişen Allah korkusu ve sevgisi gibi derûnî hallerin yansımaları olarak değerlendirebiliriz. Bu noktayı aydınlatması açısından şu âyetler çok önemlidir: "*Muhakkak ki mü'minler mutluluk ve başarıya erdiler. Onlar namazlarında tam bir saygı ve tevâzu içindedirler. Onlar boş şeylerden uzak dururlar. Onlar zekâtı da ifa ederler. Onlar mahrem yerlerini günahlardan korurlar....... O mü'minler, üzerlerindeki emanetleri gözetirler, verdikleri sözleri tam tamına tutarlar. Onlar namazlarını vaktinde eda edip zayi etmekten korurlar.*" (Mü'minûn, 23/1-9)

---

[925] İlgili diğer âyetler için bkz. Sebe', 34/25; Zümer, 39/7; Fussılet, 41/46; Câsiye, 45/15.

Bu âyetlerden ikincisinde geçen ve bizim de "Ubûdiyetle İlgili Kavramlar"[926] kısmında işlediğimiz "Huşû" nun ferdi yansımalarıyla ilgili Elmalılı'nın şu tespitlerini aktarmak istiyoruz: "Huşû'yu, bazıları korku, çekingenlik gibi kalp fiillerinden olmak üzere tarif etmiş; bazıları da sükûnet içinde olmak ve sallanmayı terketmek gibi organlara ait fiillerden göstermiştir. Doğrusu huşû; aslı kalpte, tezâhürü bedende olmak üzere ikisini de içinde bulundurur. Kalbe ait tarafı; Rabb'in azamet ve celâlı karşısında kendi küçüklüğünü göstererek nefsi, Hakk'ın emrine baş eğdirip söz dinlettirecek; edep ve tazimden başka bir şeye yönelmeyecek şekilde kalbin son derece bir saygı hissi duymasıdır. Dış görünüşle ilgili yönü de, vücut organlarında bu duygunun belirmesiyle bir sakinlik ve sükûnet meydana gelmesi, gözlerinin önüne ve secde yerine bakıp, sağa sola, şuna buna iltifat etmemesidir." [927]

Mü'minlerin, namazı huşû' içinde kılmalarını anlatan bu âyetten hemen sonra "boş sözden" uzak durmayı anlatan âyetin gelmesinin sebebi hakkında Râzî şöyle bir değerlendirme yapıyor: "Bunun sebebi şu olabilir: Nefse en ağır ve zor gelen, aynı zamanda mükellefiyetin de özünü oluşturan "yapma" ve "terketme" kâidelerini mü'minlerde iyice yetleştirmektir. Ayrıca çoğu yerde beraber zikredilen namazla zekâtın arasına "boş sözden uzak dururlar" âyetinde gelişinin bir başka sebebi de; "boş sözden kaçınma"nın, namazın tamamlayıcı unsurlarından olmasıdır."[928] Nitekim bir başka âyette namaz; "*... Muhakkak ki namaz; insanı, ahlâk dışı davranışlardan ve meşru olmayan işlerden uzak tutar...*" (Ankebût, 29/45) şeklinde tavsif edilirken, aynı zamanda ubûdiyetin yansımalarının da en güzel örneklerinden birisini görmüş oluyoruz.

Bundan başka Allah korkusu ve sevgisi, tevâzu', Allah'a ve peygambere itaat ve tevbe gibi; insanın önce iç dünyasında meydana gelen ubûdiyetin birçok boyutu; inanan kulun davranışlarını, fikirlerini ve dış dünyaya bakışını Allah'a ubûdiyet istikametinde etkileyecek ve bu ubûdiyet çigisine uygun olmayanları mutlaka değiştirecektir.

---

926 Bkz. Bu Tez, s. 108-112.
927 Elmalılı, *Hak Dini*, V, 3428.
928 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXIII, 70.

Kur'ân'a baktığımızda, ubûdiyetin insan vicdanındaki boyutu olan imanın, genellikle "sâlih amel" ifadesiyle beraber zikredildiğini görürüz.[929] Bu durumu ubûdiyetin insanda önce ferdî, sonra da ictimâî olarak meydana gelen "amel-i sâlih" şeklindeki yansımasıdır diye değerlendirebiliriz. Ubûdiyetin insan davranışlarında meydana gelen yansımalarına burada bir örnek daha vermek istiyoruz.

Ubûdiyetin önemli çeşitlerinden biri olan oruç; kul olarak insanın hem nefsini hem de fiillerini etkileyip düzenleyen bir emirdir: "*Ey iman edenler! Sizden öncekilere farz kılındığı gibi oruç tutumak size de farz kılındı. Böylece umulur ki fenalıklardan korunursunuz.*" (Bakara, 2/183)

Orucun ferdî yansımalarını, bu emri yerine getirenlerin hangi tavırlara dikkat edecekleri hususunu izah sadedinde, Hz. Peygamber'in (sallallahu aleyhi ve sellem) şu hadislerinde görebiliriz: "Oruç perdedir. Biriniz birgün oruç tutarsa kötü söz sarfetmesin, bağırıp çağırmasın. Birisi kendine yakışıksız laf edecek veya kavga edecek olursa:- Ben oruçluyum, desin."[930] Allah'a kulluk konusunda yapılan her faaliyetin, kişinin hareketlerinde bir tesirinin olması gerektiğini; aksi halde bu yaptıklarının hiçbir kıymetinin olmadığını da şu hadisten anlayabiliriz: "Kim yalan söylemeyi ve onunla iş yapmayı bırakmazsa Allah'ın, onun yemesini içmesini terketmesine ihtiyacı yoktur." [931]

2. Ubûdiyetin İctimâî Yansımaları

Allah Teâlâ insanı yalnız olarak yaratmış, daha sonra da eşini ve neslini ondan varederek, birlikte topluca yaşamalarını takdir etmiştir. Dolayısıyla insan tek başına değil, aynı zamanda toplumsal bir varlıktır. Bu gerçeği Kur'ân-ı Kerîm, hem de "Ey insanlar!" hitâbıyla şöyle ifade ediyor: "*Ey insanlar! Biz sizi bir erkekten ve bir kadından yarattık. Birbirinizi tanıyıp sahip çıkmanız için milletlere, sülalelere ayırdık...*" (Hucurât, 49/13)

---

929 İlgili âyetler için bkz. Abülbâkî M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, "a-m-l" md.

930 Buhârî, *Savm* 2, *Libâs* 78; Müslim, *Sıyâm* 164; Muvatta', *Sıyâm* 58; Ebû Dâvûd, *Savm* 25; Tirmizî, *Savm* 55, İbn Mâce, *Sıyâm* 1.

931 Buhârî, *Savm* 8, *Edeb* 51; Ebû Dâvûd, *Savm* 25; Tirmizî, *Savm* 16, İbn Mâce, *Sıyâm* 21; Ahmed b. Hanbel, 2/452, 505.

Kur'ân âyetlerini incelediğimizde onun, insana hem ferdî, hem de ictimâî bir varlık olarak yaklaşıp hitap ettiğini görürüz. Özellikle de mü'minlere, birçok yerde çoğul sıygasıyla hitap etmiştir.[932] Bu hitaplarla gelen emirler ve nehiylerin hem ferde hem de topluma yönelik tarafları; dolayısıyla da bunların yansımalarının olması gayet tabiidir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi ubûdiyet, kişinin kendisinde başlayıp kendisinde biten bir şeydir. Ancak toplumsal olarak yaşayan insanın ferdî olarak yaptığı ubûdiyet faaliyetlerinin önce kendisinde, daha sonra da ictimâî alanda yansımaları görülecektir.

İnsanın beraber olarak yaşadığı en küçük çevre, ailesidir. Çünkü aile, toplumun çekirdeğini oluşturur. Tabiatıyla kişinin ferdî olarak yaşadığı ubûdiyetin toplumsal anlamda yansımaları da, ilk olarak aile içinde ortaya çıkacaktır. Kişi, kendisinden sonra birinci derecede ailesinden sorumludur ve ona örnek olmak, görevidir. Şu âyet buna işaret etmektedir: "*Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi yakıtı insanlarla taşlar olan o müthiş ataşten koruyun...*" (Tahrîm, 66/6). Kulun ferdî olarak mesul olduğu namaz emrini ailesine de yansıtması istenmiştir: "*Ailene ve ümmetine namaz kılmalarını emret, kendin de namaza devam et...*" (Tâhâ, 20/132) Bunlar da, ubûdiyetin en küçük toplum olan ailedeki ictimâî yansımasıdır. Yani kişi, namazı sadece kendisi kılmakla kalmayacak, bu emri ailesine ve yakın çevresine de yayacaktır.

Ubûdiyetin ictimâi anlamda aileye yönelik; anne-babaya itaat,[933] evlenme,[934] boşanma,[935] miras,[936] akrabalık,[937] komşuluk ilişkileri[938] vb. gibi konularla ilgili Kur'ân'ın hükümlerini burada zikredebiliriz.

Ubûdiyetin aile dışında daha geniş diğer ictimâî boyutları ve bunların

---

932 Bu hitaplar için bkz. Abülbâkî M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, s.82-86.

933 Bakara,2/83, 215; Nisâ, 4/36; En'âm, 6/151; İsrâ, 17/23-24; Ankebût, 29/8; Lokmân, 31/14-15; Ahkâf, 46/15.

934 Bkz. Nisâ, 4/3-4, 19-28, 34-35; Nûr, 24/31*33

935 Bkz. Bakara, 2/227-232, 236-237, 241; Ahzâb, 33/49; Talâk, 65/1-7.

936 Bkz. Nisâ, 4/7, 11-14, 19, 33, 176.

937 Bkz. Nisâ, 4/1; Ra'd, 13/21.

938 Bkz. Nisâ, 4/36.

yansımalarını da Kur'ân'da görmek mümkümdür. Kur'ân'da en geniş şekilde toplumu kuşatan ubûdiyet vazifelerinden söz edilmektedir. Zaten bir kul olarak insan, ferdî anlamda ubûdiyeti yaşayınca kendisinde meydana gelecek düşünce ve davranışlarındaki değişiklikler ve bunların tezâhürleri tabîî olarak topluma da yansıyacaktır. Bunların dışında Yüce Allah'ın, kullarına toplum olarak emrettiği birçok husus vardır. Biz burada bunlardan, örnek olarak sadece "ahlâk"ı inceleyeceğiz.

Bir kul olarak insanın, inancı doğrultusunda sergilediği her tavır ve davranışının toplamı ve özü olan ahlâkı, ubûdiyetin en geniş anlamda ictimâi yansıması olarak değerlendirebiliriz. Çünkü ahlâkın hedefi, insanın huylarını ve buna bağlı olarak da davranışlarını düzeltmek ve güzelleştirmektir. Ahlâkın hem ferdî, hem de ictimâî yönü vardır. Ubûdiyetin her iki alandaki yansımaları da "en büyük ahlâk" olarak Hz. Peygamber'in (sallallahu aleyhi ve sellem) şahsında görülmüştür. Kur'ân-ı Kerîm onun ahlâkını şöyle tavsif ediyor: "*Ve sen pek yüksek bir ahlâk üzerindesin!*" (Kalem, 68/3) Ayrıca o, ubûdiyetin bu büyük yansıması olan ahlâkı mükemmelleştirmek vazifesi ile görevlendirilmiştir: "Ben, güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim."[939]

Kur'ân'da zikredilen bütün emir ve nehiyler, ubûdiyetin en geniş yansıması olan ahlâkın muhtevasını oluşturur ve onun tamamlayıcıları durumundadır. Kur'ân-ahlâk ilişkisinin anlatıldığı şu olay da buna bir delildir: "Hz. Peygamber'in (sallallahu aleyhi ve sellem) ahlâkını soran bir sahabiye Hz. Âişe (radıyallahu anh) şöyle cevap verdi: Sen Kur'ân okumuyor musun?. Sahabi: Evet okuyorum, dedi. Bunun üzerine Hz. Âişe: – Hz. Peygamber'in (sallallahu aleyhi ve sellem) ahlâkı Kur'ân idi, dedi."[940]

Burada son olarak ubûdiyetin hem ferdî hem de ictimâî yansımalarını toparlayıcı olarak dikkate değer ve çok önemli bir ifade olan "**Sıbğatullâh**" (Allah'ın Boyası) üzerinde kısaca durmak istiyoruz. Ubûdiyetle mükellef olan insanın tüm hayatı kulluk şuuru ve çabası içinde geçerse, onun her tavrı ve düşüncesi de bunun bir tezâhürü olarak görülecektir. Kur'ân'ın

---

939 Muvatta', *Hüsnü'l-Huluk* 18; Ahmed b. Hanbel, II, 281.

940 Müslim, *Müsâfirîn* 129; Ebû Dâvûd, *Tatavvu'* 26; Tirmizî, *Birr* 69, İbn Mâce, *Ahkâm* 14, Ahmed b. Hanbel, VI/45, 91.

kullandığı "Sıbğatullâh" ifadesini, Allah'a kulluk yaparak yaşayan insan ve insanların dıştaki hallerini, yani ubûdiyetlerinin yansımalarını çok güzel bir şekilde ifade ettiğini düşünüyoruz. Allah Teâlâ bu tabiri şöyle kullanmaktadır:

صِبْغَةَ اللهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللهِ صِبْغَةً وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ "*Siz Allah'ın verdiği rengi alınız. Allah'ın boyasından daha güzel boyası olan kimdir? 'Biz ancak O'na ibadet ederiz' deyiniz.*" (Bakara, 2/138)

Bu âyetin başında "SıbğatAllah" ifadesi geçerken, sonunda da "**ve Nahnü lehû 'Âbidûn**" ifadesinin gelmesini, ubûdiyetin yansımalarını anlatması bakımndan dikkate değer görüyoruz. Müfessirler, "SıbğatAllah" hakkında şunları söylemişlerdir: "Sıbğa" kelimesi burada "temizleme, temizlik" anlamına gelip "SıbğatAllah"ı; Allah'ın temizlemesi diye anlayabiliriz. Çünkü O'na iman, nefisleri tertemiz yapar. Yani burada mü'minlerden şöyle demeleri istenmiştir: Allah bizi imanla boyadı ve temizledi. Allah'ın boyasından daha güzeli var mıdır?. Yani Allah, kullarını imanla boyadı ve onunla küfür pisliklerinden temizledi. Dolayısıyla iman boyasından daha güzeli yoktur. Hıristiyanlar çocuklarını "Ma'mûdiyye" adındaki bir su ile yıkarlar ve bu işe; bu bir temizliktir ve o artık şimdi bir Hıristiyan oldu derlerdi."[941]

"SıbğatAllah" hakkında bazı âlimler de şunları söylemişledir: "Bu tabir, 'din' anlamındadır ve böylece "din", boya ile nitelendirilmiştir. Çünkü dinin görünüşü (yansıması), temizlik ve namaz gibi alâmetlerin müşâhede edilmesiyle ortaya çıkar."[942] Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*... Onların alâmeti, yüzlerindeki secde izi, secde aydınlığıdır...*" (Feth, 48/29) Dolayısıyla kul, Allah'a ubûdiyet yolunda gidip O'nun emir ve yasaklarına uyarak, Allah'ın boyasına boyanmaktadır.

Sonuç olarak ubûdiyetin ferdî ve ictimâî alandaki yansımalarını en genel anlamda "ahlâk" ve "sıbğatullâh" ifadeleriyle niteleyebiliriz. Çünkü

---

941 Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 222.

942 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IV, 79. Ayrıca bkz. Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, II, 97-98; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 133; Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl*, I, 178; Elmalılı, *Hak Dini*, I, 156; Mevdûdî, *Tefhîm*, I, 105.

Allah'a ubûdiyet, O'nun dininin yaşanmasıyla mümkündür ve bunların da inanan insanlar üzerindeki ferdî ve ictimâî yansımalarını ancak "Allah'ın rengiyle boyanmak" şeklinde ifade edebiliriz.

SONUÇ

İnsan, aklıyla düşünüp karar veren, gönlüyle hisseden, olaylara ve eşyaya kendi vüsatince anlamlar verebilen mükemmel bir varlıktır. Kendi iç dünyasını dışa yansıtarak, dış alemi de iç dünyasında irdeleyerek bir takım neticelere ulaşmadan duramaz. Çünkü o, soran ve araştırıp inceleyen meraklı bir yapıya sahiptir. Onun, bu özelliği ve kabiliyeti ile ulaştığı en büyük netice; kendisinin de ötesinde bir gücün olduğu gerçeğidir. İşte bu noktada insan; bu yüce kudretin her şeyi kuşattığını idrak ederek, O'nun karşısında kendi konumunu kavramaya ve belirlemeye çalışır. Sonuçta "*Ben, cinleri ve insanları sırf Beni tanıyıp, yalnız Bana ibadet etsinler diye yarattım*" (Zâriyât, 51/86) gerçeğine ulaşır. O halde insanın kâinâttaki yeri ve Yaratıcı karşısındaki konumu "kul" olmaktır, yani "Ubûdiyet"tir.

Allah ile insan arasında bir ilişki mevcuttur. Bu ilişki ve irtibat ilk önce "yaratma" hadisesiyle Yüce Yaratıcı'dan kâinât ve insana doğru başlamıştır. Allah Teâlâ hem insanı yaratmış, hem de bütün kâinâtı onun hizmetine râm etmiştir. Rab-kul ilişkisi, Allah'tan insana rızık verme, kitap ve rasûl gönderme, hayat verip yaşatma ve daha sonra da öldürüp hesaba çekme gibi en genel alanlarda devam etmektedir. Böylece Allah Teâlâ, hem kâinatta hem de gönderdiği Kur'ân'da kendisini sıfat ve fiilleriyle insana devamlı tanıtmaktadır. Şimdi sıra insandadır ve onun da kendisini, Rabb'ine kul olduğunu ispat etmesi gerekmektedir. İşte onun kendisini ispat edip Rabb'ine karşılık vermesine ubûdiyet diyebiliriz. Yani ubûdiyetin temelinde Allah-insan ilişkisinin insan tarafından bir ifadesi ve takdimi bulunmaktadır.

Buradan da Allah-kul ilişkisinin karşılıklı olduğu ortaya çıkmaktadır. Allah'ın bütün yapıp ettiklerine insan bir kul olarak, ubûdiyetini sergilemek suretiyle cevap vermektedir. İşte ubûdiyet bu karşılıklı ilişkiden ortaya çıkmıştır.

Yüce Allah'ın bu âlemle irtibatı, yaratılıştan sonra bitip kesilmiş değildir. O, her an ve mekanda faaldir, mahlûkât ise muhtaçtır ve onların ihtiyacını da sadece O karşılar. "*Göklerde olan, yerde olan herkes, ihtiyaçları için O'na yalvarır (bütün bunları gerçekleştirmek için) O her an yeni tecellilerle iş başındadır.*" (Rahmân, 55/29) O halde Yaratıcının insanla irtibat ve ilişkisi bu derece kesin, devamlı ve yoğun olduğuna göre; insanın da Allah'a karşı ubûdiyeti, onun tüm hayatını, hem iç hem de dış dünyasını kaplayarak devam etmelidir. Çalışmamızda elde ettiğimiz sonuçlardan birisi budur.

Kur'ân'da; Allah Teâlâ kendisini isim, sıfat ve fiilleriyle bir çok kelime formu kullanarak tanıtmıştır. Bu da O'nun insanla ilişki alanının ne kadar geniş olduğunu gösterir kanaatindeyiz. Aynı şekilde Kur'ân'da insanla ilgili hele hele onun ubûdiyetiyle ilgili o kadar kavram kullanılmıştır ki; bu yoğunluk bizi, ubûdiyetin onun tüm hayatını hatta iç dünyasındaki duygularını dahi kapsadığı sonucuna götürmektedir.

Ubûdiyetin lügattaki "tezellül (bir güç karşısında acz makamında olmak), itaat, boyun eğmek, teslim olmak" anlamlarıyla, direkt ya da dolaylı biçimde ilgili olanlarını tespit edip incelemeye çalıştığımız kavramların çokluğu bile, hiçbir insanın ubûdiyetten kurtulmasının imkansız olduğu neticesini vermektedir.

Tabii ki böyle bir netice ve ubûdiyet (kulluk) sıfatı insan için; değer bakımından bir küçüklük değil, aksine Allah'ın belirlediği en yüce makamdır. Çünkü, en seçkin insanlar olan peygamberler bile, Kur'ân âyetlerinde; "Allah'ın kulu" vasfıyla zikredilip şereflendirilmişlerdir. Ayrıca inanan kimselerden bahsedilirken âyetlerde; "kul ve kullar" kelimesinin "Lafzatullâh"a izâfetle zikredildiğini görmekteyiz. Bu da bizi Yüce Allah'ın, inanan kullarını ne kadar sevdiğini ve onlara ne kadar değer verdiği sonucuna götürmektedir. Hulasa "ubûdiyet", Kur'ân'da insanı tanımlayan en açık ve en kapsamlı kavramdır.

Araştırmamızda başvurduğumuz, özellikle "ubûdiyet" ve "ibadet" konulu eserler; insanı genel kulluk çerçevesinde ele alırken çoğunlukla onun kulluğunu, "ibadet" terimiyle ifade etmişler, belli zaman ve mekanla sınırlı, belli şekillerde yerine getirilen vazifeler olarak tanımlamışlardır. Gerek bu türlü tanımlamalar, gerek zaman içinde insanların dünya ile meşguliyetlerinin ağır basması ve gerekse şeytan gibi başka dış unsurlar neticesinde insanın kulluk anlayışı değişmiş ve daralmıştır. Bu husus, avam dediğimiz halk sınıfında çok daha yaygındır. Bu gerçekten hareketle İslâm'da kulluğun yeniden ele alınıp, temel kaynağımız olan Kur'ân'ın penceresinden irdelenmesinin çok önemli olduğu sonucuna ulaştık. Çünkü geçmişte olduğu gibi insanın Rabb'i ile ilişki yollarını kapatan, onun dikkatini Allah'a vermekten alıkoyan, özellikle günümüzde sayılamayacak kadar çok unsur vardır. İnanan bir kul bile, ubûdiyetini sadece beş vakit namaz, senede bir ay oruç vb. belli ibadetlere sıkıştırarak, arta kalan zamanda sanki Allah'ın dışındakilere kulluk seline kapılıp gitmekte gibidir.

Ubûdiyet sadece; Allah'a kulluğu değil, aynı zamanda O'ndan başkasına kul olmamayı da gerektirir ve bununla tamam olur.

Ubûdiyet ve ibadet için yapılan tanımlar ve izahlardan ortaya çıkardığımız netice şudur: Ubûdiyetin klişeleşmiş ve genel kabul görmüş net bir tanımının yapılması zordur. Onu ancak, temel esaslarını, prensiplerini ve değerini irdeleyerek mahiyeti hakkında bilgi vermek suretiyle, genel çerçevesini belirleyip anlatabiliriz. Biz de "ubûdiyetin tanımı" başlığında onu tanımlamak yerine, unsurlarını dile getirerek şu sonuca vardık: *Ubûdiyet; Yüce, Yaratıcı bir kudret karşısında insanın kendi acziyetini ve muhtaçlığını idrak etmesi, emirlerini kabul edip O'na saygı göstermesi ve tüm merhaleleriyle hayatını sadece O'na tahsis ve teslim etmesidir.* Yani ubûdiyette en büyük unsur, *insanın ulûhiyyet karşısındaki duruş, tavır ve konumunun bir ifadesidir.*

Bütün bu açılardan ubûdiyet ile ibâdetin, her ne kadar aynı muhtevayı konu edinseler de birbirinden ayrılarak anlaşılması lüzumu vardır. İkisi arasındaki farkı kısaca şu şekilde ifade edebiliriz: Ubûdiyet; daha çok insanın Allah Teâlâ karşısındaki konumunu ve sorumluluğunu tespit etmesi ve bunun şuuru içinde O'na tam teslimiyet konusunda aklını ikna etmesidir.

Yani Allah'ın; Rab ve en yüce kudret olduğunu; kendisinin de aciz, muhtaç ve sadece O'nun kulu olduğunu hissedip iman şuuruna ermesidir. İşte insanın, bu çok geniş ve biraz da soyut duyuş, seziş ve iman dünyasındaki halini ifade etmesine yani, Allah'a itaat ve emirlerine boyun eğmenin tatbik ve gösterme sahasına da ibadet diyebiliriz. Zaten Kur'ân'daki bir çok emir ve yasak bu ubûdiyeti olgunlaştırmaktadır.

Araştırmamızda tespit ettiğimiz diğer önemli bir sonuç da, Kur'ân-ı Kerîm'de ubûdiyetin; iki vasıfta iki ana kısma ayrılmış olmasıdır. Yani Kur'ân iki çeşit ubûdiyetten bahsetmektedir. 1) Allah'a Ubûdiyet ki, bunun temelinde iman bulunmaktadır. 2) Allah'tan Başkasına Ubûdiyet. Bunun temelinde ve özünde ise, küfür ve inkâr bulunmaktadır. Böyle bir taksime gitmenin, konuyu insanın eğilimleri açısından düşündüğümüzde normal olduğu neticesine vardık. Zira insan; irade ve hürriyete sahip kılınmış, fakat aynı zamanda da sorumlu tutulmuştur.

Kur'ân'da; insanın seçmesi için iki yol gösterildiği vurgulanırken, onun hürriyetine de işaret edilmiştir. İnanma veya inkâr arasında tercihe davet edilen insan, iman ettiği takdirde fıtratına uymuş olmaktadır. Bu yolu tercih eden insanın Allah'a ubûdiyetinin bir takım esasları bulunmaktadır. Bunların en önemlisi "Tevhîd" olup insanın Allah'a karşı tavrında başka ilahlara yer yoktur. Allah'a ubûdiyetin temelinde Allah sevgisi ve korkusunun bulunması bize; insanın sadece bedenin değil duygularının da yaratıcısı olan Yüce Allah'ın, onun duygularını da ubûdiyete tâbi tuttuğunu iş'ar etmektedir. Yani duygu, fikir ve ruh dünyamız da ubûdiyete muhataptır. Araştırmamızda ortaya çıkan bir başka netice de, ubûdiyetin hissî-manevî boyutunun oluşudur. Zira Kur'ân, en çok sevilenin de, en çok korkulanın da Allah olduğu üzerinde durmuştur.

Allah'a ubûdiyet, tam bir teslimiyet içinde olmalıdır. Teslimiyetin ubûdiyete temel olduğu noktasını, her iki ifadenin (teslimiyet-ubûdiyet) bazen aynı âyet içinde gelmesinde de görebiliriz. Aslında ubûdiyetin özünde; insan aklının ve nefsinin Allah'a teslim olmaya ikna edilmesi bulunmaktadır. İnsanın; Allah'ı tek Rab, kendisinin de sadece O'nun kulu olduğuna ikna olması tamamlanınca artık, ibadet dediğimiz emir ve yasaklara uyması kendiliğinden oluşacaktır.

Allah'a ubûdiyet; mü'minin tüm hayatını ve hareketlerini kapsar, onun sınırlarını ve esaslarını da ancak Yüce Ma'bûd belirler. Bundan dolayı inanan insanın, ubûdiyetini bu sınırlar dahilinde sürdürmesi gayesiyle de i'tidal (ölçülü olma) prensibi konmuştur. Allah'ın en seçkin ve sevgili kulu olan Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) de, yaşadığı ubûdiyetle bu konuda bizlere örnek olmuştur.

Ubûdiyette devamlı olmak, çok önemli bir prensiptir. Bundan dolayı Allah'a ubûdiyette gevşeklik, ihmal ve ümitsizliğe yer verilmemiştir. Çünkü Allah, hiç kimseyi gücünün yetmeyeceği şeylerle sorumlu tutmamıştır. Bunun da, çalışmamızda Allah'a ubûdiyetin temel bir prensibi olduğunu gördük.

Allah'a ubûdiyet; hiçbir menfaat, zorlama ve suflî gayeler; ya da başka şeyler için değil; sadece Allah rızası gözetilerek ve ihlâs ile ihsân dairesi içinde yapılmalıdır. Bundan hareketle insanın, yaptığı ubûdiyetin farkında ve şuurunda olması; ubûdiyetin bir prensibidir. Ayrıca mü'minin kulluğu; "beyne'l-Havf ve'r-Recâ" (korku-ümit arası) bir dengede olmalıdır.

Çalışmamızda inanç açısından ikiye ayırdığımız ubûdiyetten, Allah'tan Başkasına Ubûdiyet kısmının Kur'ân'da çok çarpıcı ve net bir şekilde ele alındığını gördük. Genellikle her insan, Allah'ı tek yaratıcı ve hakim kudret olarak kabul eder. Hatta Kur'ân'ın anlatımında, zorda kalındığı anlarda bu gerçeğin ortaya çıktığına vurgu yapılmaktadır. Madem ki durum böyle, o halde insanın Allah dışındaki unsurlara neden kul olduğu ve bunun temellerinde nelerin bulunduğu? sorusu gündeme gelmektedir. Buna cevap ararken Allah'tan başkasına ubûdiyetin temellerinde bulunan en önemli etkenlerin; insanın kendisini, kendi hevâ ve arzusunu ilahlaştırması; zanna dayalı bir takım kişisel değerler koyarak diğer insanlar üzerinde otorite kurma hayalleri; kimin verdiğini bile bile, sahip olduğu zenginlik ve güçlerle kendisinden daha büyük bir güce ihtiyaç duymayacağı, dolayısıyla "kendi kendini yeterli görme" anlamına gelen ve Kur'ân'ın "istiğnâ" dediği şeylerin olduğunu tespit ettik. Allah'tan başkasına ubûdiyette bu dereceye çıkan insan artık bundan sonra; başlangıçta insanlara, ileriki safhalarda da Allah'a karşı büyüklenme psikozuna gireceğini görmekteyiz. Kur'ân bu hususu "istikbâr" olarak anlatmakta ve ilk öncüsünün de İblis olduğunu

sık sık vurgulamaktadır. İblisin etki alanına giren bu çeşit ubûdiyetteki insan, artık işi, kendi nefsine tapmaya kadar götürecektir. Bu noktada Mekke müşriklerinin, elleriyle yaptıkları şeylere, kendilerinden daha az değerli olan ve emrine müsahhâr kılınmış şeylere tapmalarının; aslında o cisimlere değil, bilakis kendi nefis ve hevâlarını onlar üzerine geçirip şekillendirerek kendi kendilerine tapmalarından başka bir şey olmadığı neticesine vardık.

Bir başka tespit olarak da şunları söyleyebiliriz: Beden ve ruhtan oluşmuş bir varlık olan insan, gerek iç dünyasında hissî-manevî, fikrî; gerekse dış dünyasında bedenî, ferdî ve içtimaî boyutlara sahiptir. Kur'ân'da anlatılan ubûdiyetin, işte onun bu yönlerinde de yaşanabildiğini gördük.

İnsandaki fikirler, hisler ve yaptığı ameller; birlikte bir bütün halinde hareket etmezse, dinde yıkıcı birer unsur haline gelirler.

İşte ubûdiyet bu boyutlarda dengeli olarak yaşanmalıdır. Meselâ, Kur'ân'da Allah'a saygı noktasında; korkuyu ifade eden havf, haşyet vb. kavramlar, Allah korkusunun çeşitli boyutlarda tezahür ettiğini gösterir. Bir yerde emir ve yasakların hemen akabinde zikredilen Allah korkusu varken; başka bir yerde sırf mücerred Allah korkusundan tüylerin diken diken olup derinin ve kalplerin titrediğinden bahsedilmektedir. Bunlar bize Allah korkusunun, insandaki tezahür boyutlarını göstermektedir. Diğer alanlarda da durum aşağı yukarı böyledir. Yani kimisi namaz, oruç vb. ibadetleri farz derecesinde yerine getirirken, kimisi de nafile seviyesinde ifa eder.

Allah'a ubûdiyette olduğu gibi, O'ndan başkasına ubûdiyetin de değişik boyutları olduğunu gördük. Kur'ân'da anlatıldığına göre; kimi kâfirler, sadece Allah'ı inkar ederken, kimisi varlığına inanmış fakat kudret, fiil ve sıfatlarına ortaklar yakıştırmış; kimisi gönderilen resülleri ya yalanlamış, ya da öldürmüşler; Firavun gibileri de kendi rablığını ilân ederek Allah'tan başkasına ubûdiyetin zirvesine çıkmıştır. İşte bunlar, bu çeşit ubûdiyetin de bazı boyutları olduğunu gösteren şeylerdir. Kur'ân'daki küfre dair kullanılan kavramlardan her biri aslında, Allah'tan başkasına ubûdiyetin değişik nüanslarda boyutlarını ifade etmektedir. Allah'a ubûdiyetle ilgili kavramları da bu şekilde değerlendirmek mümkündür.

Allah'a Ubûdiyetin, insanın kendisi ve içinde yaşadığı toplumda birtakım yansımalarının da olduğunu burada tespit ettik. Ubûdiyetin bu yansımaları, Kur'ân'da bolca zikredilmiştir. Bu kunuda örnek olarak incelediğimiz "Ahlâk" ile "Sıbğatullâh" (Allah'ın Boyası) kavramlarının; ubûdiyetin en geniş anlamdaki yansımalarını ihtiva ettiğini gördük.

Çok geniş çerçevesi olan araştırmamızda, ele alınamayan bir çok konu mevcuttur. Gerek ubûdiyet gerekse başka konularda inceleme yapacaklara şu tavsiyeler yapılabilir:

Konu ya da kavram araştırması yapmayı düşünenler; Kur'ân'daki kavramlar üzerinde insanın kulluk özelliğinin yansımaları, şeklinde bir semantik çalışma yapabilirler. Bundan başka, özellikle ubûdiyetin hissî-manevî boyutu, psikoloji bilimi açısından bir başlık altında incelenebilir. Dînî bilgilenme ve yaşayışın zayıfladığı günümüzde, her iki çeşit ubûdiyetin ulaştığı boyutların sosyolojik açıdan da incelenmesinde büyük fayda olduğu kanaatindeyiz.

Hulâsâ insan bir kuldur, ama sadece Allah'a kul olmak için yaratılmıştır; Yüce Allah da âlemlerin Rabb'i, insanın tek Ma'bûdu'dur.

BİBLİYOGRAFYA

KUR'ÂN-I KERÎM

ABDURRAHMÂN, Muhammed Mustafâ, *Edebü'l-Ubûdiyye*, Mektebetü'l-Kâhire, Kâhire ts.

ABDÜLBÂKÎ, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Mûfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul-1982.

el-ACLÛNÎ, İsmâîl b. Muhammed (ö.1162/1749), *Keşfü'l-Hafâ ve Mûzîlu'l-İlbâs ammeştehera mine'l-Ehâdîs* alâ *Elsineti'n-Nâs*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî. 3. bsk., Beyrût -1932.

el-AFÎFÎ, Tâhâ Abdullâh, *Hakkullâh ale'l-İbâd ve Hakku'l-İbâd ale'llâh*, Dâru'l-İ'tisâm, Kâhire ts.

AKÇAY, Mustafa, *Çağdaş Dünyada İnsan ve Dinî Sorumluluğu (Fetret Ehli Örneği)*, Işık Yayınevi, İstanbul -2000.

AKGÜL, Mehmet, *Kur'ân'da Din Kavramı*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya-2002.

AKKÂD, Abbâs Mahmûd (ö.1964), *Allah (Kitâb fî Neş'eti'l-Akîde)*, Dâru'l-Maârif, Mısır-1947.

AKÖZ, Hidayet, *Kur'ân'da Allah-Kul (İnsan) İlişkisi*, Seriyye Yayınevi, Bursa -2000.

AKSEKİ, Ahmed Hamdi (ö.1951), *Ahlâk Dersleri*, İstanbul -1968.

ALBAYRAK, Halis, *Kur'ân'da İnsan-Gayb İlişkisi*, Şule Yayınları, 2. bsk., İstanbul -1996.

ALPER, Ömer Mahir, "*İtaat*", *DİA*, XXIII, İstanbul 2001.

el-ÂLÛSÎ, Şihâbüddîn Muhammed (ö.1270/1854), *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'il-Mesânî*, Dâru İhyâi't- Türâsi'l-Arabî, Beyrût -ts.

ÂMÛLÎ, Abdullâh Cevâdî, *Kur'ân'da Hidayet*, (çev. Said Okumuş), İnsan Yayınları, İstanbul -ts.

ARVASİ, Seyyid Ahmed, *İnsan ve İnsan Ötesi*, Burak Yayınevi, 4. bsk., İstanbul -ts.

el-ASKALÂNÎ, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer (ö.852/1449), *Fethu'l-Bârî*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût -1960.

el-ASKERÎ, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl (ö.400/1009), *Kitâbü'l-Furûk*, 1. bsk., Lübnân -1994.

ÂŞIK, Nevzat, *İbadette Aşırılığa Karşı Hz. Peygamberin Tutum ve Tavrı*, Anadolu Matbaacılık, İzmir -1996.

ATAY, Hüseyin, *Allah'ın Halifesi İnsan*, A.Ü.İ.F.D., XVIII, Ankara -1970.

-----, *İslâmda Olgun İnsan (İnsan-ı Kâmil)*, A.Ü.İ.F.D., XV, Ankara -1967.

ATEŞ, Süleyman, *İnsan ve İnsanüstü (Ruh/Melek/Cin/İnsan)*, Yeni Ufuklar Neşriyat, 3. bsk., İstanbul -1995.

AYDIN, Mehmet S., *Kant'ta ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlâk İlişkisi*, T.D.V. Yayınları, Ankara -1991.

el-BAĞAVÎ, Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd (ö.516/1122), *Meâlimü't-Tenzîl*, Dâru Tayyibe li'n-Neşr, 4. bsk., Riyâd -1997.

el-BÂKILLÂNÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib (ö.403/1013), *Kitâbü't-Temhîd*, el-Mektebetü'ş-Şarkıyye, Beyrût -1957.

BAYRAKDAR, Mehmet, *İslâm İbadet Fenomenolojisi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1987.

el-BEDRÎ, Şâkir, *Ibâdü'r-Rahmân fî Medreseti'l-Kur'ân*, Bağdat -1973.

el-BELHÎ, Mukâtil b. Süleymân (ö.150/767), *el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (thk. A'bdullâh Muhammed Şahâta), el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kâhire -1975.

el-BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Huseyn b. Ali b. Mûsâ (ö.458/1066), *es-Sûnenü'l-Kûbrâ*, (thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ), Mektebetû Dâru'l-Bâz, el-Mekketü'l-Mükerreme -1994.

el-BEYDÂVÎ, el-Kâdî Nâsıruddîn (ö.685/1286), *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl (Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde)*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Diyarbakır -ts.

BİRAND, Kâmıran, *İnsanlığın Sırrı*, A.Ü.İ.F.D., IX, Ankara -1961.

-----, *Tanrı Şuuru Hakkında*, A.Ü.İ.F.D., IV, Ankara -1953.

el-BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl (ö.256/870), *es-Sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul -1992.

-----, *el-Edebü'l-Müfred*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrût -1989.

BURSEVÎ, İsmail Hakkı (ö.1138/1725), *Kitâbu'n-Netîce*,(haz. Ali Namlı, İmdat Yavaş) İnsan Yayınları, İsyanbul -1997.

el-BÛTÎ, Saîd Ramadân, *Hurriyyetü'l-İnsân fî Zılli Ubûdiyyetihî lillâh*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk -1992.

el-CÂBİRÎ, Muhammed Âbid, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*, (çev. İbrahim Akbaba), Kitabevi Yayınları, 2. bsk., İstanbul -2000.

CANAN, İbrahim, *Vakti En İyi Değerlendirme Esasları (İslâm'da Zaman Tanzimi)*, 6. bsk., Cihan Yayınları, İstanbul -ts.

el-CÂVÎ, eş-Şeyh Muhammed en-Nevevî (ö.1316/1898), *Merâkı'l-Ubûdiyye*, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabîyye, Mısır -1888.

el-CEVHERÎ, İsmâîl b. Hammâd (ö.398/1007), *Tâcü'l-Lûğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye* (thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr), Dâru'l-İ'lim li'l-Melâyîn, Beyrût -1990.

CİLACI, Osman, "*Duâ*", *DİA*, IX, İstanbul -1994.

el-CÜRCÂNÎ, eş-Şerîf 'Ali b. Muhammed (ö.816/1413), *Kitâbu't-Ta'rîfât*, Dâru'l-Kütûbi'l-İlmiyye, 3. bsk., Beyrût -1988.

ÇAĞRICI, Mustafa, "*İslâm*", *DİA*, XXIII, İstanbul -2001.

ÇANTAY, Hasan Basri (ö.1964), *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, Elif Ofset, 12. bsk. İstanbul -1980.

ÇETİNER, Bedrettin, *Kur'ân Fihristi (Kelime-Konu)*, M. Ü. İ. F. V. Yayınları, İstanbul -1991.

ed-DÂRAKUTNÎ, Ali b. Ömer (ö.385/995), *es-Sıfât*, Mektebetü'd-Dâr, 1.bsk., Medine- 1983.

-----, *es-Sünen* (thk. Abdullâh Hâşim Yemânî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrût -1966.

DE CHARDIN, Pierre Teilhard, *İnsanın Tabiattaki Yeri*, (çev. H. Hüsrev Hatemi), İşaret Yayınları, 1. bsk. İstanbul -1990.

ed-DİHLEVÎ, Ahmed Şâh Veliyyullâh b. 'Abdirahmân (ö.1176/1762), *Huccetüllâhi'l-Bâliğa*, 1. bsk., Dâru'l-Ma'rife, Beyrut -1997.

DE LA BOETİE, Etienne, *Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev*, (çev. Mehmet Ali Ağaoğulları), İmge Kitabevi, 2. bsk, Ankara -1995.

DERÂDİKE, Sâlih Mûsâ, *el-İnsân fi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Hicre, 1. bsk., Dımaşk -1987.
DRAZ, M. Abdullâh, *Din ve Allah İnancı*, (çev: Bekir Karlığa), Bir Yayıncılık, İstanbul -ts.
-----, *İslâm'ın İnsana Verdiği Değer*, (çev. Nureddin Demir), Kayıhan Yayınları, 1. bsk., İstanbul -1983.
EBÛ'L-BEKÂ, Eyyûb b. Mûsâ 'el-Huseynî el-Kefevî (ö.1094/1683), *el-Külliyyât Mu'cem fi'l-Mustalahât ve'l-Furûkı'l-Lüğaviyye*, Müessesetü'r-Risâle, 1. bsk., Beyrût -1993.
EBÛ DÂVÛD, Süleymân b. el-Eş'as (ö.275/888), *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul -1992.
EBÛ HAYYÂN, Muhammed b. Yûsuf b. Ali el-Endelüsî (ö.745/1344), *el-Bahru'l-Muhît*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. bsk., Beyrût -1993.
EBÛ SAFİYYE, Câsir, *el-İhbât fi'l-Kur'ân: Dirâse Dilâliyye*, Mecelletü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, c: I, sayı: 1, Merkezü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye bi Külliyyeti'd-Dirâsâti'ş-Şarkıyyeti'l-İfrikıyye Câmiatü London - 1999.
EBUSSUÛD, Muhammed b. Muhammed el-Imâdî (ö.982/1574). *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2. bsk., Beyrût -1990.
EKİN, Yunus, *Kur'ân'a Göre İnançsızlık*, Işık Yaınları, İstanbul -2001.
Eliade, Mırcea, *Mitlerin Özellikleri*, (çev. Sema Rifat), Simavi Yayınları, İstanbul -1993.
ELMALILI, Muhammed Hamdi Yazır (ö.1941), *Hak Dîni Kur'ân Dili*, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul -1982.
ERZURUMLU, İbrahim Hakkı (ö.1194/1780), *İnsan-ı Kâmil*, (Sad. İ. Turgut Ulusoy), Hisar Yayınevi, İstanbul ts.
FAZLURRAHMÂN (ö.1988), *Ana Konularıyla Kur'ân*, (çev. Alpaslan Açıkgenç), II. bsk., Fecr Yayınları, Ankara -1993.
el-FÎRÛZÂBÂDÎ, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb (ö.817/1414), *el-Kâmûsü'l-Muhît*, Müessesetü'r-Risâle, 1. bsk., Beyrût -1986.
-----, *Besâiru Zevi't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut-ts.
GEZGİN, A. Galip, "*Huşû*" *Kelimesinin Semantik Analizi*, Tasavvuf (İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi), Sayı: IV, Ankara-2000.

HAMÎDULLÂH, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, (çev: Salih Tuğ), 5. bsk., İrfan Yayıncılık, İstanbul -1990.

-----, "*abd*", *DİA*, I, İstanbul -1988.

HARMAN, Ömer Faruk, "*İslâm*", *DİA*, XXIII, İstanbul -2001.

el-HATÎB, Abdülkerîm, *Allahu Zâtan ve Mevdûan Kadiyyetü'l-Ulûhiyye*, 3. bsk., Dâru'l-Ma'rife, Beyrût -1975.

HAVVÂ, Saîd, *Ğızâü'l -Ubûdiyye*, Dâru'l-İslâm, Kâhire -ts.

el-HEYSEMÎ, Ali b. Ebî Bekr (ö.807/1405), *Mecmau'z-Zevâid*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrût -1988.

-----, *es-Sünen*, (thk. Adullâh Hâşim Yemânî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrût -1966.

HÖKELEKLİ, Hayati, "*İbadet*", *DİA*, XIX, İstanbul -1999.

IZUTSU, Toshihiko, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, (çev. Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul ts.

-----, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, (çev. Selahattin Ayaz), Pınar Yayınları, 3. bsk., İstanbul -1997.

İBN ABDİLBERR, Ebû Amr Yûsuf b. Abdillâh (ö.463/1071), *et-Temhîd*, Vizâratü Umûmi'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Mağrib -1968.

İBN ÂŞÛR, Muhammed et-Tâhir (ö.1973), *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, ed-Dâru't-Tûnüsiyye, Tûnus -1984.

İBN ATIYYE, Ebû Muhammed Abdülhak el-Endelüsî (ö.546/1151), *el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, Katar -1981.

İBN FÂRİS, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyyâ (ö.395/1004), *Mu'cemü Mekâyisi'l-Lüğa*, (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Dâru'l-Cîl, 1. bsk., Beyrût -1991.

İBN HANBEL, Ahmed Muhammed (ö.241/855), *Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul -1992.

İBN HIBBÂN, Ebû Hâtim Muhammed b. Hıbbân b. Ahmed el-Büstî (ö.354/965), *Sahîhu İbn Hıbbân*, (thk. Şuayb el-Arnaût), Müessesetü'r-Risâle Beyrût -1993.

İBN KAYYİM, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb el-Cevziyye (ö.751/1350), *Medâricü's-Sâlikîn beyne İyyâkena'büdü ve İyyâkenesteîn* (thk. Muhammed Beyûmî) Mektebetü'l-Îmân, Mısır -1997.

İBN KESÎR, Imâdüddîn Ebu'l-Fidâ İsmâîl (ö.774/1372), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-*

Azîm (Muhtasaru Tefsîr-i İbn Kesîr), (thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî), Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, Beyrût -1981.

İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd (ö.275/888), *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul -1992.

İBN MANZÛR, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem el-Ensârî (ö.711/1311), *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrût -1990.

İBN TEYMİYYE, Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhamîd el-Harrânî ed-Dımaşkî (ö.728/1328), *et-Tevbe*, Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, Kâhire -ts.

-----, *el-Ubûdiyye*, 2. bsk., el-Mektebetü'l-İslâmyye, Beyrût -1970.

İSMÂİL, Şa'bân Muhammed, *el-Ibâdetü fi'l-İslâm Mefhûmuhâ ve Hasâisühâ*, Dâru'ş-Şebâb, Kâhire -1980.

İŞLER, Emrullah, *Secde Kelimesi ve Türkçe'ye Çeviri Sorunu*, İslâmiyât Araştırma Dergisi, Sayı: III, Ankara -1998.

KARAGÖZ, İsmail, *Kur'ân'da İbadet Kavramı*, Şule Yayınları, İstanbul -1997.

KARAMAN, Fikret, *Münafıklığın İtikadi Boyutu ve İslâmî Tebliğe Etkisi*, T.D.V. Yayınları, Elazığ -1996.

el-KARDÂVÎ, Yûsuf, *el-Ibâdetü fi'l-İslâm*, Mektebetü Vehbe, Kâhire -1985.

el-KÂRÎ, Ali b. Sultân Muhammed (ö.1014/1605), *Şerhu'l-Emâlî*, Salah Bilici Kitabevi, İstanbul -ts.

KESKİN, Halife, *İslâm Düşüncesinde Allah-Âlem İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul -1996.

KOCA, Ferhat, "*İbadet*", *DİA*, XIX, İstanbul -1999.

el-KURTUBÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (ö.671/1272), *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. bsk., Beyrût -1988.

el-KUŞEYRÎ, Ebu'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzîn (ö.465/1072), *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 1. bsk., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût -1998.

KUTUB, Seyyid (ö.1966), *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. bsk., Beyrût -1967.

MACİT, Nadim, *Kur'ân ve Hadise Göre Şirk ve Müşrik Toplum*, Damla Matbaacılık, Konya -1992.

MÂLİK B. ENES (ö.179/816), *el-Muvatta'*, Çağrı Yayınları, İstanbul -1992.

el-MANSÛR, Abdülazîm, *Vâcibâtü'l-Ubûdiyye lillâh*, Kâhire -1971.

(YAZARI YOK), *Mefhûmu'l-Ubûdiyye fi'l-İslâm*, 1. bsk., Dâru't-Tevhîd, Kuveyt -1977.

el-MEVDÛDÎ, Ebu'l Alâ (ö.1979), *Tefhîmu'l-Kur'ân*, (çev. M. Han Kayanî, Yusuf Karaca, Nazife Şişman, İsmail Bosnalı, Ali Ünal, Hamdi Aktaş.), İnsan Yayınları, İstanbul -1987.

-----, *Kur'ân'ın Dört Temel Terimi (İlah-Rab-Din-İbadet)*, (çev. Mahmut Osmanoğlu), Özgün Yayıncılık, 5. bsk., İstanbul -1996.

MÎR, Mustansır, *Kur'ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, (çev: Murat Çiftkaya), İnkilap Yayınevi, İstanbul -1996.

MORRİSON, A. Cressy, *Müsbet İlim Yönünden İnsan, Kainat ve Ötesi*, (çev. Bekir Topaloğlu), Nesil Yayınları, 6. bsk., İstanbul -1986.

el-MUHÂMÎD, Ahmed Nasîb, *el-Hubb beyne'l-Abd ve'r-Rabb*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk -1995.

MUTAHHARÎ, Şehîd Âyetullâh Murtadâ, *Fıtrat Üzerine*, (çev. Ömer Çiçek), Bengisu Yayıncılık, 1. bsk., İstanbul -1992.

el-MÜNÂVÎ, Abdürraûf (ö.1031/1622), *Feydü'l-Kadîr Şerhu'l-Câmii's-Sağîr*, el-Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, Mısır -1937.

MÜSLİM, Ebu'l-Huseyn el-Haccâc (ö.261/874), *el-Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul -1992.

NEDVÎ, Ebu'l-Hasen Ali, *Kur'ân ve Sünnette İtikat-İbadet ve Güzel Ahlâk*, (çev. M. Yekta Saraç), Risale Yayınları, 4. bsk., İstanbul -1997.

en-NESEFÎ, Ebu'l Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd (ö.710/1310), *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl,* Kahraman Yayınları, İstanbul -1984.

en-NEVEVÎ, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref (ö.676/1272), *Şerhu'n-Nevevî alâ Sahîhi Müslim*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. bsk., Beyrût -1973.

OLGUN, Tahir, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, (Haz. Cemal Kurnaz), Akçağ Yayınları, Ankara -1998.

ÖZEK, Ali ve Arkadaşları (Hayrettin Karaman, Ali Turgut, Mustafa Çağrıcı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadreddin Gümüş), *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meâli,* Hâdimü'l-Harameyni'ş-Şerîfeyn Kral Fehd Mushaf-ı Şerîf Basım Kurumu, Medine -1992.

ÖZLER, Mevlüt, *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, Nûn Yayıncılık, İstanbul-1997.

ÖZSOY, Ömer, İlhami GÜLER, *Konularına Göre Kur'ân (Sistematik Kur'ân Fihristi*), Fecr Yayınevi, Ankara -1997.

ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, *Kur'ân-ı Kerîm'e ve Sünnet'e Göre Tasavvuf*, Fatih Yayınevi, İstanbul -1979.

PAK, Zekeriya, *Kur'ân'da Kulluk*, Kayıhan Yayınevi, İstanbul -1999.

PARLATIR, Selahattin, "*Duâ*", *DİA*, IX, İstanbul -1994.

er-RÂĞIB, el-İsfehânî (ö.502/1108), *Müfredâtü Elfâzı'l-Kur'ân*, (thk. Safvân Adnân Dâvûdî), Dâru'l-Kalem, 1. bsk., Dımaşk -1992.

er-RÂZÎ, Fahruddîn Muhammed b. Omer b. Huseyn b. Hasen b. Ali (ö.606/1209), *Mefâtîhu'l-Ğayb*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. bsk., Beyrût -1990.

RIDÂ, Muhammed Reşîd (1898-1935), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm (Tefsîru'l-Menâr)*, Dâru'l-Ma'rife, 2. bsk., Beyrût -1973.

SABRİ, Şeyhulislâm Mustafa (1869-1954), *Mevkıfu'l-Akl ve'l-Ilim ve'l-Âlem min Rabbi'l-Âlemîn ve Ibâdihi'l-Mürselîn*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2.bsk., Beyrût -1981.

es-SAN'ÂNÎ, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö.211/826), *Musannafu Abdirrezzâk*, (thk. Habîburrahmân el-Âzamî), el-Mektebetü'l-İslâmî, 2. bsk., Beyrût -1987.

SARIKÇIOĞLU, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitabevi, 4. bsk., Isparta -2002.

SİNANOĞLU, Mustafa, "*İslâm*", *DİA*, XXIII, İstanbul -2001.

SPENCER, Herbert, *İlk Prensipler*, (çev. Selmin Evrim), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul -1947.

SOYSALDI, H. Mehmet, *Kur'ân Semantiği Açısından İnançla İlgili Temel Kavramlar*, Çağlayan Yayınları, İzmir -1997.

SUNAR, Cavit, *Tasavvuf Felsefesi veya Gerçek Felsefe*, A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara-1974.

-----, *Tasavvuf ve Kur'ân*, A.Ü.İ.F.D., XIV, Ankara -1966.

-----, *Allah-İnsan İlişkisi*, A.Ü.İ.F.D., XXI, Ankara -1976.

-----, *Namazdan Maksat Nedir?*, A.Ü.İ.F.D., XIII, Ankara -1965.

es-SUYÛTÎ, Abdürrahmân b. Ebî Bekr (ö.911/1505), *Tenvîru'l-Havâlik*, el-Mektebetü't-Ticâriyye el-Kübrâ, Mısır -1969.

-----, *el-Câmiu's-Sağîr*, (thk. Muhammed Abdürraûf b. Tâcülârifîn), Dâru Tâiri'l-İlim, Cidde -ts.

eş-ŞÂFİÎ, Muhammed b. İdrîs Ebû Abdillâh (ö.204/819), *er-Risâle*, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Kâhire -1939.

ŞENTÜRK, Habil, *Psikoloji Açısından Hz. Peygamber'in İbadet Hayatı*, Bahar Yayınevi, İstanbul -ts.

ŞERİÂTÎ, Ali (ö.1977), *İnsan*, (çev. Şamil Öcal), Fecr Yayınevi, 3. bsk., Ankara -1997.

eş-ŞİRVÂNÎ, Fethullâh b. Muhammed Emîn b. Sadreddîn (ö.1036/1626), *İbâdet Hakkında Risâle*, Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Elyazma Bölümü, nr. 1170/2, İstanbul - h.1157 / m.1744.

et-TABERÂNÎ, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb (ö.360/970), *el-Mu'cemü'l-Evsaṭ* (thk. Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Huseynî), Dârûl-Harameyn, Kâhire -1996.

-----, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, (thk. Hamdi b. Abdilmecîd es-Selefî), Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hıkem, 2. bsk., Musul -1983.

et-TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö.310/923), *Câmi'u'l-Beyân, an Te'vîli'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrût -1995

et-TİRMİZÎ, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Savre (ö.279/892), *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul -1992.

TUNÇ, Cihad, *Tövbe Hakkında Bazı Meseleler, A.Ü.İ.F.D*, XXI, Ankara -1981.

UÇAR, Şahin, *Varlığın Mana ve Mazmunu*, İz Yayıncılık, İstanbul -1995.

ÛDE, Halîl Ebû Ûde, *et-Tetavvur'd-Dilâlî beyne Lügati'ş-Şi'ri'l-Câhilî ve Lügati'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Mektebetü'l-Menâr, 1. bsk., Ürdün -1985.

el-UKBERÎ, Ebu'l-Bekâ Abdullâh b. Huseyn el-Hanbelî (ö.616/1219), *el-Meşûfü'l-Mu'lem fî Tertîbi'l-Islâh alâ Hurûfi'l-Mu'cem*, (thk. Yâsîn Muhammed es-Sevvâs.), Dâru'l-Fikr, Dımaşk -1983.

ULUDAĞ, Süleyman, "*İbadet*", *DİA*, XIX, İstanbul -1999.

-----, "*abd*", *DİA*, I, İstanbul -1988.

ULUSOY, İ. Turgut, *Din Psikolojisi*, İstanbul -1970.

ULUTÜRK, Veli, *Kur'ân-ı Kerîm'de Yaratma Kavramı*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.

-----, *Kur'ân-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor ?*, Nil Yayınları, İzmir -1994.

-----, *Kurân'a Göre Zulüm Kavramı*, İstişare Yayınları, 2. bsk. Kayseri -1993.

ÜNAL, Ali, *Kur'ân'da Temel Kavramlar*, Nil Yayınları, İzmir -1999.
WENSİNCK, A. J., *el-Mu'cemu'l-Müfehres li 'Elfâzı'l-Hadîsi'n-Nebevî*, Çağrı Yayınları, İstanbul -1986.
YILDIRIM, Suat, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, Kayıhan Yayınevi, 1. bsk., İstanbul -1987.
-----, *Kur'ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, Işık Yayınları, 1. bsk., İstanbul -2002.
-----, *İbâdet ve Hayat Nizamı*, Yeni Ümit Dergisi, Sayı: III, İstanbul -1989.
YÜKSEL, Nevzat, *Konularına Göre Kur'ân-ı Kerîm Fihristi*, 4. bsk, Bayrak Yayınları, İstanbul -1990.
ez-ZÂHİRÎ, Ebû Abdirrahmân b. Akîl, *Cedeliyyetü'l-Akl fi'l-Fikri ve'l-Ubûdiyye*, Dâru İbn Hazm, Riyâd-1996.
ez-ZEBÎDÎ, Muhıbbüddîn Ebû Feyd Muhammed Murtadâ (ö.1183/1769), *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, (thk. Ali Şîrî), Dâru'l-Fikr, Beyrût -1994.
ez-ZEMAHŞERÎ, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Omer (ö.538/1143), *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, (thk. Abdürrezzâk el-Mehdî), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. bsk., Beyrût -1997.
ez-ZÜRKÂNÎ, Muhammed b. Abdilbâkî b. Yûsuf (ö.1122/1709), *Şerhu'z-Zürkânî*, 1. bsk., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût -1992.

INDEKS

A

B

C

D

G

H

I

İ

K

L

M

N

O

Ö

P

R

S

Ş

T

U

V

Y

Z